

HELLENIC REPUBLIC

National and Kapodistrian
University of Athens

EST. 1837

Athens **PIL**
Athens Public International Law Center

ATHENS
INTERNATIONAL
LAW
REVIEW

Athens
INTERNATIONAL
LAW
REVIEW

Volume 2 | Issue 1 | 2026

Αθήνα, 2026

Συντελεστές

Ακαδημαϊκός Υπεύθυνος: Ευθύμιος Παπασταυρίδης, *Επίκουρος Καθηγητής Διεθνούς Δικαίου Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ*

Επίτιμη Αρχισυντάκτρια: Φωτεινή (Φαίη) Δαλιάνη

Αρχισυντάκτες:

Σοφία Κασσάρα, *Ασκούμενη Δικηγόρος – Απόφοιτη Νομικής ΕΚΠΑ*
(sofiaksr1@gmail.com)

Ιωάννης Γεωργίου, *Ασκούμενος Δικηγόρος – Φοιτητής Νομικής ΕΚΠΑ*
(ioannisgeorgiou2001@gmail.com)

Συντακτική Ομάδα

Αλέξανδρος Μπράχος, *Ασκούμενος Δικηγόρος – Απόφοιτος Νομικής ΕΚΠΑ*

Αναστασία Μελέτη, *Ασκούμενη Δικηγόρος – Απόφοιτη Νομικής ΕΚΠΑ*

Ειρήνη Μανιάτη, *Τελειόφοιτη Φοιτήτρια Νομικής ΕΚΠΑ*

Ειρήνη Χατζηβασίλη, *Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια University of Luxemburg, Απόφοιτη Νομικής ΕΚΠΑ*

Ευγενία Κοινούση, *Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια University College London, Απόφοιτη Νομικής ΕΚΠΑ*

Ηλιάνα Συντέττα, *Τελειόφοιτη Φοιτήτρια Νομικής ΕΚΠΑ*

Ιωάννης Πάνος, *Ασκούμενος Δικηγόρος – Απόφοιτος Νομικής ΕΚΠΑ*

Μαρία Βαλέρα, *Τελειόφοιτη Φοιτήτρια Νομικής ΕΚΠΑ*

Μιχαήλ-Ευστάθιος Βιδινιώτης Μάστορας, *Απόφοιτος Νομικής ΕΚΠΑ*

Νίκη Βουμβουράκη, *Ασκούμενη Δικηγόρος – Απόφοιτη Νομικής ΕΚΠΑ*

Νικόλαος Μπούρλος, *Ασκούμενος Δικηγόρος – Απόφοιτος Νομικής ΕΚΠΑ*

Εισαγωγικό Σημείωμα

Με ιδιαίτερη χαρά παρουσιάζουμε το δεύτερο τεύχος του Athens International Law Review, συνεχίζοντας μια επιστημονική πρωτοβουλία που γεννήθηκε από την αγάπη για το διεθνές δίκαιο, τη δύναμη της έρευνας και την πεποίθηση ότι οι νέοι νομικοί μπορούν να συμβάλουν ουσιαστικά στον σύγχρονο επιστημονικό διάλογο.

Το διεθνές δίκαιο δεν αποτελεί ένα στατικό σύστημα κανόνων, αλλά εξελίσσεται διαρκώς, ανταποκρινόμενο στις προκλήσεις μιας μεταβαλλόμενης διεθνούς πραγματικότητας. Ανάμεσα στις σημαντικότερες προκλήσεις της εποχής μας αναδεικνύεται η κλιματική αλλαγή, ένα φαινόμενο που υπερβαίνει τα κρατικά σύνορα, επαναπροσδιορίζει την έννοια της διεθνούς ευθύνης και θέτει επιτακτικά το ζήτημα της προστασίας των σημερινών και μελλοντικών γενεών.

Στο πλαίσιο αυτό, το παρόν τεύχος είναι αφιερωμένο στη συμβολή του διεθνούς δικαίου στην αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης. Μέσα από έξι επιστημονικές μελέτες εξετάζονται αλληλένδετες πτυχές της προβληματικής: οι κλιματικές υποχρεώσεις των κρατών υπό το πρίσμα της Γνωμοδότησης του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης του 2025, η προστασία του δικαιώματος σε υγιές περιβάλλον, η σχέση κλιματικής δράσης και επενδυτικής προστασίας, η άνοδος της στάθμης της θάλασσας και οι συνέπειές της για την κρατική υπόσταση και τις θαλάσσιες ζώνες, η απανθρακοποίηση της διεθνούς ναυτιλίας και η διεθνής ευθύνη για περιβαλλοντικές βλάβες.

Η έκδοση του δεύτερου τεύχους σηματοδοτεί παράλληλα τη συνέχεια και την εξέλιξη ενός εγχειρήματος που φιλοδοξεί να αποτελέσει έναν ζωντανό χώρο επιστημονικού προβληματισμού, κριτικής σκέψης και ανταλλαγής απόψεων. Εκφράζουμε τις θερμές μας ευχαριστίες στους συγγραφείς και σε όλους όσους στηρίζουν την προσπάθεια αυτή, ευελπιστώντας ότι το Περιοδικό θα συνεχίσει να ενθαρρύνει τη νέα γενιά νομικών να συμμετέχει ενεργά στη διαμόρφωση του επιστημονικού διαλόγου.

Άλλωστε, το μέλλον του διεθνούς δικαίου δεν διαμορφώνεται μόνο στις αίθουσες των διεθνών δικαστηρίων, αλλά και μέσα από τα ερωτήματα που τολμά να θέτει κάθε νέα γενιά νομικών.

Με τιμή,
Η Συντακτική Επιτροπή
Αθήνα, 2026

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Η Συμβολή της Γνωμοδότησης του ΔΔΧ για τις Κλιματικές Υποχρεώσεις των Κρατών στη Διαμόρφωση του Διεθνούς Κλιματικού Δικαίου.....</i>	<i>5</i>
<i>Η Διεθνής ευθύνη στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος: Η ανάλυση των επανορθώσεων.....</i>	<i>34</i>
<i>Το Δικαίωμα σε Υγιές Περιβάλλον στα Διεθνή Δικαστήρια: Ουσιαστικές και Δικονομικές Πτυχές.....</i>	<i>46</i>
<i>Μεταξύ κλιματικής δράσης και επενδυτικής προστασίας: Επανεξετάζοντας το διεθνές επενδυτικό δίκαιο στην εποχή της κλιματικής μετάβασης.....</i>	<i>97</i>
<i>Η Άνοδος της Στάθμης της Θάλασσας (Sea level rise).....</i>	<i>118</i>
<i>Μεταξύ Πράσινης Φιλοδοξίας, Πραγματισμού και Συναίνεσης: Νομικές και Συστημικές Προκλήσεις του IMO Net Zero Framework. Μια Αναλυτική Επισκόπηση.....</i>	<i>130</i>

Η Συμβολή της Γνωμοδότησης του ΔΔΧ για τις Κλιματικές Υποχρεώσεις των Κρατών στη Διαμόρφωση του Διεθνούς Κλιματικού Δικαίου

του Αλέξανδρου Μπράχου¹, της Ηλιάνας Σοντέττα² και του Μιχαήλ Ευσταθίου Βιδινιώτη Μάστορα³

Abstract

In an effort to identify their obligations in the face of climate change, states have turned to international adjudicatory mechanisms (ITLOS, IACtHR, ICJ) for clarity since at least 2024. Against this backdrop, the present analysis examines the integral role of the ICJ's Advisory Opinion on Climate Change in the harmonisation of global standards regarding these obligations and, by extension, in the de-fragmentation of international law.

Shedding light on the ICJ's conclusions, the first section of this article outlines the conventional and customary obligations of states in the context of climate change. It is observed that, by relying on extensive scientific data, the ICJ urges states to formulate and implement climate policies, expecting the attainment of concrete positive results.

In the second section, the ICJ's interpretation of the applicable law is examined. The argument is two-fold: firstly, that the Court considers the obligations enshrined in the climate treaties to have also of the status of customary international law, and secondly, that by resorting to the principle of systemic integration the Court found no general normative conflict between climate norms and general international law, rejecting the *lex specialis* argument of big emitters. Yet, it is possible for such a conflict to arise *in concreto*, which is to be resolved via the principle of harmonious interpretation.

In the final section, the focus shifts on the interplay of the Advisory Opinion with those of the IACtHR (2025) and ITLOS (2024), demonstrating the next crucial interpretational step: institutional integration. We highlight that all of them stand firm on a stringent due diligence threshold and on the interpretation on the basis of systemic integration. However, it is important to note that both the polluter pays and precautionary principles remain underdeveloped in the Court's jurisprudence, in contrast to that of the other Fora.

To conclude, it is reiterated that the Resolution of the UNGA reaffirming the ICJ's Advisory Opinion demonstrates the enhanced legitimacy of the Court's Opinion, and by extension also that of the other Courts, concretely promoting de-fragmentation.

¹ E-mail: alexandros.brachos@gmail.com

² E-mail: vansiliaa@gmail.com

³ E-mail: michaelvidmast@outlook.com

Εισαγωγή

Η παρούσα ανάλυση ερείδεται στην με ημερομηνία 23.07.2025 και με τίτλο «Υποχρεώσεις των Κρατών αναφορικά με την Κλιματική Αλλαγή» Γνωμοδότηση του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης (εφεξής «ΔΔΧ» ή «Δικαστήριο»).⁴ Η Γνωμοδότηση εκδόθηκε επί τη βάσει της υπ' αριθμ. 77/276 Απόφασης της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών.⁵ Το πραγματικό εφελτήριο της Γνωμοδότησης, όμως, εντοπίζεται στην έννοια «κλιματικό σύστημα».

Παραθέτοντας τον ορισμό της Διακυβερνητικής Επιτροπής για την Κλιματική Αλλαγή (IPCC), η προαναφερθείσα έννοια αναφέρεται σε ένα «παγκόσμιο σύστημα, αποτελούμενο από πέντε κύρια συστατικά: την ατμόσφαιρα, την υδρόσφαιρα, την κρυόσφαιρα, τη λιθόσφαιρα και τη βιόσφαιρα, καθώς και τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους». ⁶ Παρατηρώντας την επιδείνωση των συνεπειών της κλιματικής αλλαγής ως συνάρτηση της αύξησης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου,⁷ η Γενική Συνέλευση κάλεσε το ΔΔΧ

να καθορίσει (α) τις διεθνείς υποχρεώσεις των κρατών αναφορικά με την προστασία του κλίματος από ανθρωπογενείς εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου και (β) τη διεθνή ευθύνη που συνεπάγεται η παραβίαση των αναγνωρισθεισών υποχρεώσεων.⁸

Παράλληλα, βέβαια, άρχισε να εκδίδεται μία σειρά διαδοχικών πράξεων διεθνών δικαιοδοτικών οργάνων, σχετικά με τις υποχρεώσεις των κρατών για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής. Στην αφετηρία αυτών βρίσκεται το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), το οποίο αναγνωρίζει για πρώτη φορά το δικαίωμα προστασίας του ανθρώπου από τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής καθώς και την αντίστοιχη θετική υποχρέωση των κρατών βάσει της ΕΣΔΑ, κάνοντας δεκτή την από 09.04.2024 προσφυγή της Verein Klima Seniorinnen Schweiz και άλλων κατά της Ελβετίας.⁹ Ακολουθεί η από 21.05.2024 Γνωμοδότηση του Διεθνούς Δικαστηρίου για το Δίκαιο της Θάλασσας (ITLOS), η οποία προέκυψε κατόπιν αίτησης της Επιτροπής Μικρών Νησιωτικών Κρατών για την Κλιματική Αλλαγή

⁴ ΔΔΧ, *Obligations of States in respect of Climate Change* (Advisory Opinion, 23 July 2025) [2025] ICJ Rep 1 <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/187/187-20250723-adv-01-00-en.pdf> πρόσβαση στις 9 Ιουλίου 2026.

⁵ Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, Request for an Advisory Opinion of the International Court of Justice on the Obligations of States in respect of Climate Change, UNGA Res 77/276, UN Doc A/RES/77/276 (29 March 2023) <https://docs.un.org/en/A/RES/77/276> πρόσβαση στις 9 Ιουλίου 2026.

⁶ Intergovernmental Panel on Climate Change, *Climate Change 2023: Synthesis Report: Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment*

Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC 2023) annex I ('Glossary') 122: "[t]he global system consisting of five major components: the atmosphere, the hydrosphere, the cryosphere, the lithosphere and the biosphere and the interactions between them."

⁷ Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, Request for an Advisory Opinion of the International Court of Justice on the Obligations of States in respect of Climate Change, (ό.π.).

⁸ *ibid* 3.

⁹ Ευγενία Κοινούση, «Στροφή του ΕΔΔΑ ως προς την κλιματική δικαιοσύνη: Οι αποφάσεις της 9/4/2024» (2025) 1 Athens International Law Review 93.

και το Διεθνές Δίκαιο.¹⁰ Τρίτη χρονικά εντοπίζεται η από 03.07.2025 Γνωμοδότηση του Διαμερικανικού Δικαστηρίου (IACtHR), κατόπιν αίτησης των Δημοκρατιών της Χιλής και της Κολομβίας, σχετικά με τις κλιματικές υποχρεώσεις των κρατών δυνάμει της Αμερικανικής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.¹¹ Επιστέγασμα αυτής της σειράς αποτελεί η έκδοση της Γνωμοδότησης από το ΔΔΧ, το οποίο, ως δικαστήριο γενικής δικαιοδοσίας, συνθέτει ένα «κλιματικό (οικο)σύστημα» γνωμοδοτήσεων, με μεταφορική έννοια αυτή τη φορά.

Λαμβάνοντας υπόψιν αυτές τις παραμέτρους, το παρόν άρθρο εστιάζει στο πρώτο σκέλος της Γνωμοδότησης, ήτοι στις κλιματικές υποχρεώσεις των κρατών. Συγκεκριμένα, στο πρώτο μέρος του άρθρου, παρουσιάζονται οι γενικές αρχές που διέπουν το σύνολο των υποχρεώσεων των κρατών (II.i), εν συνεχεία οι ίδιες οι υποχρεώσεις, τόσο συμβατικής (II.ii) όσο και εθιμικής προέλευσης (II.iii), καθώς και αυτές που αναγνωρίστηκαν ως *erga omnes* (II.iv). Στο δεύτερο μέρος, εξετάζονται τα εργαλεία ερμηνείας και η μεθοδολογία του Δικαστηρίου κατά τη συναγωγή των εν λόγω υποχρεώσεων, ήτοι η μέθοδος της συστημικής ενοποίησης και η εφαρμογή του *lex specialis* (III).

Σε ένα τελικό στάδιο, επιχειρείται η ολιστική προσέγγιση της Γνωμοδότησης ώστε να εξεταστεί η θέση της στο σύγχρονο διεθνές σύστημα και η αλληλεπίδρασή της με τις πρόσφατες γνωμοδοτήσεις του ITLOS και του IACtHR (IV).

I. Οι Υποχρεώσεις των Κρατών

i. Αρχές

Αρχικά, κρίνεται σκόπιμο να εκτεθούν συνοπτικά οι αρχές που φωτίζουν την ερμηνεία των διεθνών κλιματικών υποχρεώσεων. Το Δικαστήριο αναφέρει τις αρχές της αειφόρου ανάπτυξης, των κοινών αλλά διαφοροποιημένων ευθυνών και δυνατοτήτων, του «equity», της διαγενεακής αλληλεγγύης και της προφύλαξης. Αποφεύγει να προβεί σε ακριβή νομικό χαρακτηρισμό ως προς την φύση τους.¹² Τις συνάγει, ωστόσο, ιδίως από το ίδιο το διεθνές δίκαιο και όχι από τη συγκριτική επισκόπηση των εθνικών έννομων τάξεων, αν και προφανώς αρχές όπως το «equity» έχουν τόσο παγκόσμια εμβέλεια που μπορούν να βρουν έρεισμα σε οποιαδήποτε εκ των δύο προσεγγίσεων.¹³ Κάποιες αρχές μπορούν να λειτουργήσουν τόσο ως ουσιαστικοί κανόνες όσο και ως ερμηνευτικά εργαλεία (λ.χ. η αρχή της

¹⁰ ITLOS, Request for an Advisory Opinion Submitted by the Commission of Small Island States on Climate Change and International Law (Advisory Opinion, Case No 31, (21 May 2024) https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/31/Advisory_Opinion/C31_Adv_Op_21.05.2024_orig.pdf πρόσβαση στις 9 Ιουλίου 2026.

¹¹ Διαμερικανικό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Climate Emergency and Human Rights (Advisory Opinion AO-32/25, 29 May 2025)

https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_32_en.pdf πρόσβαση στις 9 Ιουλίου 2026.

¹² Linos-Alexandre Sicilianos, «L'avis consultatif de la CIJ relatif aux obligations des États en matière de changement climatique : enjeux existentiels et réalisme juridique», *Annuaire Français de Droit International* (υπό δημοσίευση, 2025) 4.

¹³ Maria Antonia Tigre, Maxim Bönnemann and Antoine De Spiegeleir (eds), *The ICJ's Advisory Opinion on Climate Change* (Verfassungsbooks 2025) 49.

προφύλαξης), αλλά κατά βάση λειτουργούν αποκλειστικά ως ερμηνευτικές αρχές *infra legem*.¹⁴

Ειδικότερα, η αρχή της αειφόρου ανάπτυξης προκύπτει από την ανάγκη συμφιλίωσης της οικονομικής ανάπτυξης με την προστασία του περιβάλλοντος.¹⁵ Λειτουργεί ως ερμηνευτική αρχή, συγκαθορίζοντας το περιεχόμενο όχι μόνο συμβατικών αλλά και εθιμικών υποχρεώσεων, ιδίως αυτών που σχετίζονται με τη πρόληψη περιβαλλοντικών ζημιών και τη διακρατική συνεργασία.¹⁶

Η αρχή των κοινών αλλά διαφοροποιημένων ευθυνών και δυνατοτήτων αποσκοπεί στην επίτευξη ουσιαστικής ισότητας μεταξύ των κρατών σε επίπεδο κλιματικών υποχρεώσεων.¹⁷ Επιβάλλει ερμηνευτικά στα πιο ανεπτυγμένα κράτη, που ιστορικά εξέπεμπαν και εκπέμπουν τα περισσότερα αέρια του θερμοκηπίου από τη Βιομηχανική Επανάσταση έως σήμερα, πιο επαχθείς υποχρεώσεις για τη μείωση των εκπομπών σε σχέση με τα λιγότερο ανεπτυγμένα κράτη. Η αρχή αυτή δεν βασίζεται μόνο στη συγκριτικά μεγαλύτερη ευθύνη μερικών κρατών για το φαινόμενο του θερμοκηπίου. Έχει ως συμπληρωματική αφετηρία της την *δυνατότητα* των ανεπτυγμένων κρατών, λόγω πόρων και τεχνικών δυνατοτήτων, να μειώσουν αισθητά τις εκπομπές τους, σε αντίθεση με τα λιγότερο ανεπτυγμένα κράτη. Η αρχή αυτή,

ωστόσο, δεν αποτελεί αυτοτελή κανόνα αλλά εξειδίκευση της αρχής της «ευθυδικίας».¹⁸

Η αρχή του «equity, équité» (που αποδίδεται, όχι επακριβώς, στα ελληνικά ως ευθυδικία/ ακριβοδικία) αναφέρεται στην αναζήτηση της ουσιαστικής δικαιοσύνης, αναζήτηση που πρέπει να διαπνέει την ερμηνεία και εφαρμογή οποιουδήποτε κανόνα, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες της κάθε περίπτωσης.¹⁹

Η διαγενεακή αλληλεγγύη αποτελεί μία μορφή «ευθυδικίας» που εκφράζει την αντίληψη ότι οι παρούσες γενιές αποτελούν «θεματοφύλακες» των μελλοντικών γενεών για τη διαφύλαξη ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης για την ανθρωπότητα. Επομένως, τα κράτη υποχρεούνται, ενόψει των ανεπανόρθωτων συνεπειών της κλιματικής αλλαγής, να διατηρήσουν το περιβάλλον βιώσιμο για τις μελλοντικές γενιές.²⁰

Η αρχή της προφύλαξης ορίζει ότι εάν πιθανολογείται η επέλευση σοβαρής ή ανεπανόρθωτης βλάβης, η έλλειψη πλήρους επιστημονικής βεβαιότητας δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως άλλοθι για την μη άμεση λήψη οικονομικά βιώσιμων (cost-effective) μέτρων προς αποτροπή της ενδεχόμενης περιβαλλοντικής ζημίας.

Το Δικαστήριο απέρριψε τον ισχυρισμό μερικών κρατών ότι η αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» αποτελεί τμήμα του δικαίου της κλιματικής

¹⁴ Linos-Alexandre Sicilianos, ό.π., 5.

¹⁵ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [147].

¹⁶ Linos-Alexandre Sicilianos, ό.π., 4.

¹⁷ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [148].

¹⁸ Linos-Alexandre Sicilianos, ό.π., 4.

¹⁹ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [152].

²⁰ *Ibid*, [155].

αλλαγής.²¹ Αποτυπώνεται θεσμικά στην 16^η Αρχή της Διακήρυξης του Ρίο χωρίς, όμως, να αποτελεί περιεχόμενο οποιασδήποτε διεθνούς σύμβασης ή εθνικού κανόνα. Προβλέπει ότι πρέπει να θεσπιστούν, σε διεθνές και εθνικό επίπεδο, αποτελεσματικοί μηχανισμοί μετακύλισης του κόστους αποκατάστασης περιβαλλοντικών ζημιών στους φορείς της ρυπογόνου οικονομικής δραστηριότητας. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί, λόγω χάρη, με την θέσπιση συστημάτων αντικειμενικής ευθύνης για περιβαλλοντικές βλάβες από συγκεκριμένες (εγγενώς επικίνδυνες) δραστηριότητες ιδιωτών.

ii. Συμβατικές Υποχρεώσεις

Μεταβαίνοντας στις συμβατικές υποχρεώσεις των κρατών, το Δικαστήριο αναγνώρισε την πληθώρα διεθνών κειμένων που αφορούν στην κλιματική αλλαγή και διευκρίνισε ότι θα αναλύσει μόνο τους κανόνες που σχετίζονται άμεσα με το αντικείμενο της Γνωμοδότησης.²² Πράγματι, το μεγαλύτερο μέρος του πρώτου σκέλους της Γνωμοδότησης αφιερώνεται στις τρεις θεμελιώδεις συμφωνίες της διεθνούς κοινότητας για την

αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, ήτοι στη Σύμβαση-Πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή (Σύμβαση-Πλαίσιο),²³ στο Πρωτόκολλο Κιότο²⁴ και στη Συμφωνία των Παρισίων.²⁵ Η ερμηνεία των κειμένων αυτών οφείλει να διέπεται, μεταξύ άλλων, από την αρχή των κοινών αλλά διαφοροποιημένων ευθυνών.²⁶

1. Σύμβαση Πλαίσιο

Μεταξύ των τριών υπό εξέταση κειμένων, θεμελιώδης είναι η Σύμβαση-Πλαίσιο, η οποία, μετρώντας σήμερα 198 κράτη-μέλη,²⁷ θέτει ως υπέρτατο στόχο τη σταθεροποίηση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου σε μέτρο ώστε να αποτραπεί επικίνδυνη ανθρωπογενής επέμβαση στο περιβάλλον.²⁸ Για την επίτευξη του στόχου αυτού, η Σύμβαση-Πλαίσιο διακρίνει τριών ειδών υποχρεώσεις για τα κράτη-μέλη, ήτοι υποχρεώσεις περιορισμού, προσαρμογής και συνεργασίας και αρωγής, όπως αυτές καταγράφονται στο άρθρο 4.

1. Υποχρεώσεις περιορισμού των εκπομπών

Οι υποχρεώσεις περιορισμού, οι οποίες προβλέπονται στο ά. 4 παρ.1 βασίζονται σε ένα

²¹ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [159].

²² *Ibid*,) [113]-[114].

²³ Σύμβαση-Πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή (United Nations Framework Convention on Climate Change – UNFCCC), adopted 9 May 1992, entered into force 21 March 1994 1771 UNTS 107.

²⁴ Πρωτόκολλο του Κιότο στη Σύμβαση-Πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή (Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change), adopted 11 December 1997, entered into force 16 February 2005 2303 UNTS 162.

²⁵ Συμφωνία των Παρισίων (Paris Agreement), adopted 12 December 2015, entered into force 4 November 2016 3156 UNTS 79.

²⁶ Βλ. Ενότητα II.i ανωτέρω.

²⁷ United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), ‘Parties to the Convention and Observer States’ <https://unfccc.int/process/parties-non-party-stakeholders/parties-convention-and-observer-states> πρόσβαση στις 9 Ιουλίου 2026.

²⁸ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [63].

πλέγμα υποχρεώσεων συμπεριφοράς και αποτελέσματος.²⁹ Εστιάζοντας στη δεύτερη κατηγορία, το ΔΔΧ αναγνώρισε τρεις νομικά δεσμευτικές υποχρεώσεις αποτελέσματος για τα κράτη:³⁰ (α) την κατάρτιση και δημοσίευση εθνικών απογραφών των πηγών των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου καθώς και των «δεξαμενών απορρόφησής» τους,³¹ (β) τη διαμόρφωση και δημοσίευση εθνικών και περιφερειακών προγραμμάτων για τη διαχείριση των πηγών και «δεξαμενών απορρόφησης» αντίστοιχα και (γ) την υποβολή των σχετικών πληροφοριών στη Διάσκεψη των Μερών (Conference of the Parties, COP).³² Μάλιστα, τα ανεπτυγμένα κράτη-μέλη, τα οποία αναγράφονται στο υπ' αριθμ. 1 παράρτημα,³³ αναλαμβάνουν επιπλέον υποχρέωση να υιοθετούν τις προρρηθείσες εθνικές πολιτικές και να τις επανεξετάζουν περιοδικά, αποβλέποντας στη μείωση των εκπομπών τους.³⁴

Η σημαντικότητα της κρίσης του ΔΔΧ εντοπίζεται ακριβώς στον χαρακτηρισμό των υποχρεώσεων αυτών ως αποτελέσματος, διότι τα κράτη δεσμεύονται να θεσπίσουν κατάλληλα μέτρα

προς πραγμάτωση του συμβατικού σκοπού και επιπλέον να πραγματωθεί ο εν λόγω σκοπός.³⁵ Αντιθέτως, στις υποχρεώσεις συμπεριφοράς αρκεί να έχουν ληφθεί όλα τα διαθέσιμα προσήκοντα μέτρα προς εκπλήρωση της υποχρέωσης.³⁶ Βέβαια, η διακριτική ευχέρεια των κρατών δεν είναι απεριόριστη καθώς οι υποχρεώσεις συμπεριφοράς οφείλουν να εκτελούνται με δέουσα επιμέλεια,³⁷ το περιεχόμενο της οποίας προσδιορίστηκε με αυστηρά κριτήρια από το ΔΔΧ.

Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο επεξήγησε ότι η δέουσα επιμέλεια συνεπάγεται, πέραν της υιοθέτησης των κατάλληλων μέτρων, τη θεσμοθέτηση ενός αποτελεσματικού διοικητικού μηχανισμού επιβολής τους.³⁸ Όσον αφορά στον προσδιορισμό της καταλληλότητας των μέτρων, τα κράτη οφείλουν να ακολουθούν μία πολυπαραγοντική *in concreto* εξέταση βάσει των διαθέσιμων επιστημονικών δεδομένων, των διεθνών προτύπων και των δυνατοτήτων τους.³⁹ Σε κάθε περίπτωση, όπως διευκρίνισε και το ΔΔΧ, η έμφαση δεν πρέπει να δίνεται σε μία στείρα διάκριση των δύο κατηγοριών υποχρεώσεων αλλά στο περιεχόμενο και στους στόχους αυτών.⁴⁰

²⁹ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [203]-[204].

³⁰ *ibid.*

³¹ UNFCCC, art 1(8), όπου ως sink ορίζεται: «any process, activity or mechanism which removes a greenhouse gas, an aerosol or a precursor of a greenhouse gas from the atmosphere». Ο όρος αποδίδεται στην παρούσα μελέτη ως «δεξαμενή απορρόφησης».

³² *ibid*, art 4(1a, b, j) και (2).

³³ UNFCCC, Annex I.

³⁴ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [205]-[206].

³⁵ *ibid* [208]; Για περισσότερη εμβάθυνση στη διάκριση μεταξύ υποχρεώσεων συμπεριφοράς και αποτελέσματος, βλ. Linos-Alexandre Sicilianos, *ό.π.*, 17.

³⁶ *ibid.*

³⁷ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [175].

³⁸ *ibid* [138].

³⁹ *ibid* [136]-[137].

⁴⁰ *ibid* [175], [207].

2. Υποχρεώσεις προσαρμογής & συνεργασίας

Μεταβαίνοντας στις δύο επόμενες κατηγορίες, το ΔΔΧ έκρινε ότι πρόκειται για νομικά δεσμευτικές υποχρεώσεις συμπεριφοράς.⁴¹ Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 4 παρ.1 αρ. b, e, f και παρ. 4, 8, 9, τα κράτη δεσμεύονται ως προς τη διαμόρφωση εθνικών και περιφερειακών προγραμμάτων προσαρμογής στις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής και ως προς την αντίστοιχη αναδιαμόρφωση των κοινωνικοοικονομικών πολιτικών τους. Σε επίπεδο διακρατικής συνεργασίας, βάσει του άρθρου 4 παρ. 1 αρ. c, d, e, g, h, i και παρ. 3-5, τα κράτη οφείλουν να συμπράττουν για την ανάπτυξη και διάδοση τεχνολογιών αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής, για τη βιώσιμη διαχείριση και διατήρηση των «δεξαμενών απορρόφησης», την προώθηση της επιστημονικής έρευνας και την εκπαίδευση, ευαισθητοποίηση και ενθάρρυνση της συμμετοχής ιδιωτών σε σχετικές ΜΚΟ.⁴² Κατά τη συνεργασία αυτή, μεγαλύτερο βάρος επωμίζονται τα ανεπτυγμένα κράτη και ιδίως αυτά τα οποία αναγράφονται στο υπ' αριθμ. 2 παράρτημα,⁴³ τα οποία οφείλουν να παρέχουν οικονομική αρωγή στα αναπτυσσόμενα και εκτεθειμένα στις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής κράτη.⁴⁴

2. Πρωτόκολλο Κιότο

Έχοντας σκιαγραφήσει τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τη Σύμβαση-Πλαίσιο, το ΔΔΧ

προχώρησε στην εξέταση της νομικής δεσμευτικότητας του Πρωτοκόλλου Κιότο. Η ιδιαιτερότητά του έγκειται στο ότι δημιουργήθηκε επί τη βάση του άρθρου 17 της Σύμβασης-Πλαίσιο, μεταξύ ορισμένων κρατών-μελών της τελευταίας, προκειμένου αυτά να εκπληρώσουν, εντός δύο δεσμευτικών χρονικών περιόδων (2008-2012 και 2013-2020), ειδικότερους στόχους μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου.⁴⁵ Σύμφωνα με το ΔΔΧ, η έλλειψη τρίτης δεσμευτικής περιόδου δεν καθιστά ανενεργό το Πρωτόκολλο.⁴⁶ Αντιθέτως, αυτό μπορεί να αξιοποιηθεί είτε ως ερμηνευτικό εργαλείο των κλιματικών υποχρεώσεων των εν λόγω κρατών είτε ως έρεισμα για τη θεμελίωση ευθύνης των κρατών που δεν τήρησαν τις υποχρεώσεις τους εντός της προβλεπόμενης δεσμευτικής περιόδου.⁴⁷

3. Συμφωνία των Παρισίων

Η Συμφωνία των Παρισίων υιοθετήθηκε στο πλαίσιο της 21^{ης} Συνδιάσκεψης των Μερών της Σύμβασης-Πλαίσιο, συνδέοντας τα κράτη-μέλη με έναν κοινό στόχο αποτροπής αύξησης της θερμοκρασίας του πλανήτη. Το ΔΔΧ έκρινε σημαντικό να διευκρινιστεί ότι ο γενικότερος σκοπός και το αντικείμενο της Συμφωνίας των Παρισίων ταυτίζεται με αυτόν της Σύμβασης-Πλαίσιο, ο οποίος είναι η σταθεροποίηση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου. Ο στόχος της

⁴¹ *ibid* [218].

⁴² Linos-Alexandre Sicilianos, *ό.π.*, 9.

⁴³ UNFCCC, Annex II.

⁴⁴ Linos-Alexandre Sicilianos, *ό.π.*, 9.

⁴⁵ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [219].

⁴⁶ *ibid* [120], [221].

⁴⁷ *ibid* [221].

θερμοκρασίας δεν συνιστά παρά ένα μέσο επίτευξης του προαναφερθέντος σκοπού.⁴⁸

1. Ο στόχος της θερμοκρασίας: μέσο και όχι απώτατος σκοπός

Η κρίση αυτή έχει σημαντικό αντίκτυπο στην ερμηνεία των συμβατικών υποχρεώσεων των κρατών. Συνεπάγεται, πρώτον, ότι τα εθνικά κρατικά μέτρα δεν αρκεί να αποσκοπούν στην αποτροπή αύξησης της θερμοκρασίας του πλανήτη αλλά πρέπει γενικά να προάγουν τη μείωση εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου.⁴⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η, υπό ερευνητική επεξεργασία, μέθοδος τροποποίησης της ηλιακής ακτινοβολίας (solar radiation modification or solar geoengineering), η οποία επιτυγχάνει προσωρινά τη μείωση της παγκόσμιας θερμοκρασίας αλλά δεν συμβάλλει στη σταθεροποίηση των εκπομπών.⁵⁰ Κρίνεται, έτσι, ανεπαρκής. Δεύτερη ερμηνευτική συνέπεια είναι ότι διασφαλίζεται η ισχύς της Συμφωνίας των Παρισίων, ανεξαρτήτως της υπέρβασης του συμφωνηθέντος ορίου της μέσης παγκόσμιας θερμοκρασίας.⁵¹

2. Ο νέος στόχος θερμοκρασίας των 1.5°C

Όσον αφορά στον ίδιο τον στόχο της θερμοκρασίας, όπως αυτός αντανακλάται στα άρθρα 2 και 4 της Συμφωνίας των Παρισίων, το ΔΔΧ προέβη στην ακόλουθη ερμηνεία. Αναγνώρισε ότι η αρχική στόχευση των μερών συνίστατο στη διατήρηση της ανόδου της θερμοκρασίας στο απώτατο όριο των 2 βαθμών, θέτοντας παράλληλα ως ασφαλέστερο το όριο των 1.5 βαθμών.⁵² Εντούτοις, στην υπ' αριθμ. 1/CMA.5 μεταγενέστερη απόφασή τους, τα κράτη κατέγραψαν την ανάγκη να σχεδιασθούν νέα εθνικά μέτρα με στόχο τη μείωση της υπερθέρμανσης του πλανήτη κατά 1.5 βαθμούς.⁵³ Κατά την κρίση του ΔΔΧ, η απόφαση αυτή συνιστά μεταγενέστερη συμφωνία των μερών κατά την έννοια του άρθρου 31 παρ. 3α της Σύμβασης της Βιέννης, η οποία οφείλει να ληφθεί υπόψη κατά την ερμηνεία της Συμφωνίας των Παρισίων, καθώς εκφράζει την πρόθεση των μερών να τροποποιηθεί η αρχική τους στόχευση και να επικεντρωθούν οι προσπάθειές τους αποκλειστικά στο όριο των 1.5 βαθμών.⁵⁴

⁴⁸ *ibid* [225].

⁴⁹ *ibid* [245]; Rita Guerreiro Teixeira, Nataša Nedeski and Gleider Hernández, 'The 1.5°C Temperature Target as a Means to an End: Key Implications of the ICJ's Interpretation of the Paris Agreement's Overall Objective' (*EJIL: Talk!*, 4 November 2025) <https://www.ejiltalk.org/the-1-5c-temperature-target-as-a-means-to-an-end-key-implications-of-the-icjs-interpretation-of-the-paris-agreements-overall-objective/> πρόσβαση στις 10 Ιουλίου 2026.

⁵⁰ Guerreiro Teixeira, Nedeski and Hernández, ό.π., section 'Key Implications for the Obligations Arising under the Climate Change Treaty Framework'.

⁵¹ *ibid*.

⁵² *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [224].

⁵³ Conference of the Parties serving as the Meeting of the Parties to the Paris Agreement (CMA), Outcome of the First Global Stocktake (Decision 1/CMA.5, 13 December 2023) UN Doc FCCC/PA/CMA/2023/16/Add.1, [39].

⁵⁴ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [224].

Το ανωτέρω ερμηνευτικό συμπέρασμα δέχθηκε αμφίθυμη κριτική από τη διεθνή νομική κοινότητα. Κατά μία άποψη, η θεώρηση της υπ' αριθμ. 1/CMA.5 απόφασης ως μεταγενέστερης συμφωνίας του άρθρου 31 της Σύμβασης της Βιέννης είναι επισφαλής. Αυτό διότι το απόσπασμα που χρησιμοποιήθηκε αποτυπώνει τη συναίνεση της επιστημονικής κοινότητας για το βέλτιστο όριο των 1.5 βαθμών και όχι τη βούληση των κρατών-μερών για τροποποίηση της αρχικής τους στόχευσης.⁵⁵ Μάλιστα, αρκετά κράτη, κατά την κατάθεση των υπομνημάτων τους, είχαν ταχθεί υπέρ της ελαστικότερης ερμηνείας του στόχου της θερμοκρασίας, μαρτυρώντας, ενδεχομένως, την αντίθετη της συναχθείσας βούλησή τους.⁵⁶ Ταυτόχρονα, όμως, υποστηρίζεται και η αντίθετη άποψη, ότι η κατά 1.5 βαθμούς οριοθέτηση της ανόδου της μέσης παγκόσμιας θερμοκρασίας συνιστά τον πλέον διαδεδομένο στόχο στη διεθνή κοινότητα, όπως έχει ήδη επιβεβαιωθεί και από τις γνωμοδοτήσεις του ITLOS και του IACtHR.⁵⁷

3. Υποχρεώσεις περιορισμού των εκπομπών

Οι κλιματικές υποχρεώσεις των κρατών, οι οποίες ορίζονται στη Συμφωνία των Παρισίων, ακολουθούν την τριμερή διάκριση που καθιέρωσε η Σύμβαση-Πλαίσιο. Όσον αφορά στην υποχρέωση περιορισμού των εκπομπών αερίων του

θερμοκηπίου, τα κράτη δεσμεύονται (α) να προετοιμάσουν και να κοινοποιήσουν τις «εθνικά καθορισμένες συνεισφορές» («NDCs») τους στην πραγμάτωση του σκοπού της Συμφωνίας και (β) να υιοθετήσουν εθνικά μέτρα προκειμένου να υλοποιήσουν τις NDCs τους.⁵⁸ Πρόκειται για υποχρεώσεις αποτελέσματος και συμπεριφοράς, αντίστοιχα, λόγω της διαφορετικής τους εξάρτησης από τον έλεγχο του κράτους. Ειδικότερα, ο σχεδιασμός μίας εθνικής συνεισφοράς στην αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής έχει διαδικαστικό χαρακτήρα και υπάγεται πλήρως στη σφαίρα εξουσίας του κράτους, για αυτό προσδοκάται και η επέλευση του αποτελέσματος. Αντιθέτως, η υιοθέτηση μέτρων που θα υλοποιούν την προκαθορισμένη συνεισφορά δεσμεύει τα κράτη ως υποχρέωση συμπεριφοράς διότι η υλοποίηση εξαρτάται και από τρίτους παράγοντες.⁵⁹

Διαψεύδοντας τα επιχειρήματα αρκετών κρατών, το ΔΔΧ απεφάνθη υπέρ της περιορισμένης διακριτικής ευχέρειας των μερών κατά τον σχεδιασμό των NDCs, οι οποίες θα πρέπει να διαμορφώνονται με δέουσα επιμέλεια.⁶⁰ Μάλιστα, το Δικαστήριο ακολούθησε την αυστηρή ερμηνευτική εκδοχή της δέουσας επιμέλειας, επεξηγώντας ότι τα κράτη οφείλουν να καταβάλλουν τη μεγαλύτερη δυνατή προσπάθεια προκειμένου να διασφαλίσουν ότι οι εθνικές

⁵⁵ Thomas Burri, 'The ICJ's Opinion on Climate Change: Pushing the Boundaries of International Law' (*ASIL Insights*, vol 29, issue 13, 2 October 2025) <https://asil.org/insights/volume-29-issue-13/> πρόσβαση στις 10 Ιουλίου 2026.

⁵⁶ *ibid.*

⁵⁷ Το ζήτημα αναλύεται διεξοδικότερα παρακάτω, στο Κεφάλαιο IV.

⁵⁸ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [234].

⁵⁹ *ibid* [235], [251]; Linos-Alexandre Sicilianos, *ό.π.*, 17.

⁶⁰ *ibid* [242], [245].

πολιτικές τους αναπαριστούν τη μεγαλύτερη δυνατή φιλοδοξία για να πραγματοποιηθούν οι στόχοι της Συμφωνίας των Παρισίων.⁶¹

4. Υποχρεώσεις προσαρμογής και συνεργασίας

Οι υποχρεώσεις προσαρμογής στις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής, όπως αυτές αποτυπώνονται στα ά. 2 παρ. 1β και 7 παρ. 9, ομοιάζουν κατά περιεχόμενο με τις αντίστοιχες υποχρεώσεις της Σύμβασης-Πλαίσιο. Οφείλουν, μάλιστα, να εκτελούνται βάσει του αυστηρού μέτρου δέουσας επιμέλειας που προαναφέρθηκε. Όσον αφορά στις υποχρεώσεις συνεργασίας, το ΔΔΧ επιβεβαίωσε ότι οι βασικότερες μορφές που απαντώνται στη Συμφωνία των Παρισίων είναι η οικονομική αρωγή, η μεταφορά τεχνολογίας και η ενίσχυση τεχνικών ικανοτήτων,⁶² το περιεχόμενο των οποίων συμπληρώνεται από την αντίστοιχη εθιμική υποχρέωση συνεργασίας.⁶³

iii. Εθιμικές Υποχρεώσεις

Παράλληλα με τις ως άνω συμβατικές κλιματικές υποχρεώσεις, το ΔΔΧ εξέτασε και δύο εθιμικού δικαίου: την υποχρέωση αποτροπής σημαντικής βλάβης στο περιβάλλον και την υποχρέωση

συνεργασίας για την προστασία του περιβάλλοντος.

1. Υποχρέωση Αποτροπής Σημαντικής Βλάβης στο Περιβάλλον

Το ΔΔΧ έχει αναγνωρίσει την υποχρέωση “αποτροπής σημαντικής βλάβης στο περιβάλλον” ως μέρος του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου από το 1996, ενώ το 2010 τη συνέδεσε με την αρχή της προφύλαξης.⁶⁴ Όσον αφορά στην προστασία του κλιματικού συστήματος, η ιδιαιτερότητα στην εφαρμογή της έγκειται στον παγκόσμιο χαρακτήρα του, στον αθροιστικό χαρακτήρα των ανθρωπογενών δραστηριοτήτων που συμβάλλουν στην επιδείνωσή του αλλά και στην έντονη διάσταση της συμβολής αυτής μεταξύ των Κρατών.⁶⁵ Το Δικαστήριο καταλήγει ότι η κλιματική αλλαγή αποτελεί κίνδυνο καθολικό, γενικό και έκτακτο για όλα τα Κράτη, που απαιτεί την επίδειξη συγκεκριμένης συμπεριφοράς, συγκεκριμένα ενός αυστηρού μέτρου δέουσας επιμέλειας.⁶⁶

Προϋπόθεση ώστε να ανακύπτει αυτή η υποχρέωση είναι ο κίνδυνος σημαντικής βλάβης στο περιβάλλον, το μέγεθος του οποίου προσδιορίζεται ad hoc βάσει της «πιθανότητας ή

⁶¹ ibid [246].

⁶² Paris Agreement, ό.π., α. 7(6-7), 8(4), 12.

⁶³ Για εκτενέστερη ανάλυση της εθιμικής υποχρέωσης, βλ. Κεφάλαιο II, Ενότητα iii.

⁶⁴ ΔΔΧ, *Νομιμότητα της Απειλής και Χρήσης Πυρηνικών Όπλων* (Γνωμοδότηση) [1996], I.C.J. Reports 1996 (I) 242 [29]; ΔΔΧ, *Pulp Mills on the River Uruguay* (Αργεντινή κ. Ουρουγουάης) (Απόφαση) [2010], Reports 2010 (I) 56 [101].

⁶⁵ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) 49-50 [137].

⁶⁶ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) 50 [137]-[138], 87 [280]; *Υποχρεώσεις των Κρατών να διασφαλίζουν την προστασία και τη διατήρηση του θαλάσσιου περιβάλλοντος από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής* (*Request for an Advisory Opinion Submitted by the Commission of Small Island States on Climate Change and International Law*) (Γνωμοδότηση, 21 Μαΐου 2024) ITLOS Reports 2024 [248], [256], [258].

προβλεψιμότητας πραγματοποίησης βλάβης και της σοβαρότητας ή του μεγέθους αυτής».⁶⁷ Εφόσον ένα τέτοιο συμβάν λάβει ή αναμένεται να λάβει χώρα, η δέουσα επιμέλεια έχει την έννοια της λήψης από τα Κράτη «όλων των εύλογων διαθέσιμων μέτρων ώστε να αποτρέπονται δραστηριότητες στο έδαφος ή τη δικαιοδοσία τους που προκαλούν σημαντική βλάβη στο περιβάλλον άλλου κράτους» αποδίδοντάς της τόσο ουσιαστικό όσο και διαδικαστικό περιεχόμενο.⁶⁸ Κατά την πρόσφατη Έκθεση της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου (ILC) για τη Δέουσα Επιμέλεια στο Διεθνές Δίκαιο, στο πεδίο του κλιματικού δικαίου πρόκειται κατ' αρχήν για αυστηρή υποχρέωση συμπεριφοράς η οποία μπορεί να αυστηροποιείται ανάλογα με τα επιστημονικά δεδομένα και που περιορίζει τη διακριτική ευχέρεια των κρατών.⁶⁹ Απαιτεί μία πρωτογενή υποχρέωση με την οποία συνδέεται και καταδεικνύει πώς πρέπει αυτή να εφαρμόζεται.⁷⁰

Το περιεχόμενό της συγκεκριμενοποιείται βάσει των αυτών κριτηρίων που αναπτύχθηκαν στις συμβατικές υποχρεώσεις.⁷¹ Εντούτοις, δυνάμει της αρχής της προφύλαξης και της Αρχής 15 της Διακήρυξης του Ρίο, τα μέτρα λαμβάνονται όταν

ακόμη και ελλείψει ασφαλών επιστημονικών δεδομένων, ο εν λόγω κίνδυνος αναμένεται εύλογα.⁷² Ενδεικτικό των ανωτέρω είναι ότι ειδικά στο πλαίσιο της κλιματικής αλλαγής, τα Κράτη οφείλουν να αναπτύσσουν τα εθνικά μέτρα αντιμετώπισης της, όπως αυτά προκύπτουν από τη Σύμβαση-Πλαίσιο και το Σύμφωνο των Παρισίων και να διασφαλίζουν την αποτελεσματική τους εφαρμογή.⁷³

Η συμβολή του Δικαστηρίου στην ανάπτυξη της υποχρέωσης δέουσας επιμέλειας είναι η ένταξη σε αυτήν της υποχρέωσης άσκησης ρυθμιστικού ελέγχου εφαρμογής των μέτρων και κανονισμών που έχουν αναπτυχθεί στο πλαίσιο της παρούσας υποχρέωσης.⁷⁴ Μάλιστα, από την άσκηση της εν λόγω υποχρέωσης πρέπει να προκύπτει ένα θετικό αποτέλεσμα, δηλαδή η επίτευξη του στόχου απ' όπου προκύπτει η πρωτογενής υποχρέωση.⁷⁵ Αυτός ο έλεγχος επιτυγχάνεται κυρίως με τη διενέργεια εκτιμήσεων περιβαλλοντικού αντικτύπου διασυνοριακών βιομηχανικών δραστηριοτήτων.⁷⁶ Προσαρμοσμένη στις ιδιαιτερότητες της κλιματικής αλλαγής, το Δικαστήριο θεωρεί ότι απαιτείται να υποβάλλονται τέτοιες εκθέσεις για συγκεκριμένες

⁶⁷ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) 86 [274]-[275].

⁶⁸ ΔΔΧ, Pulp Mills on the River Uruguay, ό.π., σελ. 56, παρ.101; *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [295]; ILC, Πρώτη έκθεση για τη δέουσα επιμέλεια στο διεθνές δίκαιο, Penelope Ridings, Ειδική Εισηγήτρια (2026) UN Doc A/CN.4/792 60 [179].

⁶⁹ ILC, Έκθεση για Δέουσα Επιμέλεια, ό.π., 58 [172].

⁷⁰ ILC, Έκθεση για Δέουσα Επιμέλεια, ό.π., 61 [181]-[182].

⁷¹ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) 88 [283]-[284], 89 [287], 90 [290]-[292];

Βλ. ανωτέρω στην ενότητα υπ' αριθμ. II. ii. α. 1, «Υποχρεώσεις περιορισμού των εκπομπών».

⁷² *ibid* 89-90 [293].

⁷³ Linos-Alexandre Sicilianos, ό.π., 4.

⁷⁴ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) 50 [138].

⁷⁵ ILC, Έκθεση για τη Δέουσα Επιμέλεια, ό.π., 57 [169], 58 [172].

⁷⁶ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) 91 [296]-[297].

δραστηριότητες που παράγουν αέρια του θερμοκηπίου και ότι μπορούν μάλιστα να οδηγήσουν και σε νέες μεθόδους μείωσης των εν λόγω εκπομπών.⁷⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα υλοποίησης της επιταγής αυτής αποτελούν οι Οδηγίες CSDDD και CSRD της ΕΕ.⁷⁸ Επιπλέον, ενδιαφέρουσα κρίνεται η επισήμανση του Δικαστηρίου ότι στο πλαίσιο προστασίας του κλιματικού συστήματος από ιδιαίτερα επιβλαβείς ανθρωπογενείς δραστηριότητες, η μη επίδειξη «ρυθμιστικής» δέουσας επιμέλειας, όπως με τη μη λήψη των απαραίτητων μέτρων για τη μείωση των εκπομπών αερίων θερμοκηπίων από ιδιώτες, μπορεί να αποδοθεί στο Κράτος και να ενεργοποιήσει τη διεθνή του ευθύνη, προτρέποντας, έτσι, τα κράτη να απομακρυνθούν από τα ορυκτά καύσιμα.⁷⁹

2. Υποχρέωση συνεργασίας για την προστασία του περιβάλλοντος

Κατά το Δικαστήριο, η υποχρέωση συνεργασίας για την προστασία του περιβάλλοντος- εν προκειμένω του κλιματικού συστήματος- αποτελεί

«πιστική ανάγκη και νομική υποχρέωση».⁸⁰ Συναντάται τόσο στο Γενικό Διεθνές Δίκαιο (άρθρο 1 Καταστατικού ΟΗΕ) όσο και στο Διεθνές Περιβαλλοντικό Δίκαιο⁸¹ και συνδέεται με την αρχή της αλληλεξάρτησης των κρατών και της κοινής διαχείρισης των κοινών πόρων.⁸² Είναι η παγκοσμιότητα του κλιματικού συστήματος που καθιστά την υποχρέωση αυτή *conditio sine qua non* της αποτελεσματικής αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής διεθνώς, και ιδιαίτερα της συμβολής στον περιορισμό της αύξησης της θερμοκρασίας του πλανήτη στον 1,5°C προ των βιομηχανικών επιπέδων.⁸³ Αρχή που διατρέχει την αποτελεσματική εκπλήρωση της υποχρέωσης αυτής είναι η καλή πίστη (*bona fide co-operation*).⁸⁴

iv. Erga Omnes (Partes) χαρακτήρας των υποχρεώσεων

Σύμφωνα με την πρώην Πρόεδρο ΔΔΧ Dame Rosalyn Higgins, οι *erga omnes (partes)* υποχρεώσεις αποτελούν την ακτινοβολία του κανόνα απ' όπου απορρέουν.⁸⁵ Η ακτινοβολία αυτή

⁷⁷ *ibid* 92 [298].

⁷⁸ Corporate Sustainability Due Diligence Directive https://commission.europa.eu/topics/business-and-industry/doing-business-eu/sustainability-due-diligence-responsible-business/corporate-sustainability-due-diligence_en; Corporate Sustainability Reporting Directive https://finance.ec.europa.eu/financial-markets/company-reporting-and-auditing/company-reporting/corporate-sustainability-reporting_en.

⁷⁹ *ibid* 122 [428]; Yann Kerbrat, Sandrine Maljean-Dubois, 'Opening the Doors: Legal Consequences of Breaching International Climate Obligations in the ICJ Advisory Opinion on Climate Change' (2026) Review of European, Comparative & International Environmental Law (RECIEL), σελ.3 <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/reel.70034> τελευταία πρόσβαση 13 Ιουλίου 2026.

⁸⁰ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) 95 [308].

⁸¹ Διακήρυξη Στοκχόλμης Αρχή 24, Διακήρυξη Ρίο Αρχή 14, Σύμβαση-Πλαίσιο, ό.π., ά 4(c - i), Συμφωνία Παρισίων, ό.π., α. 7(6-7).

⁸² *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) 50 [140], 94 [306]; ΔΔΧ, Γνωμοδότηση για Πυρηνικά, ό.π., σελ. 248, παρ. 46; ΔΔΧ, Pulp Mills, ό.π., σελ. 51, παρ. 81.

⁸³ *ibid* 93 [302]; 94 [305].

⁸⁴ *ibid* 94 [303]; ΔΔΧ, Pulp Mills, ό.π., σελ. 67, παρ. 145.

⁸⁵ Εμμανουήλ Ρούκουνας, *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο* (4η έκδ, Νομική Βιβλιοθήκη 2021) 168.

εξετάζεται αμέσως παρακάτω στο πλαίσιο της κλιματικής αλλαγής.

1. Τι είπε το Δικαστήριο

Συγκεκριμένα, αξιοποιώντας το Συμπέρασμα 17 της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου (ILC) για την “ταυτοποίηση και τις νομικές συνέπειες των κανόνων *jus cogens*” αλλά και τις οικείες αναφορές στα προοίμια των περιβαλλοντικών συμβάσεων, αναγνώρισε το κλιματικό σύστημα ως πάνδημο χώρο (*global common*) και ως κοινό μέλημα της ανθρωπότητας (*common concern of humankind*).⁸⁶ Από αυτόν το χαρακτηρισμό απορρέουν υποχρεώσεις *erga omnes* (*partes*), με κύρια την εθιμικού δικαίου υποχρέωση αποτροπής σημαντικής διασυννοριακής βλάβης και τις “κύριες συμβατικές υποχρεώσεις περιορισμού των συνεπειών της κλιματικής αλλαγής”.⁸⁷ Αυτόθροη συνέπεια συνιστά ότι βάσει του ά. 48 των Άρθρων Για Τη Διεθνή Ευθύνη Των Κρατών (ARSIWA), τόσο το ζημιωθέν κράτος αλλά και κάθε άλλο πλην αυτού μπορεί να επικαλεστεί τη διεθνή ευθύνη του κράτους που παραβιάζει κανόνα *erga omnes* (*partes*) και να αιτηθεί την άρση της παράβασης & μη επανάληψη της στο μέλλον καθώς

και την αποκατάσταση της ζημίας για το ζημιωθέν κράτος.⁸⁸

2. Μεθοδολογία του Δικαστηρίου για τον εντοπισμό υποχρεώσεων *erga omnes* (*partes*)

Σύμφωνα με τη μέχρι τώρα νομολογία του, κεντρικό χαρακτηριστικό των *erga omnes* (*partes*) υποχρεώσεων είναι το κοινό και εγγενές συμφέρον εκπλήρωσης και συμμόρφωσης των κρατών προς υποχρέωση που οφείλεται στη διεθνή κοινότητα στο σύνολό της και που όλα τα κράτη έχουν δικαίωμα να ζητήσουν άρση της παραβίασης χωρίς την επίκληση ειδικού εννόμου συμφέροντος.⁸⁹ Ενώ τα ως άνω συμπεράσματά του αφορούσαν μόνον *erga omnes partes* υποχρεώσεις, στην παρούσα γνωμοδότηση τις επεκτείνει και στις *erga omnes*, εντοπίζοντας το κοινό συμφέρον εκπλήρωσης στον χαρακτηρισμό του κλιματικού συστήματος ως πανδήμου χώρου, στην παγκοσμιότητά του και στην ωφέλεια της διεθνούς κοινότητας εν συνόλω από την προστασία του, επιβεβαιώνοντας το προαναφερθέν Συμπέρασμα 17 της ILC.⁹⁰

Το Δικαστήριο, όμως, παραδοσιακά απαιτεί επιπρόσθετα στοιχεία για να θεμελιώσει *erga omnes* (*partes*) υποχρέωση.⁹¹ Κατ’ αρχήν, πρόκειται για

⁸⁶ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) 125 [440].

⁸⁷ *ibid.*

⁸⁸ *ibid* 126 [442].

⁸⁹ ΔΔΧ, *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited* (Βέλγιο κ. Ισπανίας) (Δεύτερη Φάση) (Απόφαση) [1970] ICJ Rep 3 32 [33]; ΔΔΧ, *Επιφυλάξεις στη Σύμβαση για την Αποτροπή και την Καταστολή του Εγκλήματος της Γενοκτονίας* (Γνωμοδότηση) [1951], ICJ Rep 15 23; ΔΔΧ, *Ζητήματα σχετικά με την υποχρέωση*

δίωξης ή έκδοσης (Βέλγιο κατά Σενεγάλης), (Απόφαση) [2012] ICJ Reports 2012 450 [69].

⁹⁰ Linos-Alexandre Sicilianos, ό.π., 16; Federica Paddeu and Miles Jackson, ‘State Responsibility in the ICJ’s Advisory Opinion on Climate Change’ EJIL: Talk! (25 July 2025) <https://www.ejiltalk.org/state-responsibility-in-the-icjs-advisory-opinion-on-climate-change/> τελευταία πρόσβαση 19 Απριλίου 2026.

⁹¹ Miles Jackson and Federica Paddeu, ‘Erga Omnes and Erga Omnes Partes Obligations in the International Court of Justice’s Climate Change

έναν κανόνα *jus cogens*, όπως η απαγόρευση της γενοκτονίας ή των βασανιστηρίων.⁹² Η ILC, όμως, αναφέρει ότι γίνεται γενικά δεκτό ότι υπάρχουν και άλλου είδους κανόνες απ' όπου μπορούν να απορρέουν τέτοιες υποχρεώσεις.⁹³ Εν προκειμένω, το Δικαστήριο φαίνεται να αρκέστηκε αποκλειστικά στο κοινό συμφέρον εκπλήρωσης, όπως αυτό απορρέει από έναν πάνδημο χώρο (το κλιματικό σύστημα). Ομοίως, το ITLOS το 2011 είχε καταλήξει ότι η Ανοικτή Θάλασσα αποτελεί κοινό κτήμα της ανθρωπότητας απ' όπου παράγονται *erga omnes* υποχρεώσεις διατήρησης του περιβάλλοντος.⁹⁴ Η προσέγγιση αυτή του Δικαστηρίου φαίνεται να μαρτυρά μια μεταστροφή στη νομολογία του, ότι, δηλαδή, το στοιχείο αυτό πλέον αρκεί για να θεωρείται ότι ένας κανόνας οφείλεται έναντι όλων.⁹⁵ Τουλάχιστον στο κλιματικό πλαίσιο, πρόκειται για παραδοχή που αφορά παγκόσμια αγαθά από τα οποία προκύπτουν

παγκόσμια συμφέροντα και απαιτείται καλόπιστη συμπεριφορά, στοιχεία που καθιστούν αδιαμφισβήτητο το κοινό συμφέρον. Έτσι, το Δικαστήριο φαίνεται να επιβεβαιώνει την ως άνω ευρύτερη θέση της θεωρίας ως προς την προέλευση των υποχρεώσεων *erga omnes* (partes).⁹⁶

Υποθέσω ότι θέλει βρεθεί το επιπρόσθετο αυτό στοιχείο, μια πιθανή απάντηση είναι το Δικαίωμα σε Καθαρό, Υγιές και Βιώσιμο Περιβάλλον (RHE). Κατά την Barcelona Traction, βασικά ανθρώπινα δικαιώματα παράγουν υποχρεώσεις *erga omnes*.⁹⁷ Το RHE έχει αναγνωριστεί τόσο από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ όσο και από το ΔΔΧ στην παρούσα Γνωμοδότηση ως παρακολούθημα άλλων, δηλαδή, αποκλειστικά ως προϋπόθεση για την απόλαυση δικαιωμάτων όπως η ζωή και η υγεία.⁹⁸ Μάλιστα, αν και δεν επεκτάθηκε, μάλλον η ευρεία αναγνώρισή του αλλά και το θεμελιώδες του δικαιώματος στη ζωή (και η αρχή της

Advisory Opinion' (2026) *Journal of Environmental Law* <https://academic.oup.com/jel/advance-article/doi/10.1093/jel/eqag007/8655181>, <https://doi.org/10.1093/jel/eqag007>, σελ. 3, τελευταία πρόσβαση: 19 Απριλίου 2026.

⁹² Βλ. Γνωμοδότηση για Σύμβαση κατά Γενοκτονίας, ό.π.; Βέλγιο κ. Σενεγάλης, ό.π.

⁹³ ILC, Σχέδιο Συμπερασμάτων για τον προσδιορισμό και τις έννομες συνέπειες των αναγκαστικών κανόνων του γενικού διεθνούς δικαίου (*ius cogens*), (2022) UN Doc A/77/10, Συμπέρασμα 17 66 [3].

⁹⁴ ITLOS, *Ευθύνες και υποχρεώσεις των κρατών που χορηγούν έγκριση σε φυσικά και νομικά πρόσωπα όσον αφορά δραστηριότητες στην Περιοχή*, (Γνωμοδότηση του Τμήματος Διαφορών του Βυθού της Θάλασσας, Υπόθεση αριθ. 17, 1 Φεβρουαρίου 2011) ITLOS Reports 2011 59 [179]-[180].

⁹⁵ Priya Urs, 'Open the Floodgates: Standing for the Enforcement of Obligations Erga Omnes in the ICJ's

Advisory Opinion on Climate Change' *CIL Observatory* (11 August 2025) <https://cil.nus.edu.sg/blogs/open-the-floodgates-standing-for-the-enforcement-of-obligations-erga-omnes-in-the-icjs-advisory-opinion-on-climate-change/> προσπελάστηκε 29 Μαρτίου 2026.

⁹⁶ Εμμανουήλ Ρούκουνας, ό.π., σελ. 168; ΕΔΔ, Σχέδιο Συμπερασμάτων για *jus cogens*, ό.π., σελ.66, παρ.3.

⁹⁷ ΔΔΧ, Barcelona Traction, ο.π., σελ.33, παρ.34.

⁹⁸ Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, *Το δικαίωμα σε καθαρό, υγιές και βιώσιμο περιβάλλον* (Ψήφισμα A/RES/76/300, 28 Ιουλίου 2022) 3 [1]-[2]; Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, *Η Γνωμοδότηση του ΔΔΧ στις υποχρεώσεις των Κρατών σχετικά με την Κλιματική Αλλαγή* (Ψήφισμα A/80/L.65, 13 Μαΐου 2026) UN Doc A/80/L.65 1.

Obligations of States in respect of Climate Change (n 1), 113 [393].

αποτελεσματικής προστασίας των ανθρωπίνων δ/των) συνηγορούν προς την αναγκαστικού δικαίου υπόσταση του RHE.⁹⁹

3. Σε ποιες υποχρεώσεις κατέληξε το Δικαστήριο;

Το Δικαστήριο αναφέρθηκε αρχικά σε **κάποιους** κανόνες που σχετίζονται με τους πανδήμους χώρους, στη συνέχεια σε **όλες** τις εθιμικές υποχρεώσεις και ακολούθως μόνον στις «**κύριες** υποχρεώσεις περιορισμού» κατά τις κλιματικές συνθήκες.¹⁰⁰ Εμφανίζεται, δηλαδή, να περιστέλλει και να διαστέλλει τον κλοιό των *erga omnes* (partes) υποχρεώσεων, χωρίς, όμως, να διευκρινίζει πώς και γιατί συμβαίνει αυτό. Εύλογα, λοιπόν, δημιουργείται αμφιβολία περί του πότε πρόκειται για (καθολικά) δεσμευτικές υποχρεώσεις και πότε όχι.¹⁰¹ Κατά μία πειστική ερμηνεία, *erga omnes* περιβαλλοντικές υποχρεώσεις καθίστανται όσες εγγενώς δεν μπορούν να οφείλονται έναντι αλλήλων αλλά μόνον έναντι όλων, γι' αυτό και πρέπει να προσδιορίζονται *in concreto*.¹⁰²

II. Οι Σχέσεις μεταξύ των Πηγών και η αρχή *Lex Specialis*

Αφού εξετάστηκε το περιεχόμενο και η φύση των κύριων κλιματικών υποχρεώσεων που φέρουν τα κράτη, μένει να αναλυθεί η ερμηνευτική

προσέγγιση του ΔΔΧ ως προς τις σχέσεις μεταξύ των πηγών του δικαίου της κλιματικής αλλαγής. Αφενός, εξετάζονται οι σχέσεις μεταξύ των διαφορετικής φύσης διεθνών κλιματικών υποχρεώσεων. Αφετέρου, διερευνάται η σχέση των διεθνών κλιματικών υποχρεώσεων με το γενικό διεθνές δίκαιο, ιδίως υπό το πρίσμα της αρχής *lex specialis*.

i. Σχέση μεταξύ των Συμβατικών Κειμένων

Το ΔΔΧ, ολοκληρώνοντας την ανάλυση των συμβατικών υποχρεώσεων των κρατών, έκρινε σκόπιμο να διευκρινίσει ότι τα τρία αυτά θεμελιώδη κείμενα δεν διέπονται από κάποια σχέση υποτέλειας μεταξύ τους αλλά συνιστούν ένα ενιαίο κανονιστικό πλαίσιο. Η Σύμβαση-Πλαίσιο προβλέπει τον γενικό σκοπό και τις βασικές υποχρεώσεις των κρατών ενώ τα άλλα δύο κείμενα θέτουν ειδικότερους στόχους και εξειδικευμένες υποχρεώσεις για την πραγμάτωση του σκοπού αυτού.¹⁰³

Μάλιστα, το Δικαστήριο απέρριψε τον ισχυρισμό ορισμένων κρατών περί εφαρμογής του *lex posterior*, είτε στη συμβατική¹⁰⁴ είτε στην εθιμική του μορφή, εξηγώντας ότι η εφαρμογή του συγκεκριμένου κανόνα προϋποθέτει σχέση υποτέλειας μεταξύ των συνθηκών ή τη συμμετοχή των ίδιων συμβαλλομένων μερών ή την ύπαρξη

⁹⁹ *ibid* 115 [403].

¹⁰⁰ *ibid* 125-126 [440]-[441].

¹⁰¹ Yann Kerbrat and Sandrine Maljean-Dubois, 'Opening the Doors: Legal Consequences of Breaching International Climate Obligations in the ICJ Advisory Opinion on Climate Change' (2026) *Review of European, Comparative & International Environmental Law* (RECIEL)

<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/reel.70034>, <https://doi.org/10.1111/reel.70034>, 31/4/2026.

¹⁰² Yann Kerbrat and Sandrine Maljean-Dubois, *ό.π.*

¹⁰³ Obligations of States in respect of Climate Change (n 1) [268]-[270].

¹⁰⁴ Vienna Convention on the Law of Treaties (adopted 23 May 1969, entered into force 27 January 1980) 1155 UNTS 331, art 30.

ασύμβατων κειμένων.¹⁰⁵ Εν προκειμένω δεν απαντάται καμία εκ των τριών προϋποθέσεων, καθιστώντας αδύνατη την εφαρμογή του συγκεκριμένου κανόνα.

ii. Σχέση μεταξύ των Εθιμικών Υποχρεώσεων

Ως προς το εθιμικό δίκαιο, το Δικαστήριο επεσήμανε τη στενή σύνδεση μεταξύ της υποχρέωσης αποτροπής σημαντικής διασυνοριακής βλάβης και υποχρέωσης συνεργασίας. Αυτή η σύνδεση είναι εμφανής από μια σειρά επισημάνσεων: τον αθροιστικό χαρακτήρα της συμβολής στις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής, την ανάγκη για συντονισμένες αντιδράσεις, την υποχρέωση διαμοιρασμού τεχνογνωσίας, την υποχρέωση ενημέρωσης και διαβούλευσης και πρωτίστως τη σύναψη και εφαρμογή από τα Κράτη ΔΣ και την ανάπτυξη συλλογικών κλιματικών πολιτικών.¹⁰⁶

iii. Σχέση μεταξύ Συμβατικού και Εθιμικού

Δικαίου

Δύο είναι οι όροι που χαρακτηρίζουν τη σχέση μεταξύ των δύο αυτών πηγών: Αυτοτέλεια και Συμπληρωματικότητα. Αυτοτέλεια, καθώς οι

σχετικές υποχρεώσεις είναι αυτόνομες και ισχύουν οι εκεί κείμενοι κανόνες.¹⁰⁷ Συμπληρωματικότητα, όπως τη χαρακτήρισαν στην Κοινή τους Δήλωση οι Δικαστές Charlesworth, Brant, Cleveland και Aurescu,¹⁰⁸ καθώς το ΔΔΧ αναγνώρισε ως γενικώς αποδεκτή ερμηνευτική αρχή ότι περισσότεροι κανόνες δικαίου επί του αυτού ζητήματος πρέπει να ερμηνεύονται κατά τρόπο ώστε να προκύπτει ένα σύμπλοκο σύνολο υποχρεώσεων, παραπέμποντας ευθέως στο σχετικό συμπέρασμα της ILC για την “πολυδιάσπαση του διεθνούς δικαίου”.¹⁰⁹ Έτσι, οι μεν εθιμικές υποχρεώσεις βοηθούν στην ερμηνεία των αντίστοιχων συμβατικών, οι δε Διεθνείς Συμβάσεις ταυτοποιούν, προσδιορίζουν και εν δυνάμει εξελίσσουν τους κανόνες εθιμικού δικαίου, ειδικά όταν αποτελούν έκφραση της ίδιας κοινής αρχής και επιπλέον συγκεκριμενοποιούν (κι έτσι καθιστούν πρακτικά εφαρμόσιμες) το περιεχόμενο των εθιμικών υποχρεώσεων.¹¹⁰ Πράγματι, η εξέλιξη αυτή διαφαίνεται επί του παρόντος από το συμπέρασμα του Δικαστηρίου ότι οι εθιμικές υποχρεώσεις αποτελούν το νομικό κριτήριο εάν οι

¹⁰⁵ Obligations of States in respect of Climate Change (n 1) [188]-[189].

¹⁰⁶ *ibid* 87 [279], 89 [285], 92-93 [299], 94 [306].

¹⁰⁷ ΔΔΧ, Στρατιωτικές και Παραστρατιωτικές Δραστηριότητες μέσα και κατά της Νικαράγουας (Νικαράγουα κατά Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής) (Απόφαση επί της δικαιοδοσίας και του παραδεκτού, 26 Νοεμβρίου 1984) ICJ Reports 1984 95 [178].

¹⁰⁸ Δικαστές Charlesworth, Brant, Cleveland and Aurescu, Κοινή Δήλωση στη Γνωμοδότηση για την Κλιματική Αλλαγή (no.1), σελ. 3, παρ. 9 <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/187/187-20250723-adv-01-09-en.pdf>.

¹⁰⁹ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) 57 [165]; ΕΔΔ, Συμπεράσματα της Ομάδας Μελέτης για την πολυδιάσπαση του διεθνούς δικαίου: Δυσχέρειες που απορρέουν από τη διαφοροποίηση και επέκταση του διεθνούς δικαίου (Conclusions of the Work of the Study Group on the Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law) (2006) UN Doc A/61/10, κεφ. XII, σ. 178, Συμπέρασμα 4.

¹¹⁰ Linos-Alexandre Sicilianos, *ό.π.*, 6.

υπάρχουσες ΔΣ εφαρμόζονται και εάν νέες συμβατικές υποχρεώσεις πρέπει να αναληφθούν.¹¹¹

Κατά το άρθρο 38 του Καταστατικού του ΔΔΧ, το εθιμικό διεθνές δίκαιο προκύπτει από πρακτική των κρατών που αναπτύσσεται με πεποίθηση δικαίου.¹¹² Επί του παρόντος, το Δικαστήριο κατέληξε ότι ένα Κράτος εμφανίζεται να πληροί τις διεθνείς εθιμικές του υποχρεώσεις όταν πληροί τις αντίστοιχες συμβατικές.¹¹³ Αυτό οδηγεί, ενδεχομένως, στο συμπέρασμα ότι η ύπαρξη ΔΣ αποτελεί την αποκρυσταλλωμένη *opinio iuris* και η εφαρμογή της συνιστά κρατική πρακτική.¹¹⁴ Αυτό φαίνεται να είναι συνεπές και με το χαρακτηρισμό από το Δικαστήριο ορισμένων υποχρεώσεων ως *erga omnes* (partes) επί της βάσης του κοινού συμφέροντος εφαρμογής των κλιματικών ΔΣ που προηγήθηκε. Καίρια είναι, επίσης, η παρατήρηση ότι οι εν λόγω υποχρεώσεις εφαρμόζονται τόσο όσον αφορά νέες δραστηριότητες όσο και υφιστάμενες.¹¹⁵

Η σχέση αυτή επεκτείνεται και σε ένα ακόμη ζήτημα: στις συνέπειες της αποχώρησης από τις περιβαλλοντικές ΔΣ για την τήρηση των εθιμικών υποχρεώσεων.¹¹⁶ Κατά μίαν άποψη, το Δικαστήριο

προσδιορίζει τις συνέπειες παραβίασης διεθνών υποχρεώσεων *ad hoc* επί διακρατικής διαφοράς ενώπιον του κι όχι στο πλαίσιο γνωμοδοτικής διαδικασίας.¹¹⁷ Ο Δικαστής Yusuf, πιο αιρετικός, υποστήριξε ότι στην πραγματικότητα το Δικαστήριο άλλαξε το ερώτημα που του τέθηκε από τη ΓΣ ΟΗΕ, το οποίο αναζητούσε τις συγκεκριμένες συνέπειες επί σημαντικής βλάβης στο κλιματικό σύστημα, αυτοπεριοριζόμενο σε μια “ακαδημαϊκή συλλογή των κλιματικών υποχρεώσεων και των συνεπειών που θεωρητικά μπορούν να ανακύψουν”.¹¹⁸ Πάντως, το Δικαστήριο, επαναλαμβάνοντας ότι είναι αδιάφορο αν τα Κράτη είναι μέρη ή όχι στις κλιματικές ΔΣ για να δεσμεύονται εθιμικά, φαίνεται να τα ενημερώνει ότι δεν μπορούν να υπεκφύγουν των κλιματικών τους υποχρεώσεων χωρίς να βρεθούν υπόλογα στη διεθνή κοινότητα. Εν προκειμένω, οι Δικαστές Charlesworth, Brant, Cleveland και Aurescu επισημαίνουν ότι οι εθιμικές υποχρεώσεις είναι γενικότερες από τις συμβατικές και ότι αντίστοιχα διαφοροποιείται η ένταση της υποχρέωσης εκπλήρωσής τους.¹¹⁹

¹¹¹ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) 94-95 [307].

¹¹² Καταστατικό του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης (Statute of the International Court of Justice), 26 Ιουνίου 1945, 33 UNTS 993, άρθρο 38§1(β).

¹¹³ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [315].

¹¹⁴ Δικαστής Tladi, *Δήλωση στην Γνωμοδότηση για την Κλιματική Αλλαγή* (n 1) 6 [22].

¹¹⁵ ΔΔΧ, Gabčíkovo-Nagymaros Project (Ουγγαρία κ. Σλοβακίας) (Απόφαση) [1997] ICJ Rep 7, σελ. 78, παρ. 140.

¹¹⁶ Markus Gehring, 'When Custom Binds All States: Reflections on Customary International Law in the ICJ Climate Advisory Opinion' *Verfassungsblog* (15 August 2025) <https://verfassungsblog.de/customary-law-icj-climate-advisory-opinion/> accessed 5 April 2026. DOI: 10.59704/ca99ffd63031501e.

¹¹⁷ Markus Gehring, *ό.π.*

¹¹⁸ Δικαστής Yusuf, *Διακριτή Γνώμη στη Γνωμοδότηση για το Κλίμα* (n 1), σελ.1, παρ.2 <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/187/187-20250723-adv-01-03-en.pdf>

¹¹⁹ Κοινή δήλωση Δικαστών Charlesworth, Brant, Cleveland And Aurescu (ό.π.), σελ. 1, παρ.1

iv. Σχέση μεταξύ Διεθνών Κλιματικών

Υποχρεώσεων και Γενικού Διεθνούς Δικαίου

1. Η ερμηνεία του Δικαστηρίου

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο έστρεψε την προσοχή του στον προβληματισμό μερικών κρατών για το εύρος του εφαρμοστέου δικαίου.¹²⁰ Συγκεκριμένα, κατά μία μικρή μερίδα των μετεχόντων στη γνωμοδοτική διαδικασία, σχετικοί είναι μόνο οι κανόνες που εμπεριέχονται σε διεθνείς συμφωνίες που άπτονται αποκλειστικά της κλιματικής αλλαγής, ως *lex specialis*.¹²¹ Επομένως, κατ' αυτή την άποψη, η εφαρμογή του Γενικού Διεθνούς Δικαίου αποκλείεται οριζόντια.¹²²

Συντρέχουν, όμως, οι προϋποθέσεις προσφυγής στην αρχή *lex specialis*; Για την αντιμετώπιση του προβλήματος το ΔΔΧ σε πρώτο χρόνο μνημονεύει την άποψη της πλειοψηφίας, σύμφωνα με την οποία οι εν λόγω διεθνείς συμβατικές υποχρεώσεις αποτελούν το κύριο τμήμα του συνόλου των εφαρμοστέων κανόνων.¹²³ Μάλιστα, αρκετά κράτη είτε υποστήριξαν ότι οι ειδικότεροι και γενικότεροι κανόνες αλληλοσυμπληρώνονται είτε επικαλέστηκαν τις αρχές της *εναρμονιστικής ερμηνείας* και της *συστημικής ένταξης* (principles of harmonious interpretation and systemic integration).¹²⁴

Το Δικαστήριο αναγνώρισε αυτές τις τεχνικές ως γενικά παραδεδεγμένες ερμηνευτικές αρχές

παραθέτοντας τον ορισμό της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου για την *αρχή της εναρμόνισης* (που θα αναλυθεί κατωτέρω), χωρίς ωστόσο να ασχοληθεί περαιτέρω με τις προϋποθέσεις εφαρμογής τους.¹²⁵

Διευκρίνισε, ακόμη, ότι η αρχή *lex specialis* οδηγεί είτε στην επικράτηση του ειδικότερου κανόνα έναντι του γενικότερου είτε στη συνύπαρξή τους, με τον ειδικότερο κανόνα να εξειδικεύει τον γενικότερο, αναλόγως των περιστάσεων της κάθε περίπτωσης.¹²⁶ Το ερώτημα, όμως, εδώ είναι εάν οι κανόνες για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής *επικρατούν* σε κάθε περίπτωση, δηλαδή *in abstracto*. Οπότε το ΔΔΧ δεν ασχολείται περαιτέρω με το *lex specialis* υπό τη δεύτερη εκδοχή του.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο διέκρινε δύο περιπτώσεις όπου το *lex specialis* οδηγεί στην *επικράτηση* του ειδικότερου κανόνα.¹²⁷ Πρέπει είτε να υπάρχει μία πραγματική ασυμβατότητα μεταξύ των υποχρεώσεων είτε να προκύπτει ότι ο ειδικότερος κανόνας θεσπίστηκε με σκοπό τον αποκλεισμό του γενικότερου. Διευκρινίζεται, μάλιστα, στη δεύτερη περίπτωση ότι αυτός ο σκοπός δεν είναι αναγκαίος να προκύπτει κατά τρόπο πανηγυρικό αλλά μπορεί να συνάγεται από το αντικείμενο και την ευρύτερη τελολογία του ειδικότερου κανόνα.¹²⁸

Αναφορικά, λοιπόν, με τις συμφωνίες για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, κατά την

¹²⁰ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [162], [163].

¹²¹ *ibid*.

¹²² *ibid*.

¹²³ *ibid* [163].

¹²⁴ *ibid* [164].

¹²⁵ *ibid* [165].

¹²⁶ *ibid* [166].

¹²⁷ *ibid* [167].

¹²⁸ *ibid* [169].

κρίση του Δικαστηρίου δεν συντρέχει καμία από τις δύο περιπτώσεις. Βαρύνοντας σημασία για την κρίση του είναι, *inter alia*, το γεγονός ότι κατά τη σύναψη των σχετικών συμβάσεων τα κράτη γνώριζαν το ευρύτερο κανονιστικό υπόβαθρο στο οποίο θα εντάσσονταν.¹²⁹ Ως εκ τούτου προκύπτει ότι αν τα τελευταία πράγματι σκόπευαν να αποκλείσουν την εφαρμογή γενικότερων κανόνων και αρχών θα είχαν εξωτερικεύσει αυτήν τους την επιθυμία.

Τέλος, σημείωσε ότι οι πηγές του δικαίου της κλιματικής αλλαγής που εξετάζει στη γνωμοδότηση δεν αποτελούν εξαντλητικό κατάλογο του εφαρμοστέου δικαίου κι ότι υπάρχουν σχετικοί με το αντικείμενο διεθνείς κανόνες σε μη περιβαλλοντικά συμβατικά κείμενα.¹³⁰ Ενδεικτικά αναφέρονται το διεθνές οικονομικό δίκαιο, η διεθνής προστασία των επενδύσεων και το διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο.

2. Η ερμηνεία της ερμηνείας του ΔΔΧ: Lex Specialis, Συστημική Ένταξη και η Αρχή της Εναρμόνισης

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει όχι μόνο ο συλλογισμός του Δικαστηρίου για την αρχή *lex specialis* υπό τη «κλασική» της εκδοχή, αλλά και οι αναφορές του Δικαστηρίου αφενός στην *αρχή της*

εναρμόνισης, αφετέρου σε μία λιγότερο γνωστή λειτουργία της αρχής *lex specialis*, καθώς και η σχέση αυτών των ερμηνευτικών εργαλείων.

Η ταχεία και σε μεγάλο βαθμό αυτόνομη ανάπτυξη εξειδικευμένων κλάδων του διεθνούς δικαίου με κινητήρια δύναμη την παγκοσμιοποίηση οδήγησε στην πολυδιάσπαση (fragmentation) του διεθνούς κανονιστικού περιβάλλοντος, με αναπόφευκτο αποτέλεσμα να προκύπτουν κανονιστικές συγκρούσεις (normative conflicts).¹³¹ Αυτό εννοεί το Δικαστήριο όταν μιλάει για “inconsistency”.¹³² Σύμφωνα με την ILC, κανονιστική σύγκρουση δεν αποτελεί μόνο η αυστηρά λογική ασυμβατότητα,¹³³ αλλά και οποιαδήποτε απόκλιση ως προς τον τρόπο προσέγγισης του ίδιου ζητήματος μεταξύ περισσότερων κατ’ αρχήν εφαρμοστέων κανόνων.¹³⁴

Εν αναμονή της γνωμοδότησης, στη θεωρία εκφράστηκαν επιφυλάξεις, επισημαίνοντας τους κινδύνους από την παράλληλη ύπαρξη περισσότερων εκκρεμών γνωμοδοτήσεων για τις υποχρεώσεις αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής των Κρατών στα διεθνή δικαστήρια (ΔΔΧ, ITLOS, IACtHR), με κύριο την επίταση αυτής της πολυδιάσπασης μέσα από τη διαφορετική ερμηνεία των αυτών πηγών διεθνούς δικαίου.¹³⁵ Άλλοι

¹²⁹ *ibid* [170].

¹³⁰ *ibid* [173].

¹³¹ ILC, “Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law: Report of the Study Group of the International Law Commission” (13 April 2006) UN Doc A/CN.4/L.682 [5].

¹³² *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [167].

¹³³ Wilfred Jenks, “Conflict of Law-Making Treaties”, BYIL 30 (1953): 401.

¹³⁴ ILC, “Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law: Report of the Study Group of the International Law Commission” (13 April 2006) UN Doc A/CN.4/L.682 [25].

¹³⁵ Andrej Lang and Denise Koecke, ‘*Rising to the Occasion*’ (Völkerrechtsblog, 4 Αυγούστου 2025)

προχώρησαν στη θετική αποτίμηση της προσέγγισης αυτής του Δικαστηρίου, υποστηρίζοντας ότι αυτό, ως το τελευταίο χρονικά, αναδεικνύεται στο Δικαστήριο που συνέθεσε τις πηγές δικαίου και την προηγούμενη νομολογία ώστε να υφάνει ένα συμπαγές και συνεκτικό πλέγμα κλιματικών υποχρεώσεων.¹³⁶

Αρχικά, χρήζει ερμηνείας η αναφορά του Δικαστηρίου στην αρχή της εναρμόνισης. Κατά την ILC και το Δικαστήριο αποτελεί ερμηνευτική αρχή σύμφωνα με την οποία όταν ένα ζήτημα εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής περισσότερων κανόνων οι τελευταίοι πρέπει, κατά το μέτρο του εφικτού, να ερμηνεύονται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να προκύπτει ένα ενιαίο σύνολο συμβατών υποχρεώσεων.¹³⁷ Για την προσφυγή στην αρχή αυτή αποτελεί βασική προϋπόθεση να υφίσταται μία κανονιστική σύγκρουση.¹³⁸

Μολονότι αυτοί δεν ταυτίζονται, το Δικαστήριο χρησιμοποιεί εναλλακτικά τους όρους «εναρμονιστική ερμηνεία» και «συστημική

ένταξη».¹³⁹ Από τη μία, η αρχή της εναρμόνισης ορίζει ποιο είναι το επιθυμητό ερμηνευτικό αποτέλεσμα σε περίπτωση μίας κανονιστικής σύγκρουσης. Από την άλλη, η συστημική ένταξη είναι, όπως και η αρχή *lex specialis*, ένα από τα ερμηνευτικά εργαλεία που μπορεί να οδηγήσει στο εν λόγω αποτέλεσμα. Η νομική βάση της εντοπίζεται στο αρ. 31(3)(c) VCLT,¹⁴⁰ κατά το οποίο «πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι κανόνες διεθνούς δικαίου που εφαρμόζονται στις σχέσεις μεταξύ των μερών». Όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί μία από τις τεχνικές για την επίλυση κανονιστικών συγκρούσεων,¹⁴¹ δεν προϋποθέτει, όμως, *κατ' ανάγκη* την ύπαρξη μίας πραγματικής ασυμβατότητας.

Αφού αποσαφηνίστηκε το περιεχόμενο των εννοιών που χρησιμοποιεί το Δικαστήριο θα ήταν σκόπιμο να εμβαθύνουμε στην τεχνική του *lex specialis*. Σύμφωνα με την ILC ο ειδικότερος κανόνας είτε *εξειδικεύει* τον γενικότερο είτε τον *τροποποιεί*.¹⁴² Επομένως, στην πρώτη εκδοχή της η

<https://voelkerrechtsblog.org/rising-to-the-occasion/> προσπελάστηκε 20/4/26.

¹³⁶ *ibid.*

¹³⁷ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [165].

¹³⁸ ILC, 'Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law', Conclusions of the work of the Study Group (18 July 2006) UN Doc A/CN.4/L.702 [14](42).

¹³⁹ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [163], Catharina Caspari, 'From Harmonization to Coexistence: Reflections on Applicability, *lex specialis* and the Interpretive Approach in the ICJ's Climate Advisory Opinion' (*Völkerrechtsblog*, 17 November 2025) <https://doi.org/10.17176/20251118-141518-0>.

¹⁴⁰ Άρθρο 31§3(c) της Σύμβασης της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών (1969).

¹⁴¹ ILC, 'Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law: Draft conclusions of the work of the Study Group finalized by Martti Koskenniemi' (2 May 2006) UN Doc A/CN.4/L.682/Add.1. [43].

¹⁴² ILC, 'Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law', Report of the Study Group finalized by Martti Koskenniemi (13 April 2006) UN Doc A/CN.4/L.682 [88]., ILC, 'Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law', Conclusions of the work of the Study Group (18 July 2006) UN Doc A/CN.4/L.702 [14](8).

αρχή αυτή δεν επιλύει κάποια κανονιστική σύγκρουση αλλά αντιθέτως ο ειδικότερος και ο γενικότερος κανόνας συνεφαρμόζονται,¹⁴³ με τον τελευταίο να εμπλουτίζει ερμηνευτικά το περιεχόμενο του ειδικότερου. Η δεύτερη εκδοχή του *lex specialis* είναι αυτή σύμφωνα με την οποία λειτουργεί ως μηχανισμός άρσης κανονιστικών συγκρούσεων και βρίσκει έκφραση στο άρθρο 55 ARSIWA. Και στην περίπτωση αυτή ο γενικότερος κανόνας μπορεί να αξιοποιηθεί ερμηνευτικά.¹⁴⁴ Εντούτοις, σε κάθε έκφανσή του ο μηχανισμός του *lex specialis* είναι αρκετά εύπλαστος και δεν εφαρμόζεται πάντα με συνέπεια, σε συνάρτηση ιδίως με τις δικαιοπολιτικές επιδιώξεις του δικάζοντος forum.¹⁴⁵

Το Δικαστήριο περιορίζεται στην εξέταση του *lex specialis* ως τεχνικής άρσης συγκρούσεων, χωρίς όμως να αναλύσει τη σχέση μεταξύ της αρχής αυτής ως μηχανισμός συγκαθορισμού του περιεχομένου του ειδικότερου κανόνα από τον γενικότερο και της συστημικής ένταξης, έννοιες στις οποίες όμως αναφέρεται. Κατά τη γνώμη μας πρόκειται για διαφορετικές όψεις του ίδιου νομίσματος. Εξάλλου, έχει υποστηριχθεί ότι η νομική βάση της αρχής *lex specialis* ως αμιγώς ερμηνευτική τεχνική θα μπορούσε να εντοπιστεί στο άρθρο 31(3)(c) VCLT, δηλαδή στη νομική βάση της αρχής της συστημικής

ένταξης, δεδομένου ότι έχει και εθιμική διάσταση.¹⁴⁶

Έτσι, προκύπτει ότι η προσφυγή στην αρχή της εναρμόνισης προϋποθέτει κανονιστική σύγκρουση, ενώ η προσέγγιση της εξειδίκευσης του γενικότερου κανόνα από τον ειδικότερο συνίσταται στην ερμηνευτική οριοθέτηση του πεδίου εφαρμογής κάθε κανόνα, οι οποίοι παραμένουν αμφοτέρωθεν εφαρμόσιμοι.

Επομένως, από την ανάλυση του Δικαστηρίου προκύπτει το είδος της σχέσης μεταξύ των διεθνών συμβάσεων για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής και των λοιπών γενικότερων κανόνων και αρχών του διεθνούς δικαίου σε δύο διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης. Το Δικαστήριο ερωτήθηκε εάν γενικά τα υποσύνολα αυτά κανόνων είναι μεταξύ τους ασύμβατα.¹⁴⁷ Μάλιστα, το τονίζει αυτό εμμέσως πλην σαφώς σε τρία διαφορετικά σημεία.¹⁴⁸ Απάντησε αρνητικά. Φρόντισε, ωστόσο, να διευκρινίσει ότι η εφαρμογή της αρχής *lex specialis* εξαρτάται από τις περιστάσεις της κάθε περίπτωσης. Επομένως, στο υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης το συμβατικό δίκαιο της κλιματικής αλλαγής τελεί σε μη συγκρουσιακή σχέση ειδικότητας με το λοιπό διεθνές δίκαιο, οι κανόνες των οποίων βαίνουν παράλληλα και συνεφαρμόζονται. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, σε ένα

¹⁴³ ILC, 'Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law', Report of the Study Group finalized by Martti Koskeniemi (13 April 2006) UN Doc A/CN.4/L.682 [88].

¹⁴⁴ *ibid* [103].

¹⁴⁵ Andrea Bianchi and Fuad Zarbiyev, *Demystifying Treaty Interpretation* (Cambridge University Press 2024) [268].

¹⁴⁶ Panos Merkouris, *Article 31(3)(c) VCLT and the Principle of Systemic Integration: Normative Shadows in Plato's Cave* (Brill Nijhoff 2015) 211., D. 50. 17. 80., "in toto iure generi per speciem derogatur et illud potissimum habetur, quod ad speciem directum est".

¹⁴⁷ *Obligations of States in respect of Climate Change* (n 1) [166].

¹⁴⁸ *ibid* [166], [169], [171].

χαμηλότερο επίπεδο αφαίρεσης (ενόψει δηλαδή δικαστικών/διαιτητικών διαφορών) να προκύπτει μία κανονιστική σύγκρουση, η οποία θα αρθεί είτε μέσω του μηχανισμού της επικράτησης του ειδικότερου έναντι του γενικότερου είτε μέσω του αρ. 31(3)(c) VCLT.

Τελικά, έτσι διαφαίνεται ότι μέσω αυτών των τεχνικών οι ετερογενείς κλάδοι του διεθνούς δικαίου αποκτούν τη μορφή ενιαίου δικαιοκού συστήματος.¹⁴⁹ Στην ερμηνεία δεν υπάρχουν αδιέξοδα. Κατά τεκμήριο οφείλει να υιοθετηθεί η προσέγγιση που είναι απλούστερη και οδηγεί στο πιο ικανοποιητικό ερμηνευτικό αποτέλεσμα. Το ποιο ακριβώς, όμως, είναι αυτό φυσικά δεν είναι δεδομένο.¹⁵⁰

III. Η θέση της Γνωμοδότησης του ΔΔΧ στο διεθνές σύστημα & η δικαστηριακή διαλεκτική

Όπως προαναφέρθηκε, η Γνωμοδότηση του ΔΔΧ δεν αποτελεί θρυαλλίδα για την ενασχόληση της

διεθνούς κοινότητας με τις κλιματικές υποχρεώσεις των κρατών αλλά εκδόθηκε ως επιστέγασμα μιας σειράς γνωμοδοτήσεων. Η θέση αυτή επιτρέπει στο ΔΔΧ να αλληλεπιδράσει, ως δικαστήριο γενικής δικαιοδοσίας, με ορισμένα θεμελιώδη ζητήματα επί των οποίων απεφάνθησαν τα περιφερειακά δικαστήρια (ITLOS, IACtHR), συνθέτοντας τις επιμέρους δικαιοδοτικές κρίσεις. Η πραγμάτωση αυτής της δυνατότητας θα εξεταστεί στην παρούσα ενότητα, αναδεικνύοντας τα σημεία σύγκλισης και απόκλισης μεταξύ των γνωμοδοτήσεων.

i. Σημεία σύγκλισης

Η Γνωμοδότηση του ΔΔΧ επισφραγίζει την ομοφωνία των δικαιοδοτικών οργάνων ως προς την αυστηρότητα της υποχρέωσης δέουσας επιμέλειας καθώς και ως προς τη σύνδεσή της με τις υποχρεώσεις συμπεριφοράς, περιστέλλοντας τη διακριτική ευχέρεια των κρατών.¹⁵¹ Μάλιστα, το Δικαστήριο, απηχώντας την κρίση του ITLOS, διευκρινίζει (α) ότι το περιεχόμενο της υποχρέωσης

¹⁴⁹ ILC, “Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law: Report of the Study Group of the International Law Commission” (13 April 2006) UN Doc A/CN.4/L.682 [34].

¹⁵⁰ Andrea Bianchi and Fuad Zarbiyev, *Demystifying Treaty Interpretation* (Cambridge University Press 2024) [168]-[184]; Βλ., επίσης, Margaret A Young, ‘Systemic Integration of Obligations in an Era of Climate Change: Stability and Optimal Control’ [2025] *British Yearbook of International Law*; Julian Arato and Justina Uriburu, ‘Treaty and Custom in the ICJ’s Climate Change Opinion’ (*EJIL: Talk!*, 24 July 2025) www.ejiltalk.org/treaty-and-custom-in-the-icjs-climate-change-opinion/; Maria Antonia Tigre, Maxim Bönnemann and Antoine De Spiegeleir (eds), *The ICJ’s Advisory Opinion on Climate Change* (Verfassungsbooks 2025); María José Alarcón Santillán, ‘Climate Change, Human Rights, and the Law of the Sea:

Towards a Systemic Integration of Legal Obligations through Advisory Jurisprudence’ (*Völkerrechtsblog*, 8 October 2025) <https://doi.org/10.17176/20251008-151518-0>; Andrej Lang and Denise Koecke, ‘Rising to the Occasion: The World Court as Architect of a Harmonious International Climate Law Framework’ (*Völkerrechtsblog*, 4 August 2025) <https://doi.org/10.17176/20250805-122340-0>; Mario Prost, ‘Disaster Passing as Miracle? A Critical Take on the ICJ’s Climate Advisory Opinion’ (*EJIL: Talk!*, 14 August 2025) www.ejiltalk.org/disaster-passing-as-miracle-a-critical-take-on-the-icjs-climate-advisory-opinion/.

¹⁵¹ Penelope Ridings, First Report on Due Diligence in International Law (International Law Commission, UN Doc A/CN.4/792, 2026) [167]-[172] <https://docs.un.org/en/A/CN.4/792> πρόσβαση στις 13 Ιουλίου 2026.

διαμορφώνεται μεν *ad hoc* αλλά προσδιορίζεται από αντικειμενικά – επιστημονικά και τεχνικά – δεδομένα λόγω του επιστημονικά αποδεδειγμένου κινδύνου βλάβης του κλιματικού συστήματος¹⁵² και (β) ότι η υποχρέωση περιλαμβάνει και τη δημιουργία ενός αποτελεσματικού μηχανισμού επιβολής των εθνικών μέτρων ώστε να μπορεί να επιτευχθεί ο προσδοκώμενος στόχος.¹⁵³

Ένα δεύτερο σημείο σύγκλισης αφορά στην αναθεώρηση του στόχου των κρατών για διατήρηση της μέσης παγκόσμιας θερμοκρασίας στους 1.5°C. Σε όλες τις υπό εξέταση γνωμοδοτήσεις τα δικαστήρια στηρίζονται σε επιστημονικά δεδομένα προκειμένου να διαπιστώσουν τον νέο στόχο των κρατών. Συγκεκριμένα, το ITLOS βασίζεται στις εκθέσεις του IPCC και στις πλέον πρόσφατες αποφάσεις της COP, αναδεικνύοντας τη συναίνεση της επιστημονικής κοινότητας για την ανάγκη διατήρησης της θερμοκρασίας στους 1.5°C, ως ασφαλέστερο στόχο.¹⁵⁴ Αντίστοιχη στάση υιοθετεί και το Διαμερικανικό Δικαστήριο, μιλώντας μάλιστα για διεθνή ομοφωνία ως προς το όριο των 1.5 βαθμών.¹⁵⁵

Η σύμπτωση των δικαστηρίων παρατηρείται και σε ερμηνευτικό επίπεδο καθώς όλες οι γνωμοδοτήσεις στηρίζονται στη μέθοδο της συστημικής ένταξης. Ειδικότερα, λόγω της σύνδεσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου με τη θαλάσσια ρύπανση, το ITLOS κλήθηκε να ερμηνεύσει τη Σύμβαση της Θάλασσας υπό το πρίσμα διεθνών συμβάσεων για την κλιματική αλλαγή, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη Συμφωνία των Παρισίων. Υποστήριξε, έτσι, την εναρμονισμένη ερμηνεία των διεθνών συμφωνιών που αφορούν στην κλιματική αλλαγή,¹⁵⁶ ενώ αντίστοιχη στάση υιοθέτησε και το Διαμερικανικό Δικαστήριο, καταφεύγοντας σε κλιματικές συνθήκες και εθιμικούς κανόνες προκειμένου να ερμηνεύσει την Αμερικανική Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.¹⁵⁷

Η μέθοδος αυτή επικυρώνεται από το ΔΔΧ, το οποίο ακολουθεί μία ολιστική προσέγγιση τόσο κατά την ερμηνεία του εφαρμοστέου δικαίου όσο και κατά την αλληλεπίδραση των δικαιοδοτικών οργάνων μεταξύ τους, παραπέμποντας σε αρκετά σημεία στις γνωμοδοτήσεις του ITLOS και του Διαμερικανικού Δικαστηρίου.¹⁵⁸

¹⁵² Obligations of States in respect of Climate Change (n 1) [137]; Climate Emergency and Human Rights (n 8) [229]; Request for an Advisory Opinion Submitted by the Commission of Small Island States on Climate Change and International Law (n 7) [257], [339]; Joshua Paine, 'ICJ Advisory Opinion on Climate Change: The Variable and Evolutive Nature of Due Diligence Obligations' (EJIL:Talk!, 21 August 2025) <<https://www.ejiltalk.org/icj-advisory-opinion-on-climate-change-the-variable-and-evolutive-nature-of-due-diligence-obligations/>> πρόσβαση στις 13 Ιουλίου 2026.

¹⁵³ Penelope Ridings, First Report on Due Diligence in International Law (n 54) [169], [172].

¹⁵⁴ Request for an Advisory Opinion Submitted by the Commission of Small Island States on Climate Change and International Law (n 7) [77], [209].

¹⁵⁵ Climate Emergency and Human Rights (n 8) [69], [326].

¹⁵⁶ Request for an Advisory Opinion Submitted by the Commission of Small Island States on Climate Change and International Law (n 7) [130], [136].

¹⁵⁷ Climate Emergency and Human Rights (n 8) [36]-[38].

¹⁵⁸ Linos-Alexandre Sicilianos, *ό.π.*, 14.

ii. Επισημάνσεις και αποκλίσεις

Όπως επισημάνθηκε και ανωτέρω, το μεγαλύτερο μέρος της ανάλυσης του πρώτου σκέλους της Γνωμοδότησης αφιερώνεται στη Σύμβαση-Πλαίσιο, στη Συμφωνία των Παρισίων και στις εθιμικές υποχρεώσεις των κρατών. Το ΔΔΧ αναφέρεται και σε άλλες συνθήκες, ήτοι στη Σύμβαση της Θάλασσας, στα Διεθνή Σύμφωνα του 1966 για την Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και στη Διακήρυξη του Ρίο. Εντούτοις, η αναφορά στο περιεχόμενο αυτών είναι αρκετά φειδωλή, καταλείποντας περισσότερο χώρο ερμηνείας στα περιφερειακά δικαστήρια. Ειδικά στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, το ΔΔΧ δεν ακολουθεί τη θέση του Διαμερικανικού Δικαστηρίου περί αναγνώρισης ενός δικαιώματος σε υγιές κλίμα, ως απόρροια του δικαιώματος σε υγιές περιβάλλον.¹⁵⁹ Αντιθέτως, περιορίζεται στην αναγνώριση της άρρηκτης σύνδεσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με την κλιματική αλλαγή, επισημαίνοντας ότι το δικαίωμα σε καθαρό περιβάλλον συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για την απόλαυση όλων των υπόλοιπων δικαιωμάτων.

Μία ακόμη απόκλιση μεταξύ των γνωμοδοτήσεων εντοπίζεται στην αρχή «ο

ρυπαίνων πληρώνει», η οποία ανάγεται από το Διαμερικανικό Δικαστήριο σε θεμελιώδη αρχή για την ερμηνεία των κλιματικών υποχρεώσεων των κρατών,¹⁶⁰ σε αντίθεση με το ΔΔΧ, το οποίο τη θέτει εκτός του πεδίου του εφαρμοστέου δικαίου της Γνωμοδότησης.¹⁶¹ Αντίστοιχα, η ανάλυση του ΔΔΧ για την αρχή της προφύλαξης (precautionary principle) υστερεί σημαντικά συγκριτικά με την ανάλυση του ITLOS, το οποίο της αποδίδει μεγαλύτερη σημασία και έμφαση.¹⁶² Πρόκειται για μία αξιοσημείωτη έλλειψη διότι αφενός το Δικαστήριο ασπάζεται τη μέθοδο της θεσμικής ένταξης (institutional integration), παραπέμποντας γενικά στη Γνωμοδότηση του ITLOS, αλλά αφετέρου αποφεύγει να υιοθετήσει την εκτενέστερη ανάλυση του τελευταίου σχετικά με την αρχή της προφύλαξης.¹⁶³

Επιπλέον, όπως προέβλεπαν και ορισμένοι δικαστές σε διακριτές γνώμες τους, το ΔΔΧ, ενδεχομένως στοχεύοντας στην υπερψήφιση της Γνωμοδότησης, αποφεύγει να οριοθετήσει την παραγωγή ορυκτών καυσίμων και τη συμβολή των ανεπτυγμένων κρατών και των επιχειρήσεων σε αυτή.¹⁶⁴ Σε κάθε περίπτωση, αυτό που παρατηρείται είναι η συμπλήρωση ορισμένων ελλείψεων της

¹⁵⁹ *ibid* 20.

¹⁶⁰ Climate Emergency and Human Rights (n 8) [216], [287].

¹⁶¹ Obligations of States in respect of Climate Change (n 1) [160].

¹⁶² Judge Yusuf, Separate Opinion, Obligations of States in Respect of Climate Change (Advisory Opinion, 23 July 2025) [49]-[50] <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/187/187-20250723-adv-01-03-en.pdf> πρόσβαση στις 9 Ιουλίου 2026.

¹⁶³ Rebecca McMnamin, 'The ICJ Climate Advisory Opinion and Systemic Integration' (Cambridge International Law Journal, 8 August 2025) <https://cilj.co.uk/the-icj-climate-advisory-opinion-and-systemic-integration/> πρόσβαση στις 14 Ιουλίου 2026.

¹⁶⁴ Judges Bhandari and Cleveland, Joint Declaration, Obligations of States in Respect of Climate Change (Advisory Opinion, 23 July 2025) [4], [10] <https://icj-web.lemman.un-icc.cloud/sites/default/files/case-related/187/187-20250723-adv-01-06-en.pdf> πρόσβαση στις 9 Ιουλίου 2026.

Γνωμοδότησης με την έκδοση διακριτών γνωμών των δικαστών που συμμετείχαν στην έκδοσή της.

Εξετάζοντας το αποτύπωμα της Γνωμοδότησης στο διεθνές στερέωμα, παρατηρείται ότι η ολιστική θεώρηση κατά τον προσδιορισμό των διεθνών κλιματικών υποχρεώσεων κατοχυρώνει τη συμβατική ή εθιμική δέσμευση των κρατών, ακόμη και αυτών που αποχώρησαν ή σχεδιάζουν να αποχωρήσουν από τις κλιματικές συνθήκες. Παράλληλα, θεραπεύει το ζήτημα της πολυδιάσπασης των πηγών του διεθνούς κλιματικού δικαίου, καθιερώνοντας ως ενδεδειγμένη ερμηνευτική μέθοδο τη συστημική και θεσμική ένταξη. Συνθέτει, με άλλα λόγια, το περιεχόμενο ενός ενιαίου κλιματικού δικαίου, στο οποίο τόσο οι κρατικές υποχρεώσεις όσο και οι κρίσεις δικαιοδοτικών οργάνων για την ερμηνεία τους αλληλεπιδρούν και αλληλοσυμπληρώνονται.

Σημαντική εξέλιξη, τέλος, σημειώνεται με την υιοθέτηση του υπ' αριθμ. A/RES/80/263 Ψηφίσματος της Γενικής Συνέλευσης, το οποίο ενσωματώνει τα κύρια συμπεράσματα του Δικαστηρίου, επιβεβαιώνοντας και πολιτικά το περιεχόμενο της Γνωμοδότησης.¹⁶⁵ Μάλιστα, ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην αυστηρότητα της υποχρέωσης δέουσας επιμέλειας, στον νέο στόχο της θερμοκρασίας και στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που απειλούνται από την κλιματική αλλαγή, καλώντας τα κράτη να προβούν σε ενέργειες προς συμμόρφωση με τις αναγνωρισθείσες υποχρεώσεις.

IV. Αντί επιλόγου

Εν είδει επιλόγου, η παρούσα ανάλυση επιστρέφει στην έννοια του κλιματικού (οικο)συστήματος και παρατηρεί ότι η χρονική σύμπτωση έκδοσης των Γνωμοδοτήσεων μάλλον δεν είναι τυχαία. Τα διεθνή δικαιοδοτικά όργανα φαίνεται να ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα της επιστημονικής κοινότητας να ενταθούν οι κρατικές προσπάθειες αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής, προσδιορίζοντας σαφώς τις διεθνείς κλιματικές υποχρεώσεις. Το εναρκτήριο λάκτισμα δίνουν τα περιφερειακά δικαστήρια, ITLOS και IACtHR, υιοθετώντας κοινή γραμμή ως προς τα θεμελιώδη νομικά ζητήματα και βασιζόμενα, πάντα, σε πορίσματα της επιστημονικής κοινότητας. Τον συντονισμό του εγχειρήματος αναλαμβάνει το ΔΔΧ, το οποίο συστηματοποιεί την πληθώρα των συμβατικών κειμένων για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, καθώς και το διεθνές έθιμο, διαμορφώνοντας ένα συμπαγές και συνεκτικό δίκαιο της κλιματικής αλλαγής. Το δίκαιο αυτό είναι πολυπρισματικό, εμπλουτίζεται (μεταξύ άλλων) από το δίκαιο της θάλασσας, ενώ η ουσιαστική ισχύς και εμβέλειά του διευρύνεται καθοριστικά από το δικαίωμα σε ένα καθαρό, υγιές και βιώσιμο περιβάλλον.

Η προσέγγιση που υιοθετεί το Δικαστήριο ισορροπεί μεταξύ μαξιμαλισμού και άρνησης της άμεσης ανάγκης για δράση. Αυτή αναπόφευκτα συνοδεύεται κι από έναν βαθμό ασάφειας σε ορισμένα ζητήματα. Η αναγνώριση, ωστόσο, του

¹⁶⁵ Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, *Η Γνωμοδότηση του ΔΔΧ στις υποχρεώσεις των Κρατών σχετικά με την Κλιματική Αλλαγή* (n 95).

erga omnes χαρακτήρα ορισμένων υποχρεώσεων και της διεθνούς ευθύνης των κρατών αναμφισβήτητα προσδίδει στη Γνωμοδότηση μη αποκλειστικά ακαδημαϊκό χαρακτήρα, καθιστώντας την όχι μόνο σημείο αναφοράς αλλά τομή. Φυσικά μία γνωμοδότηση δεν μπορεί να υποκαταστήσει την πολιτική βούληση της διεθνούς κοινότητας, η οποία αποτυπώθηκε σε πρωτόλεια

μορφή στο υπ' αριθμ. A/RES/80/263 ψήφισμα της Γενικής Συνέλευσης. Όμως, υπό τις κατάλληλες συνθήκες μπορεί να αξιοποιηθεί δημιουργικά για την οικοδόμηση ενός συστήματος διακρατικής και ατομικής ευθύνης για τις παραβιάσεις των κλιματικών υποχρεώσεων, αναγκαία προϋπόθεση για την απόδοση ουσιαστικής κλιματικής δικαιοσύνης.

V. Πηγές

Διεθνείς συνθήκες

- Charter of the United Nations, 26 June 1945, 1 UNTS XVI.
- Statute of the International Court of Justice, 26 June 1945, 33 UNTS 993.
- United Nations Framework Convention on Climate Change (adopted 9 May 1992, entered into force 21 March 1994) 1771 UNTS 107.
- Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change (adopted 11 December 1997, entered into force 16 February 2005) 2303 UNTS 162.
- Vienna Convention on the Law of Treaties (adopted 23 May 1969, entered into force 27 January 1980) 1155 UNTS 331.
- Paris Agreement (adopted 12 December 2015, entered into force 4 November 2016) 3156 UNTS 79.

Αποφάσεις και γνωμοδοτήσεις διεθνών δικαιοδοτικών οργάνων

Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης (ΔΔΧ)

- ΔΔΧ, Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons (Advisory Opinion) [1996] ICJ Rep 226.
- ΔΔΧ, Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v United States of America) (Judgment on Jurisdiction and Admissibility, 26 November 1984) [1984] ICJ Rep 392.
- ΔΔΧ, Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v Spain) (Second Phase) (Judgment) [1970] ICJ Rep 3.
- ΔΔΧ, Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Advisory Opinion) [1951] ICJ Rep 15.
- ΔΔΧ, Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia) (Judgment) [1997] ICJ Rep 7.
- ΔΔΧ, Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v Uruguay) (Judgment) [2010] ICJ Rep 14.
- ΔΔΧ, Questions relating to the Obligation to Prosecute or Extradite (Belgium v Senegal) (Judgment) [2012] ICJ Rep 422.
- ΔΔΧ, Obligations of States in respect of Climate Change (Advisory Opinion, 23 July 2025) [2025] ICJ Rep 1.
- Judge Yusuf, Separate Opinion, Obligations of States in respect of Climate Change (Advisory Opinion, 23 July 2025).

- Judges Bhandari and Cleveland, Joint Declaration, Obligations of States in respect of Climate Change (Advisory Opinion, 23 July 2025).
- Judges Charlesworth, Brant, Cleveland and Aurescu, Joint Declaration, Obligations of States in respect of Climate Change (Advisory Opinion, 23 July 2025).

Διεθνές Δικαστήριο για το Δίκαιο της Θάλασσας (ITLOS)

- ITLOS, Responsibilities and Obligations of States Sponsoring Persons and Entities with respect to Activities in the Area (Advisory Opinion, Seabed Disputes Chamber, Case No 17, 1 February 2011) ITLOS Reports 2011 10.
- ITLOS, Request for an Advisory Opinion Submitted by the Commission of Small Island States on Climate Change and International Law (Advisory Opinion, Case No 31, 21 May 2024) ITLOS Reports 2024.

Διαμερικανικό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων

- Inter-American Court of Human Rights, Climate Emergency and Human Rights (Advisory Opinion AO-32/25, 29 May 2025).

Πράξεις και έγγραφα διεθνών οργανισμών

- Conference of the Parties serving as the Meeting of the Parties to the Paris Agreement (CMA), Outcome of the First Global Stocktake, Decision 1/CMA.5, UN Doc FCCC/PA/CMA/2023/16/Add.1 (13 December 2023).
- European Commission, ‘Corporate Sustainability Due Diligence Directive’.
- European Commission, ‘Corporate Sustainability Reporting Directive’.
- International Law Commission, Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law, Report of the Study Group finalized by Martti Koskenniemi, UN Doc A/CN.4/L.682 (13 April 2006).
- International Law Commission, Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law, Draft Conclusions of the work of the Study Group finalized by Martti Koskenniemi, UN Doc A/CN.4/L.682/Add.1 (2 May 2006).
- International Law Commission, Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law, Conclusions of the Work of the Study Group, UN Doc A/CN.4/L.702 (18 July 2006).
- International Law Commission, Draft Conclusions on Identification and Legal Consequences of Peremptory Norms of General International Law (Jus Cogens) (2022) UN Doc A/77/10.
- Penelope Ridings, First Report on Due Diligence in International Law, UN Doc A/CN.4/792 (2026).
- UN General Assembly, Request for an Advisory Opinion of the International Court of Justice on the Obligations of States in respect of Climate Change, UNGA Res 77/276, UN Doc A/RES/77/276 (29 March 2023).
- UN General Assembly, The Human Right to a Clean, Healthy and Sustainable Environment, UNGA Res 76/300 (28 July 2022).
- UN General Assembly, The Advisory Opinion of the International Court of Justice on the Obligations of States in respect of Climate Change, UN Doc A/80/L.65 (13 May 2026).
- UNFCCC, ‘Parties to the Convention and Observer States’

Βιβλία και μονογραφίες

- Andrea Bianchi and Fuad Zarbiyev, *Demystifying Treaty Interpretation* (Cambridge University Press 2024).
- Maria Antonia Tigre, Maxim Bönnemann and Antoine De Spiegeleir (eds), *The ICJ's Advisory Opinion on Climate Change* (Verfassungsbooks 2025).
- Panos Merkouris, Article 31(3)(c) VCLT and the Principle of Systemic Integration: Normative Shadows in Plato's Cave (Brill Nijhoff 2015).
- Εμμανουήλ Ρούκουνας, *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο* (4η έκδ, Νομική Βιβλιοθήκη 2021).

Αρθρογραφία

- María José Alarcón Santillán, 'Climate Change, Human Rights, and the Law of the Sea: Towards a Systemic Integration of Legal Obligations through Advisory Jurisprudence' (Völkerrechtsblog, 8 October 2025).
- Julian Arato and Justina Uriburu, 'Treaty and Custom in the ICJ's Climate Change Opinion' (EJIL: Talk!, 24 July 2025).
- Thomas Burri, 'The ICJ's Opinion on Climate Change: Pushing the Boundaries of International Law' (ASIL Insights, vol 29, issue 13, 2 October 2025).
- Catharina Caspari, 'From Harmonization to Coexistence: Reflections on Applicability, *lex specialis* and the Interpretive Approach in the ICJ's Climate Advisory Opinion' (Völkerrechtsblog, 17 November 2025).
- Markus Gehring, 'When Custom Binds All States: Reflections on Customary International Law in the ICJ Climate Advisory Opinion' (Verfassungsblog, 15 August 2025).
- Rita Guerreiro Teixeira, Nataša Nedeski and Gleider Hernández, 'The 1.5°C Temperature Target as a Means to an End: Key Implications of the ICJ's Interpretation of the Paris Agreement's Overall Objective' (EJIL: Talk!, 4 November 2025).
- Wilfred Jenks, 'Conflict of Law-Making Treaties' (1953) 30 *British Year Book of International Law* 401.
- Miles Jackson and Federica Paddeu, 'Erga Omnes and Erga Omnes Parties Obligations in the International Court of Justice's Climate Change Advisory Opinion' (2026) *Journal of Environmental Law*.
- Yann Kerbrat and Sandrine Maljean-Dubois, 'Opening the Doors: Legal Consequences of Breaching International Climate Obligations in the ICJ Advisory Opinion on Climate Change' (2026) *Review of European, Comparative & International Environmental Law (RECIEL)*.
- Andrej Lang and Denise Koecke, 'Rising to the Occasion: The World Court as Architect of a Harmonious International Climate Law Framework' (Völkerrechtsblog, 4 August 2025).
- Rebecca McMenamin, 'The ICJ Climate Advisory Opinion and Systemic Integration' (Cambridge International Law Journal, 8 August 2025).
- Federica Paddeu and Miles Jackson, 'State Responsibility in the ICJ's Advisory Opinion on Climate Change' (EJIL: Talk!, 25 July 2025).
- Joshua Paine, 'ICJ Advisory Opinion on Climate Change: The Variable and Evolutive Nature of Due Diligence Obligations' (EJIL: Talk!, 21 August 2025).
- Mario Prost, 'Disaster Passing as Miracle? A Critical Take on the ICJ's Climate Advisory Opinion' (EJIL: Talk!, 14 August 2025).

- Linos-Alexandre Sicilianos, 'L'avis consultatif de la CIJ relatif aux obligations des États en matière de changement climatique : enjeux existentiels et réalisme juridique' *Annuaire Français de Droit International* (υπό δημοσίευση, 2025).
- Margaret A Young, 'Systemic Integration of Obligations in an Era of Climate Change: Stability and Optimal Control' [2025] *British Yearbook of International Law*.
- Priya Urs, 'Open the Floodgates: Standing for the Enforcement of Obligations Erga Omnes in the ICJ's Advisory Opinion on Climate Change' (CIL Observatory, 11 August 2025).
- Ευγενία Κοινούση, «Στροφή του ΕΔΔΑ ως προς την κλιματική δικαιοσύνη: Οι αποφάσεις της 9/4/2024» (2025) 1 *Athens International Law Review*

Η Διεθνής ευθύνη στο διεθνές δίκαιο του περιβάλλοντος: Η ανάλυση των επανορθώσεων*της Νίκης Βουμβουράκη¹⁶⁶ και της Ειρήνης Μανιάτη¹⁶⁷***Abstract**

This article examines the international responsibility of States for environmental and climate related harm, focusing on the legal framework governing reparations. It analyses the principles codified in the International Law Commission's Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (ARSIWA) and their application in recent international jurisprudence.

Particular emphasis is placed on the 2025 Advisory Opinion of the International Court of Justice, which reaffirmed the applicability of the general law of State responsibility to climate change, and on the jurisprudence of the Inter-American Court of Human Rights, which has developed a detailed and rights-based approach to reparations. The study also considers the case law of the European Court of Human Rights, highlighting its growing recognition of States' positive environmental obligations alongside its more cautious approach to remedies.

The article concludes that, while a common normative framework has emerged, international courts differ significantly in the scope and implementation of reparation measures, reflecting the evolving interaction between international environmental law, human rights law and the law of State responsibility.

¹⁶⁶ E-mail: voumvourakiniki@gmail.com.

¹⁶⁷ E-mail: emaniate4@gmail.com.

I. Εισαγωγή

Η αποδοχή και στοιχειοθέτηση της διεθνούς ευθύνης των κρατών στο περιβαλλοντικό δίκαιο διήνυσε μια μακρά και περιπετειώδη πορεία. Παρά την ύπαρξη του νομοθετικού πλαισίου ήδη από το 1972 με τη Διακήρυξη της Στοκχόλμης έως τη Συμφωνία των Παρισίων το 2015, το ζήτημα της διεθνούς ευθύνης και της επανόρθωσης αντιμετωπιζόταν είτε επιγραμματικά είτε δεν αποτελούσε αντικείμενο ρητής ρύθμισης. Κομβικό, επομένως, ρόλο στην εξελικτική πορεία της διεθνούς ευθύνης στο διεθνές περιβαλλοντικό δίκαιο διαδραμάτισε η νομολογία τόσο των περιφερειακών όσο και του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης (εφεξής: ΔΔΧ). Οι αυξημένες μάλιστα μετά από το 2018 προσφυγές στα Δικαστήρια και η ευαισθητοποίηση τόσο ορισμένων Κρατών όσο και των πολιτών έχει οδηγήσει στην έκδοση δυναμικών αποφάσεων και γνωμοδοτήσεων, με τελευταία τη γνωμοδότηση του ΔΔΧ το 2025 σχετικά με τις υποχρεώσεις που έχουν τα κράτη σχετικά με την κλιματική αλλαγή και τις νομικές συνέπειες που προκύπτουν.

II. Η Ευθύνη και η Επανόρθωση στο Διεθνές Δίκαιο

Η Διεθνής Ευθύνη του Κράτους συνιστά παγίως αναγνωρισμένο θεσμό του εθιμικού διεθνούς

δικαίου. Όπως άλλωστε αναφέρει ο Καθηγητής κ. Ρούκουνας θα ήταν αδιανόητο τα Κράτη να μην υπολαμβάνουν την υποχρέωση να επανορθώσουν τις ζημίες που προκάλεσαν.¹⁶⁸ Το σχόλιο αυτό επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι το 1949 η Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου στην ημερήσια της διάταξη χαρακτήρισε το ζήτημα αυτό ως “προσηκόντως για κωδικοποίηση”.¹⁶⁹ Η διεθνής ευθύνη του κράτους λοιπόν κωδικοποιήθηκε από την Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου των Ηνωμένων Εθνών στα άρθρα της ARSIWA, τα οποία υιοθετήθηκαν το 2001 και προσαρτήθηκαν στο Ψήφισμα 56/83 της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών της 12ης Δεκεμβρίου 2001. Τα εν λόγω άρθρα, μολονότι δεν αποτελούν διεθνή σύμβαση, αποτυπώνουν σε μεγάλο βαθμό κανόνες του εθιμικού διεθνούς δικαίου και συνιστούν το βασικό σημείο αναφοράς για το σύγχρονο δίκαιο της διεθνούς ευθύνης των κρατών.

Σύμφωνα με το άρθρο 1,¹⁷⁰ κάθε διεθνώς παράνομη πράξη κράτους συνεπάγεται τη διεθνή ευθύνη του. Η στοιχειοθέτηση της διεθνούς ευθύνης προϋποθέτει, κατά το άρθρο 2,¹⁷¹ τη σωρευτική συνδρομή δύο στοιχείων: αφενός, η επίμαχη πράξη ή παράλειψη πρέπει να είναι καταλογιστή στο κράτος σύμφωνα με τους κανόνες του διεθνούς δικαίου και, αφετέρου, να συνιστά παραβίαση

¹⁶⁸ Εμμανουήλ Ρούκουνας, *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο* (3η έκδν, Νομική Βιβλιοθήκη 2019), 440.

¹⁶⁹ *Ibid.* 441.

¹⁷⁰ *Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts* (adopted by the International Law Commission in

2001, annexed to UNGA Res 56/83 (12 December 2001)) άρθ. 1.

¹⁷¹ *Ibid.* άρθ. 2.

διεθνούς υποχρέωσης που δεσμεύει το συγκεκριμένο κράτος.

Η προσέγγιση αυτή αντανακλά την αντικειμενική αντίληψη της διεθνούς ευθύνης, σύμφωνα με την οποία η γένεσή της εξαρτάται από τη διαπίστωση διεθνώς παράνομης πράξης και όχι από την ύπαρξη υπαιτιότητας ή δόλου. Παράλληλα, τα ARSIWA εισάγουν και μια συλλογική διάσταση της διεθνούς ευθύνης, αναγνωρίζοντας, ιδίως στα άρθρα 42 και 48, ότι υπό ορισμένες προϋποθέσεις η επίκληση της ευθύνης μπορεί να λάβει χώρα όχι μόνο από το άμεσα ζημιωθέν κράτος, αλλά και από άλλα κράτη όταν παραβιάζονται υποχρεώσεις που προστατεύουν συλλογικά συμφέροντα της διεθνούς κοινότητας.

Η υποχρέωση πλήρους επανόρθωσης αποτελεί θεμελιώδη αρχή του εθιμικού διεθνούς δικαίου, όπως διατυπώθηκε στην υπόθεση *Factory at Chorzów* και κωδικοποιήθηκε στα άρθρα της ARSIWA. Σύμφωνα με το άρθρο 34¹⁷², η επανόρθωση μπορεί να λάβει τη μορφή επαναφοράς, αποζημίωσης ή ικανοποίησης, είτε αυτοτελώς είτε συνδυαστικά, ώστε να αποκαθίσταται πλήρως η προκληθείσα υλική ή ηθική βλάβη.

III. Το ΔΔΧ και η Γνωμοδότηση σχετικά με τη Κλιματική Αλλαγή το 2025

Στη γνωμοδότηση του 2025¹⁷³, το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι δεν μπορεί να προσδιορίσει επακριβώς ποιες συνέπειες συνεπάγεται η διάπραξη

μιας διεθνώς άδικης πράξης παραβίασης των υποχρεώσεων προστασίας του κλιματικού συστήματος από τις ανθρωπογενείς εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου, καθώς οι συνέπειες αυτές εξαρτώνται από το είδος της παραβίασης και από τη φύση της εκάστοτε βλάβης.

Το Δικαστήριο επισημαίνει, σε επίπεδο γενικής αρχής, ότι η παραβίαση των διεθνών υποχρεώσεων ενός κράτους συνεπάγεται τις έννομες συνέπειες που απορρέουν από το δίκαιο της διεθνούς ευθύνης των κρατών. Οι συνέπειες αυτές περιλαμβάνουν, αφενός, τις υποχρεώσεις παύσης της παράνομης συμπεριφοράς και παροχής εγγυήσεων μη επανάληψης στο μέλλον και, αφετέρου, την υποχρέωση πλήρους επανόρθωσης των συνεπειών της διεθνώς παράνομης πράξης, όταν έχει προκληθεί βλάβη.

Παράλληλα, υπενθυμίζει τη συνεχή υποχρέωση των Κρατών για εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους, ανεξαρτήτως της ύπαρξης παραβίασης, κάνοντας αναφορά στην Υπόθεση *Gabčíkovo-Nagymaros*.¹⁷⁴

Όσον αφορά την υποχρέωση παύσης της διεθνώς παράνομης πράξης και παροχής εγγυήσεων μη επανάληψης, το Δικαστήριο επαναβεβαιώνει ότι, σύμφωνα με το εθιμικό διεθνές δίκαιο και την πάγια νομολογία του, κάθε κράτος που τελεί σε κατάσταση συνεχιζόμενης διεθνώς παράνομης πράξης υποχρεούται να θέσει άμεσα τέλος σε αυτήν. Η υποχρέωση αυτή συνεπάγεται, μεταξύ άλλων, την ανάκληση ή κατάργηση κάθε

¹⁷² *Ibid.* άρθ. 34.

¹⁷³ *Obligations of States in respect of Climate Change* (Advisory Opinion) [2025] ICJ Rep (23 July 2025).

¹⁷⁴ *Ibid.* παρα. 446.

νομοθετικού, κανονιστικού ή διοικητικού μέτρου που συντηρεί ή προκαλεί την παράνομη κατάσταση, καθώς και την παροχή, όπου συντρέχει περίπτωση, κατάλληλων εγγυήσεων μη επανάληψης της παράβασης στο μέλλον.¹⁷⁵

Στο πλαίσιο της κλιματικής αλλαγής, το καθήκον αυτό επιτάσσει στα Κράτη να επιστρατεύσουν κάθε διαθέσιμο μέσο για τη μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, διασφαλίζοντας τη συμμόρφωση με τις διεθνείς τους δεσμεύσεις.

Ως προς τον αιτιώδη σύνδεσμο, το Δικαστήριο επιβεβαιώνει ότι το κριτήριο της «επαρκώς άμεσης και βέβαιης αιτιώδους συνάφειας», είναι αρκετά ευέλικτο, ώστε να εφαρμόζεται και στις υποθέσεις που αφορούν την κλιματική αλλαγή. Ειδικότερα, η διαπίστωση της αιτιώδους συνάφειας προϋποθέτει διττή αξιολόγηση: αφενός, την απόδοση των επίμαχων κλιματικών φαινομένων ή τάσεων στην ανθρωπογενή κλιματική αλλαγή και, αφετέρου, την εξακρίβωση συγκεκριμένου αιτιώδους δεσμού μεταξύ της διεθνώς παράνομης συμπεριφοράς του οικείου κράτους και της ζημίας που προβάλλεται στη συγκεκριμένη υπόθεση.¹⁷⁶

Τέλος το ΔΔΧ αναλύει το ζήτημα της επανόρθωσης επιβεβαιώνοντας την αρχή που διατυπώθηκε στην υπόθεση *Chorzów Factory*, σύμφωνα με την οποία η επανόρθωση πρέπει να εξαλείφει, κατά το δυνατόν, όλες τις συνέπειες της διεθνώς παράνομης πράξης. Στο πλαίσιο αυτό,

επισημαίνει ότι η επαναφορά, η αποζημίωση και η ικανοποίηση αποτελούν μορφές πλήρους επανόρθωσης, οι οποίες μπορούν να εφαρμοστούν είτε αυτοτελώς είτε συνδυαστικά, ανάλογα με τις περιστάσεις της εκάστοτε υπόθεσης.¹⁷⁷

Ειδικότερα, αναγνωρίζει ότι η επαναφορά είναι συχνά πρακτικά ανέφικτη στις περιπτώσεις περιβαλλοντικής ζημίας, λόγω του μη αναστρέψιμου χαρακτήρα της, στο πλαίσιο της κλιματικής αλλαγής, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η λήψη μέτρων όπως η αποκατάσταση οικοσυστημάτων και βιοποικιλότητας ή η ανακατασκευή κατεστραμμένων υποδομών, επισημαίνοντας ότι η καταλληλότητα αυτών των μέτρων κρίνεται ανά περίπτωση και δεν μπορεί να προσδιοριστεί αφηρημένα.¹⁷⁸

Ως προς την αποζημίωση, το Δικαστήριο αποφεύγει να διατυπώσει αφηρημένα κριτήρια ποσοτικοποίησης, επιβεβαιώνει όμως ότι αυτή δύναται να επιδικασθεί για σημαντική ζημία που απορρέει από την κλιματική αλλαγή, υπό την προϋπόθεση ότι αποδεικνύεται επαρκώς άμεση και βέβαιη αιτιώδης συνάφεια μεταξύ της διεθνώς παράνομης συμπεριφοράς ενός ή περισσότερων κρατών και της επελθούσας βλάβης. Επιπλέον, διευκρινίζει ότι τόσο η ίδια η περιβαλλοντική ζημία όσο και οι δαπάνες που απαιτούνται για την αντιμετώπιση ή αποκατάστασή της αποτελούν αποζημιώσιμες μορφές βλάβης. Εν συνεχεία, αναγνωρίζει ότι, κατ' εξαίρεση, είναι δυνατή η

¹⁷⁵ *Ibid.* παρα. 447.

¹⁷⁶ *Obligations of States in respect of Climate Change* (Advisory Opinion) [2025] ICJ Rep (23 July 2025) παρα. 434 - 437.

¹⁷⁷ *Ibid.* παρα. 450.

¹⁷⁸ *Ibid.* παρα. 451.

επιδίκαση κατ' αποκοπήν ποσού, ιδίως όταν η ακριβής αποτίμηση της ζημίας καθίσταται δυσχερής λόγω της φύσης και της πολυπλοκότητας των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής.¹⁷⁹ Εν κατακλείδι, η παράγραφος 454 λειτουργεί ως μηχανισμός εξισορρόπησης μεταξύ της ανάγκης αποτελεσματικής επανόρθωσης και των αποδεικτικών δυσχερειών που χαρακτηρίζουν τις υποθέσεις κλιματικής αλλαγής. Ειδικότερα, αποτρέπει τον αποκλεισμό της αποζημίωσης λόγω αδυναμίας ακριβούς ποσοτικοποίησης της ζημίας, χωρίς, ωστόσο, να απαλλάσσει τους ενάγοντες από το βάρος επίκλησης και απόδειξης των πραγματικών και νομικών προϋποθέσεων που θεμελιώνουν τις αξιώσεις τους.¹⁸⁰

Τέλος, η ικανοποίηση εξαρτάται από τη φύση και τις περιστάσεις της παράβασης. Μπορεί να λάβει τη μορφή έκφρασης μεταμέλειας, επίσημης συγγνώμης, δημόσιας αναγνώρισης ή ακόμα και εκπαιδευτικών προγραμμάτων για την κλιματική αλλαγή. Επιπλέον, μια επίσημη δικαστική αναγνώριση του άδικου χαρακτήρα της κρατικής συμπεριφοράς μπορεί, από μόνη της, να αποτελέσει μορφή ικανοποίησης.¹⁸¹

IV. Το Διαμερικανικό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων

Στη Γνωμοδότηση OC-23¹⁸², το Διαμερικανικό Δικαστήριο έκρινε ότι ο ουσιαστικός έλεγχος ενός κράτους επί της πηγής της περιβαλλοντικής βλάβης, δηλαδή επί των δραστηριοτήτων που την προκάλεσαν, δύναται να αρκεί για τη θεμελίωση της διεθνούς ευθύνης του, εφόσον υφίσταται επαρκής αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ της επίμαχης δραστηριότητας που λαμβάνει χώρα εντός της δικαιοδοσίας του και της προσβολής ανθρωπίνων δικαιωμάτων προσώπων εκτός της επικράτειάς του.¹⁸³

Ωστόσο, σε αντίθεση με τη νομολογία του σε υποθέσεις όπου αποφαινεται επί συγκεκριμένης διαφοράς, το Δικαστήριο δεν εξειδίκευσε τις μορφές επανόρθωσης. Περιορίστηκε στο να υπογραμμίσει ότι, σε περίπτωση παραβίασης, τα κράτη υπέχουν υποχρέωση παροχής αποτελεσματικής αποκατάστασης, χωρίς να προσδιορίζει συγκεκριμένα μέσα, όπως αποζημίωση, αποκατάσταση του περιβάλλοντος ή εγγυήσεις μη επανάληψης.¹⁸⁴

Τόνισε απλώς ότι τα κράτη οφείλουν να προλαμβάνουν, να ρυθμίζουν και να εποπτεύουν δραστηριότητες που ενδέχεται να προκαλέσουν

¹⁷⁹ *Ibid.* παρα. 452 - 454.

¹⁸⁰ Khan Khalid Adnan, 'Compensation after the Climate Advisory: Reading the ICJ's Remedies Jurisprudence' (EJIL: Talk!, 5 September 2025) <https://www.ejiltalk.org/compensation-after-the-climate-advisory-reading-the-icjs-remedies-jurisprudence/>

¹⁸¹ *Obligations of States in respect of Climate Change* (Advisory Opinion) [2025] ICJ Rep (23 July 2025) παρα. 455.

¹⁸² The Environment and Human Rights (Advisory Opinion) OC-23/17 (Inter-American Court of Human Rights, 15 November 2017) παρα. 101–102.

¹⁸³ Siwior P, "The Inter-American Court of Human Rights Advisory Opinion OC-23/17 on the Relationship between Human Rights and the Environment" (2021) 46(3) *Review of European and Comparative Law* 177.

¹⁸⁴ *Ibid.*

σημαντική περιβαλλοντική βλάβη, μέσω της λήψης κατάλληλων προληπτικών μέτρων, όπως η διενέργεια εκτιμήσεων περιβαλλοντικών επιπτώσεων, η διασφάλιση της ενημέρωσης και της ουσιαστικής συμμετοχής του κοινού, καθώς και η διακρατική συνεργασία σε περιπτώσεις διασυνοριακής περιβαλλοντικής ζημίας. Παράλληλα, ανέδειξε τη θεμελιώδη σημασία των διαδικαστικών εγγυήσεων, ιδίως του δικαιώματος πρόσβασης στην περιβαλλοντική πληροφορία, της πρόσβασης στη δικαιοσύνη και της συμμετοχής του κοινού στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων.

Αντιθέτως, στην υπόθεση *Lhaka Honhat (Our Land) v. Argentina*¹⁸⁵, το Δικαστήριο προχώρησε στην επιβολή συγκεκριμένων μέτρων επανόρθωσης, τα οποία κάλυπταν τόσο την αποκατάσταση των ουσιαστικών παραβιάσεων όσο και τις λοιπές μορφές επανόρθωσης που αναγνωρίζει το διεθνές δίκαιο.

Ειδικότερα, στο επίπεδο της αποκατάστασης, το Δικαστήριο υποχρέωσε το κράτος να ολοκληρώσει την οριοθέτηση και τον διαχωρισμό των παραδοσιακών εδαφών των αυτοχθόνων κοινοτήτων, να τους χορηγήσει ενιαίο και αδιαίρετο τίτλο κοινοτικής ιδιοκτησίας, να θεσπίσει μηχανισμό προηγούμενης διαβούλευσης για κάθε επέμβαση στα εν λόγω εδάφη και να ολοκληρώσει τη μετεγκατάσταση των *criollos*. Παράλληλα, επέβαλε τη λήψη αποτελεσματικών μέτρων για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων των κοινοτήτων στο

νερό, την τροφή και τους δασικούς φυσικούς πόρους, συνοδευόμενων από υποχρέωση υποβολής περιοδικών εκθέσεων προόδου και συνεχιζόμενης εποπτείας της συμμόρφωσης.

Περαιτέρω, προς αποκατάσταση της βλάβης που υπέστη η πολιτιστική ταυτότητα των κοινοτήτων, το Δικαστήριο διέταξε τη σύσταση Ταμείου Κοινοτικής Ανάπτυξης, το οποίο αποσκοπεί τόσο στην επανόρθωση της πολιτιστικής ζημίας όσο και στην παροχή αποζημίωσης, ενώ η διαχείριση και η διάθεση των πόρων του ανατέθηκε στις ίδιες τις κοινότητες. Επιπλέον, το κράτος υποχρεώθηκε να αναπτύξει προγράμματα για την επισιτιστική ασφάλεια και την προστασία και προώθηση της πολιτιστικής τους κληρονομιάς.

Όσον αφορά στην ικανοποίηση διατάχθηκε η δημοσίευση της απόφασης και της περίληψής της, ενώ ως εγγύηση μη επανάληψης επιβλήθηκε η λήψη των αναγκαίων νομοθετικών και διοικητικών μέτρων για τη διασφάλιση της αποτελεσματικής αναγνώρισης και προστασίας του δικαιώματος κοινοτικής ιδιοκτησίας των αυτοχθόνων πληθυσμών.

Προχωρώντας στην τελευταία υπόθεση που θα εξετάσουμε, την *La Oroya vs Peru*,¹⁸⁶ διαπίστωσε το Δικαστήριο τη διεθνή ευθύνη του Περού λόγω της αποτυχίας πρόληψης σοβαρής περιβαλλοντικής βλάβης.¹⁸⁷ Στο πλαίσιο αυτό, προχώρησε στην επιβολή εκτεταμένων μέτρων

¹⁸⁵ *Indigenous Communities of the Lhaka Honhat (Our Land) Association v Argentina* (Merits, Reparations and Costs) Inter-American Court of Human Rights Series C No 400 (6 February 2020).

¹⁸⁶ *Inhabitants of La Oroya v Peru* (Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs) Inter-American Court of Human Rights Series C No 511 (27 November 2023).

¹⁸⁷ *Ibid.*

επανόρθωσης, τα οποία καλύπτουν τόσο υλικές όσο και μη υλικές ζημίες.

Ειδικότερα, το Δικαστήριο διέταξε την εκπόνηση ολοκληρωμένης αξιολόγησης της περιβαλλοντικής ζημίας και την υιοθέτηση σχεδίου αποκατάστασης της ρύπανσης, καθώς και τη διασφάλιση πρόσβασης των πληγέντων σε κατάλληλες και ποιοτικές υπηρεσίες υγείας. Παράλληλα, στο επίπεδο της ικανοποίησης, προέβλεψε τη δημοσίευση της απόφασης και την επίσημη αναγνώριση της ευθύνης του Κράτους. Ως προς τις εγγυήσεις μη επανάληψης, επέβαλε την εναρμόνιση του εθνικού πλαισίου με τα διεθνή πρότυπα, την ενίσχυση των μηχανισμών ελέγχου και εποπτείας, καθώς και τη δημιουργία ειδικού Ταμείου Ανάκαμψης.¹⁸⁸

Η απόφαση συνιστά κομβική εξέλιξη στη νομολογία του Δικαστηρίου, καθώς εδραιώνει τις αρχές που διατυπώθηκαν στη Γνωμοδότηση OC-23/17 και διευκρινίζει το περιεχόμενο των κρατικών υποχρεώσεων περιβαλλοντικής προστασίας. Ιδίως, αναδεικνύει τη δέουσα επιμέλεια, την πρόληψη και την προφύλαξη ως θεμελιώδεις παραμέτρους της κρατικής ευθύνης, ενώ επιβεβαιώνει την υποχρέωση των κρατών να ρυθμίζουν και να εποπτεύουν αποτελεσματικά τις ιδιωτικές δραστηριότητες που ενδέχεται να προσβάλουν τα ανθρώπινα δικαιώματα μέσω της περιβαλλοντικής υποβάθμισης.

V. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων

Μια καθοριστική υπόθεση για το ΕΔΔΑ αποτέλεσε, η *KlimaSeniorinnen v. Switzerland*.¹⁸⁹ Παρότι, λοιπόν, η εν λόγω υπόθεση ανέδειξε τη σχέση μεταξύ της κλιματικής αλλαγής και της προστασίας των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στην ΕΣΔΑ, το ΕΔΔΑ δεν προχώρησε σε ουσιαστική εξέταση του ζητήματος της επανόρθωσης. Καθώς οι ατομικές προσφυγές κρίθηκαν απαράδεκτες και η ένωση *KlimaSeniorinnen* δεν υπέβαλε αίτημα δίκαιης ικανοποίησης βάσει του άρθρου 41 της ΕΣΔΑ, με αποτέλεσμα το Δικαστήριο να μην επιδικάσει αποζημίωση.¹⁹⁰ Ως εκ τούτου, παρέμειναν αναπάντητα κρίσιμα ζητήματα, όπως το περιεχόμενο της επανόρθωσης σε περιπτώσεις ανεπαρκούς λήψης μέτρων μετριασμού του ζητήματος.

Ως προς το άρθρο 46 της ΕΣΔΑ, το Δικαστήριο επισήμανε ότι η ένωση δεν ζητούσε την επιβολή συγκεκριμένων μέτρων, αλλά την υποχρέωση της Ελβετίας να λάβει κάθε πρόσφορο μέτρο για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων της εθνικής πολιτικής για την κλιματική αλλαγή. Ειδικότερα, οι προσφεύγουσες υποστήριξαν ότι το Δικαστήριο δεν όφειλε να προσδιορίσει τις ακριβείς ενέργειες συμμόρφωσης, δεδομένου ότι η επιλογή των μέσων ανήκει κατ' αρχήν στο καθ' ου κράτος. Αντίθετα,

¹⁸⁸José Saldaña, 'People from La Oroya vs Peru, Inter-American Court of Human Rights: How Effective is International Law to Protect the Environment in Extractive Contexts?' (EJIL: Talk!, 11 April 2024) <https://www.ejiltalk.org/people-from-la-oroya-vs-peru-inter-american-court-of-human-rights-how-effective-is->

[international-law-to-protect-the-environment-in-extractive-contexts/](https://www.ejiltalk.org/people-from-la-oroya-vs-peru-inter-american-court-of-human-rights-how-effective-is-international-law-to-protect-the-environment-in-extractive-contexts/). José Saldaña

¹⁸⁹ *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v Switzerland* App no 53600/20 (ECtHR, Grand Chamber, 9 April 2024).

¹⁹⁰ *Ibid.* παρα. 647.

ζήτησαν να υποδείξει ότι η Ελβετία οφείλει να υιοθετήσει όλα τα κατάλληλα μέτρα ώστε να επιτύχει επίπεδο ετήσιων εκπομπών συμβατό με τον στόχο μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου κατά τουλάχιστον 40% έως το 2030 και την επίτευξη κλιματικής ουδετερότητας έως το 2050.¹⁹¹

Παρά ταύτα, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι τα συμβαλλόμενα κράτη υπέχουν θετική υποχρέωση να λαμβάνουν αποτελεσματικά μέτρα για την πρόληψη σοβαρών και μη αναστρέψιμων επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής στα ανθρώπινα δικαιώματα, ιδίως στο δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 8 της ΕΣΔΑ.¹⁹² Στο πλαίσιο αυτό, προέβη σε κρίσιμη διάκριση ως προς το περιθώριο εκτίμησης των κρατών, επισημαίνοντας ότι αυτό είναι περιορισμένο όσον αφορά την υποχρέωση ανάληψης δράσης και τον καθορισμό επαρκών κλιματικών στόχων, ενώ παραμένει ευρύτερο ως προς την επιλογή των συγκεκριμένων νομοθετικών, διοικητικών και πολιτικών μέσων για την επίτευξη των στόχων αυτών.

Εν κατακλείδι, παρά τη μη επιβολή συγκεκριμένων μέτρων, η απόφαση προσδιορίζει ουσιαστικά το περιεχόμενο των υποχρεώσεων συμμόρφωσης που υπέχει η Ελβετία.¹⁹³

Στην υπόθεση *Cannavacciuolo et al. v. Italy*, το ΕΔΔΑ¹⁹⁴ διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 2 της ΕΣΔΑ, κρίνοντας ότι η Ιταλία παρέλειψε να εκπληρώσει τη θετική της υποχρέωση προστασίας της ζωής έναντι των σοβαρών κινδύνων που προέκυψαν από τη μακροχρόνια παράνομη διάθεση τοξικών αποβλήτων στην περιοχή της Νάπολης.¹⁹⁵ Λαμβάνοντας υπόψη τον διαρθρωτικό χαρακτήρα των παραβιάσεων, το Δικαστήριο ενεργοποίησε για πρώτη φορά σε περιβαλλοντική υπόθεση τη διαδικασία της πιλοτικής απόφασης (*pilot judgment*) του άρθρου 46 ΕΣΔΑ, υποδεικνύοντας στην Ιταλία την υιοθέτηση γενικών μέτρων εντός διετούς προθεσμίας για την αντιμετώπιση των συστημικών ελλείψεων που διαπίστωσε.¹⁹⁶

Αντιθέτως, ως προς την επανόρθωση κατά το άρθρο 41 ΕΣΔΑ, το Δικαστήριο έκρινε ότι το σχετικό ζήτημα δεν ήταν ακόμη ώριμο προς εκδίκαση και επιφύλαξε την κρίση του, συνδέοντας την εξέταση των αξιώσεων αποζημίωσης με την αξιολόγηση της συμμόρφωσης της Ιταλίας προς τα μέτρα που υποδείχθηκαν βάσει του άρθρου 46 από την Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης.¹⁹⁷ Η προσέγγιση αυτή έχει αποτελέσει αντικείμενο κριτικής, καθώς συνεπάγεται σημαντική περαιτέρω καθυστέρηση στην απονομή επανόρθωσης σε θύματα που είχαν ήδη αναμείνει

¹⁹¹ *Ibid.* παρα. 653.

¹⁹² *Ibid.* παρα. 544 -554.

¹⁹³ Cohen, Miriam, Lanovoy, Vladyslav, Martini, Camille, Rocha, Armando, Tigre, Maria Antonia; Xavier, Eneas: *Reparation for Climate Change at the ECtHR: A Missed Opportunity or the First of Many Decisions to Come?*, *VerfBlog*, 2024/5/10,

<https://verfassungsblog.de/reparation-for-climate-change-at-the-ecthr/>, DOI: [10.59704/3fe6fe45d83b4da7](https://doi.org/10.59704/3fe6fe45d83b4da7).

¹⁹⁴ *Cannavacciuolo et al. v. Italy* App No 51567/14 (ECtHR, First Section, 30 January 2025).

¹⁹⁵ *Ibid.* παρα. 383 -393, 461.

¹⁹⁶ *Ibid.* παρα. 487 - 503.

¹⁹⁷ *Ibid.* παρα. 507 - 508.

επί σειρά ετών για την εκδίκαση των προσφυγών τους.¹⁹⁸

VI. Συγκριτική αποτίμηση των προσεγγίσεων των διεθνών δικαιοδοτικών οργάνων

Η συγκριτική εξέταση της γνωμοδότησης του ΔΔΧ με τη νομολογία του Διαμερικανικού και του ΕΔΔΑ αναδεικνύει τη διαφορετική προσέγγιση των τριών δικαιοδοτικών οργάνων ως προς το περιεχόμενο και τη λειτουργία των μέτρων επανόρθωσης για περιβαλλοντικές και κλιματικές παραβιάσεις.

Αρχικά, η γνωμοδότηση του ΔΔΧ του 2025 κινείται πρωτίστως στο επίπεδο του γενικού διεθνούς δικαίου της κρατικής ευθύνης. Το Δικαστήριο επιβεβαιώνει ότι η παραβίαση των υποχρεώσεων προστασίας του κλιματικού συστήματος ενεργοποιεί τις κλασικές συνέπειες της διεθνώς παράνομης πράξης, ήτοι την παύση, τις εγγυήσεις μη επανάληψης και την πλήρη επανόρθωση. Η προσέγγισή του, ωστόσο, παραμένει κανονιστική και αφηρημένη, καθώς δεν εξειδικεύει το περιεχόμενο των μέτρων αυτών ούτε τους μηχανισμούς εφαρμογής τους στις διαφορές που αφορούν την κλιματική αλλαγή. Παρά τη σημαντική αναγνώριση ότι η περιβαλλοντική ζημία συνιστά αυτοτελώς αποζημιώσιμη μορφή βλάβης, το Δικαστήριο αποφεύγει να διαμορφώσει συγκεκριμένα κριτήρια αποτίμησης της ζημίας ή επιμερισμού της ευθύνης μεταξύ πλειόνων κρατών.

Αντιθέτως, η νομολογία του Διαμερικανικού Δικαστηρίου εμφανίζει σαφώς περισσότερο εφαρμοστικό και ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα. Στις υποθέσεις *Lhaka Honhat (Our Land) v. Argentina* και *La Oroya Community v. Peru*, τα μέτρα επανόρθωσης αποκτούν συγκεκριμένο και εξατομικευμένο περιεχόμενο, προσαρμοσμένο στις ιδιαίτερες περιστάσεις κάθε υπόθεσης. Η αποκατάσταση δεν περιορίζεται στην περιβαλλοντική διάσταση της βλάβης, αλλά εκτείνεται στην προστασία της υγείας, της πρόσβασης στο νερό και στην τροφή, της πολιτιστικής ταυτότητας και των δικαιωμάτων των αυτοχθόνων κοινοτήτων. Αντίστοιχα, οι εγγυήσεις μη επανάληψης αποκτούν έντονα μετασχηματιστικό χαρακτήρα, περιλαμβάνοντας νομοθετικές και θεσμικές μεταρρυθμίσεις, ενίσχυση των μηχανισμών εποπτείας και διαδικαστικές εγγυήσεις συμμετοχής και ενημέρωσης των πληττόμενων κοινοτήτων. Η επανόρθωση λειτουργεί, συνεπώς, όχι μόνο ως μέσο αποκατάστασης της ήδη επελθούσας βλάβης, αλλά και ως εργαλείο πρόληψης και αναδιάρθρωσης της κρατικής περιβαλλοντικής πολιτικής.

Η προσέγγιση του ΕΔΔΑ εμφανίζεται περισσότερο συγκρατημένη. Τόσο στην υπόθεση *KlimaSeniorinnen v. Switzerland* όσο και στην υπόθεση *Cannavacciuolo et al. v. Italy*, το Δικαστήριο εστιάζει πρωτίστως στη διαπίστωση της παραβίασης των δικαιωμάτων που

¹⁹⁸ Hélène Tigroudja, 'Massive Pollution, States' Positive Obligations and Remedies: Critical Appraisal of the European Court of Human Rights' *Cannavacciuolo et al. v. Italy* Judgment' (Centre for International Law, National University of Singapore, 23 February 2025)

<https://cil.nus.edu.sg/blogs/massive-pollution-states-positive-obligations-and-remedies-critical-appraisal-of-the-european-court-of-human-rights-cannavacciuolo-et-al-v-italy-judgment/>

κατοχυρώνονται στην ΕΣΔΑ και στη διαμόρφωση των θετικών υποχρεώσεων των κρατών για την πρόληψη και αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών κινδύνων. Αντιθέτως, το ζήτημα της επανόρθωσης παραμένει περιορισμένα ανεπτυγμένο. Στην KlimaSeniorinnen δεν επιδικάστηκε δίκαιη ικανοποίηση λόγω έλλειψης σχετικού αιτήματος, ενώ στην Cannavacciuolo το Δικαστήριο επιφύλαξε την κρίση του επί του άρθρου 41 ΕΣΔΑ, συνδέοντας την εξέταση των αξιώσεων αποζημίωσης με την εφαρμογή των γενικών μέτρων που επιβλήθηκαν βάσει του άρθρου 46.

Η νομολογία αυτή καταδεικνύει ότι το ΕΔΔΑ εξακολουθεί να επικεντρώνεται κυρίως στη θεμελίωση της σχέσης μεταξύ της περιβαλλοντικής βλάβης και της προσβολής συγκεκριμένου δικαιώματος της ΕΣΔΑ, παρά στη διαμόρφωση ενός συνεκτικού πλαισίου επανόρθωσης μέσω του άρθρου 41. Κατά συνέπεια, ενώ το Δικαστήριο έχει συμβάλει ουσιωδώς στην ανάπτυξη των θετικών υποχρεώσεων των κρατών στον τομέα της περιβαλλοντικής προστασίας, η νομολογία του ως προς τις μορφές και την έκταση της επανόρθωσης παραμένει περιορισμένη και εμφανίζει σημαντικά μικρότερο βαθμό εξέλιξης σε σύγκριση με εκείνη του Διαμερικανικού Δικαστηρίου.

VII. Επίλογος

Συμπερασματικά, η φύση της κλιματικής ζημίας, η οποία είναι συχνά συλλογική και εν μέρει μη αναστρέψιμη, καθιστά αναγκαία την ανάπτυξη μορφών επανόρθωσης που δεν περιορίζονται στην αποτίμηση της ζημίας, αλλά επιδιώκουν τη μεταβολή των μηχανισμών περιβαλλοντικής προστασίας.

Η εξέλιξη αυτή προδιαγράφει την περαιτέρω ανάπτυξη μέτρων συμμόρφωσης με έντονο προληπτικό χαρακτήρα, όπως η υιοθέτηση δεσμευτικών χρονοδιαγραμμάτων μείωσης εκπομπών, η δικαστική εποπτεία της εφαρμογής εθνικών κλιματικών σχεδίων, η επιβολή μέτρων οικολογικής αποκατάστασης (αναδασώσεις, απορρύπανση και αποκατάσταση οικοσυστημάτων), καθώς και η ενίσχυση των εγγυήσεων για μη επανάληψη μέσω μηχανισμών παρακολούθησης, υποχρεωτικών περιβαλλοντικών εκτιμήσεων και ουσιαστικής συμμετοχής των πληττόμενων κοινοτήτων στη λήψη αποφάσεων. Παράλληλα, η ολοένα στενότερη σύνδεση περιβαλλοντικού δικαίου και ανθρωπίνων δικαιωμάτων ενδέχεται να οδηγήσει στην ανάπτυξη περισσότερο συλλογικών μορφών επανόρθωσης, όπως διεθνείς μηχανισμοί αποζημίωσης για απώλειες και καταστροφές και μέτρα με διαγενεακή διάσταση που αποσκοπούν στη διασφάλιση των φυσικών πόρων και των δικαιωμάτων των μελλοντικών γενεών. Τα μέτρα αποκατάστασης τείνουν, συνεπώς, να λειτουργούν όχι μόνο ως μέσα αποκατάστασης της ήδη επελθούσας ζημίας, αλλά και ως εργαλεία μακροπρόθεσμης περιβαλλοντικής διακυβέρνησης και κλιματικής δικαιοσύνης.

ΠΗΓΕΣ

Βιβλία

- Ρούκουνας Ε, *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο* (3η εκδ, Νομική Βιβλιοθήκη 2019).

Διεθνή Κείμενα

- *Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts* (adopted by the International Law Commission in 2001, annexed to UNGA Res 56/83 (12 December 2001)).

Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης (International Court of Justice)

- *Obligations of States in respect of Climate Change* (Advisory Opinion) [2025] ICJ Rep (23 July 2025).

Διαμερικανικό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Inter-American Court of Human Rights)

- *The Environment and Human Rights* (Advisory Opinion) OC-23/17 (Inter-American Court of Human Rights, 15 November 2017).
- *Indigenous Communities of the Lhaka Honhat (Our Land) Association v Argentina* (Merits, Reparations and Costs) Inter-American Court of Human Rights Series C No 400 (6 February 2020).
- *Inhabitants of La Oroya v Peru* (Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs) Inter-American Court of Human Rights Series C No 511 (27 November 2023).

Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (European Court of Human Rights)

- *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v Switzerland* App No 53600/20 (ECtHR, Grand Chamber, 9 April 2024).
- *Cannavacciuolo and Others v Italy* App No 51567/14 (ECtHR, First Section, 30 January 2025).

Άρθρα σε Επιστημονικά Περιοδικά

- Siwior P, 'The Inter-American Court of Human Rights Advisory Opinion OC-23/17 on the Relationship between Human Rights and the Environment' (2021) 46(3) *Review of European and Comparative Law* 177.
- Tigre MA, 'Inter-American Court of Human Rights Recognizes the Right to a Healthy Environment' (2020) 24(14) *ASIL Insights*.

Ηλεκτρονικές Πηγές

- Adnan KK, 'Compensation after the Climate Advisory: Reading the ICJ's Remedies Jurisprudence' (EJIL: Talk!, 5 September 2025) <https://www.ejiltalk.org/compensation-after-the-climate-advisory-reading-the-icjs-remedies-jurisprudence/>
- Cohen M, Lanovoy V, Martini C, Rocha A, Tigre MA and Xavier E, 'Reparation for Climate Change at the ECtHR: A Missed Opportunity or the First of Many Decisions to Come?' (Verfassungsblog, 10 May 2024) <https://verfassungsblog.de/reparation-for-climate-change-at-the-ecthr/>
- Saldaña J, 'People from La Oroya v Peru, Inter-American Court of Human Rights: How Effective is International Law to Protect the Environment in Extractive Contexts?' (EJIL: Talk!, 11 April 2024)

<https://www.ejiltalk.org/people-from-la-oroya-vs-peru-inter-american-court-of-human-rights-how-effective-is-international-law-to-protect-the-environment-in-extractive-contexts/>

- Tigroudja H, 'Massive Pollution, States' Positive Obligations and Remedies: Critical Appraisal of the European Court of Human Rights' *Cannavacciuolo et al. v. Italy* Judgment' (Centre for International Law, National University of Singapore, 23 February 2025) <https://cil.nus.edu.sg/blogs/massive-pollution-states-positive-obligations-and-remedies-critical-appraisal-of-the-european-court-of-human-rights-cannavacciuolo-et-al-v-italy-judgment/>

Το Δικαίωμα σε Υγιές Περιβάλλον στα Διεθνή Δικαστήρια: Ουσιαστικές και Δικονομικές Πτυχές

του Μιχαήλ Ευστάθιου Βιδινιώτη Μάστορα¹⁹⁹, του Ιωάννη Πάνου²⁰⁰, της Ευγενίας Κοινούση²⁰¹, της Μαρίας Βαλέρα²⁰² και της Ειρήνης Χατζηβασίλη²⁰³

Abstract

The recognition of the right to a clean, healthy and sustainable environment is one of the most significant developments in contemporary international law. Although environmental protection was initially developed through the interpretation of existing rights, the recent advisory opinions of the International Court of Justice, as well as those of the Inter-American Court of Human Rights, accompanied by the recent case law of the European Court of Human Rights, demonstrate a gradual shift towards the recognition of a distinct substantive right, capable of addressing the specific challenges posed by the climate crisis.

This article highlights and critically examines the jurisprudential development of this right through a comparative analysis of the recent case law of the ECtHR, the IACtHR, the AfCtHPR and the ICJ. Furthermore, it analyses the key procedural issues arising in climate-related disputes, particularly the extraterritorial nature of protection obligations, the concept of victim status and the exhaustion of domestic remedies.

Concluding, this paper argues that international jurisprudence is gradually evolving towards the development of a unified framework for climate protection through human rights law, without, however, adopting a uniform theoretical approach regarding the content and scope of the right. This development highlights the increasingly important role of international courts in enshrining environmental protection in law and in establishing common standards of state responsibility in the fight against the climate crisis.

¹⁹⁹ E-mail: michaelvidmast@outlook.com

²⁰⁰ E-mail: jhpanos@gmail.com

²⁰¹ E-mail: eugenekoin@gmail.com

²⁰² E-mail: valeramaria796@gmail.com

²⁰³ E-mail: irene.ch0605@gmail.com

Εισαγωγή

Η προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί μία από τις σημαντικότερες προκλήσεις του σύγχρονου διεθνούς δικαίου, καθώς η κρίση που υφίσταται επηρεάζει άμεσα την άσκηση και την απόλαυση θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το Δικαίωμα σε Καθαρό, Υγιές και Βιώσιμο Περιβάλλον εμφανίζεται το πρώτον στη Διακήρυξη της Στοκχόλμης του 1972, ενώ το 1982 η Παγκόσμια Χάρτα για τη Φύση αναγνώρισε την αξία της ανεξάρτητα από τον άνθρωπο. Το 2021 το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και το 2022 η Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ αναγνώρισαν το δικαίωμα αυτό. Μολονότι, η αναγνώριση ενός αυτοτελούς δικαιώματος στο περιβάλλον είναι προϊόντα από την εθνική και υπερεθνική νομολογία, έχει συμβάλει καθοριστικά στη διαμόρφωση μιας στενής διασύνδεσης μεταξύ περιβαλλοντικής προστασίας και προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σήμερα, το περιβάλλον και το κλίμα αντιμετωπίζονται πλέον ως αναγκαία προϋπόθεση για την διασφάλιση απόλαυσης και άσκησης δικαιωμάτων όπως το δικαίωμα στη ζωή, στην υγεία, στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, στην ιδιοκτησία και στην αξιοπρεπή διαβίωση.

Η παρούσα ανάλυση κινείται σε δύο άξονες. Αρχικά, παρουσιάζεται η διεθνής νομολογία σχετικά με το Δικαίωμα σε Υγιές Περιβάλλον, ξεκινώντας από το οικείο στον Ευρωπαϊκό χώρο ΕΔΔΑ, μεταβαίνοντας, στη συνέχεια, στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, στο Διαμερικανικό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (IACtHR), ακολουθώντας στο Αφρικανικό Δικαστήριο Δικαιωμάτων των Ανθρώπων και των

Λαών (AfCtHPR) και τέλος στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης (ΔΔΧ), ως Δικαστήριο γενικής δικαιοδοσίας. Στο δεύτερο σκέλος του παρόντος, αναλύονται δικονομικά ζητήματα που αναφέρονται στο πεδίο αυτό και, ειδικότερα, η εξωεδαφικότητα των συμβάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η κατάσταση του θύματος και η εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων.

Α. Ουσιαστική Πτυχή του Δικαιώματος σε Υγιές Περιβάλλον

Α.1 Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ, ECHR)

Το πλαίσιο προστασίας της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής ΕΣΔΑ ή Σύμβαση) δεν εγγυάται αυτολεξεί το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον. Ωστόσο, κατά τα τελευταία έτη το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (εφεξής ΕΔΔΑ ή Δικαστήριο) υιοθετεί με σταθερούς ρυθμούς την προστασία του περιβάλλοντος στο πλαίσιο της Σύμβασης μέσω της ερμηνείας των υπαρχόντων δικαιωμάτων, κυρίως αυτών που θεμελιώνονται στα άρθρα 2 και 8 της ΕΣΔΑ. Επομένως, το Δικαστήριο, αντί να αναγνωρίσει ένα νέο ουσιαστικό δικαίωμα, αναπτύσσει την περιβαλλοντική διάσταση των υπαρχόντων δικαιωμάτων της Σύμβασης, δίνοντας τη δυνατότητα στους πολίτες να διεκδικήσουν το δικαίωμά τους σε ένα καθαρό και υγιές περιβάλλον, που δεν θα βλάπτει την ζωή, την υγεία ή την προσωπική και οικογενειακή ζωή τους. Με πιο παραστατικές λέξεις, αυτή η καινοτόμα προσέγγιση

αντικατοπτρίζει την προσπάθεια να γίνει το δικαίωμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων πιο «πράσινο».²⁰⁴

I. Το Δικαίωμα σε ένα Υγιές Περιβάλλον πριν την *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz*

Η ανάπτυξη της ως άνω ερμηνευτικής προσέγγισης οφείλεται κυρίως στη νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά με τις θετικές υποχρεώσεις των κρατών μελών. Μεταξύ άλλων, αξίζει να γίνει αναφορά σε δύο αποφάσεις. Στην υπόθεση *López Ostra* κατά Ισπανίας, το ΕΔΔΑ αναγνώρισε ότι η σοβαρή περιβαλλοντική ρύπανση μπορεί να παραβιάζει το δικαίωμα στο σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής που προστατεύεται από το άρθρο 8, ακόμη και όταν δεν θέτει σε σοβαρό κίνδυνο την ανθρώπινη υγεία.²⁰⁵ Παράλληλα, στην υπόθεση *Fadeyeva* κατά Ρωσίας, έκρινε ότι τα κράτη πρέπει να αναζητήσουν έναν δίκαιο ισοζύγιο μεταξύ αντικρουόμενων συμφερόντων, λαμβάνοντας εύλογα και κατάλληλα μέτρα για την προστασία των ατόμων που εκτίθενται σε σοβαρούς περιβαλλοντικούς κινδύνους (§§ 89, 128–134).²⁰⁶

Ένα από τα κύρια εμπόδια των διαδίκων στις υποθέσεις που αφορούν τη κλιματική αλλαγή

συνιστά η επίκληση της ιδιότητας του θύματος βάσει όσων ορίζονται στο άρθρο 34 της ΕΣΔΑ.²⁰⁷ Πρόσφατα, στην υπόθεση *Cordella* κατά Ιταλίας το ΕΔΔΑ είχε υιοθετήσει μια συντηρητική οπτική αναφορικά με το victim status, καθώς κήρυξε ως απαράδεκτες τις αξιώσεις 19 αιτούντων, οι οποίοι δεν κατάφεραν να αποδείξουν ότι επηρεάστηκαν προσωπικά από τη ρύπανση που προέρχονταν από το χαλυβουργείο της ILVA.²⁰⁸ Επιπροσθέτως, στην υπόθεση *Campeanu*²⁰⁹ το ΕΔΔΑ είχε ξεκαθαρίσει ότι το άρθρο 34 της Σύμβασης δεν επιτρέπει την υποβολή καταγγελιών *in abstracto* που ισχυρίζονται παραβίαση της Σύμβασης. Η Σύμβαση δεν προβλέπει τη δυνατότητα άσκησης *actio popularis*, πράγμα που σημαίνει ότι οι αιτούντες δεν μπορούν να υποβάλουν καταγγελία κατά διάταξης του εσωτερικού δικαίου, εσωτερικής πρακτικής ή δημόσιων πράξεων απλώς και μόνο επειδή φαίνεται να αντιβαίνουν στη Σύμβαση. Προκειμένου οι προσφεύγοντες να μπορούν να ισχυριστούν ότι είναι θύματα, πρέπει να προσκομίσουν εύλογα και πειστικά αποδεικτικά στοιχεία σχετικά με την πιθανότητα να συμβεί παραβίαση που θα τους επηρεάσει προσωπικά· η απλή υποψία ή εικασία δεν αρκεί προς τον σκοπό αυτό.²¹⁰

²⁰⁴ Boyle, A. (2012) 'Human Rights and the Environment: Where Next?', *European Journal of International Law*, 23(3), 613–642.

²⁰⁵ *López Ostra v. Spain* (9 December 1994, App. No. 16798/90) [51, 58].

²⁰⁶ *Fadeyeva v. Russia* (9 June 2005, App. No. 55723/00), [89, 128 – 134].

²⁰⁷ Linos-Alexander Sicilianos and Maria-Louiza Deftou, 'Breaking New Ground: Climate Change before the Strasbourg Court' (EJIL: Talk! 12 April 2024) [https://www.ejiltalk.org/breaking-new-ground-climate-](https://www.ejiltalk.org/breaking-new-ground-climate-change-before-the-strasbourg-court/)

[change-before-the-strasbourg-court/](https://www.ejiltalk.org/breaking-new-ground-climate-change-before-the-strasbourg-court/) accessed 1 August 2026.

²⁰⁸ *Cordella and Others v Italy* Apps Nos 54414/13 and 54264/15 (ECtHR, 24 January 2019) [108].

²⁰⁹ *Centre for Legal Resources on behalf of Valentin Câmpeanu v Romania* App No 47848/08 (ECtHR, Grand Chamber, 17 July 2014) [101].

²¹⁰ European Court of Human Rights, *Practical Guide on Admissibility Criteria* (updated 28 February 2026) 17 [52] https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Admissibility_guide_ENG.

Η αλλαγή της 9^{ης} Απριλίου του 2024

Στις 9 Απριλίου του 2024 το ΕΔΔΑ απεφάνθη για τρεις περιβαλλοντικές προσφυγές που αφορούσαν τον αγώνα ενάντια στην κλιματική αλλαγή αλλά και τις θετικές υποχρεώσεις των κρατών με βάση την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Πρόκειται για την *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland*, την *Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others* και την *Carême v. France*. Από τις τρεις αυτές προσφυγές μόνο μία – η *Verein KlimaSeniorinnen* –, κατάφερε να περάσει τα δικονομικά προσχώματα και να κριθεί επί της ουσίας. Ωστόσο, οι τρεις αυτές υποθέσεις συνέθεσαν ένα πλέγμα νομικών προϋποθέσεων και πραγματικών περιστατικών που έδωσαν στο ΕΔΔΑ την αφορμή να σκιαγραφήσει ένα πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύσσεται και θεμελιώνεται ως δικαίωμα η ανάγκη προστασίας από τις περιβαλλοντικές συνέπειες της κλιματικής κρίσης.²¹¹

Με την απόφαση *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v Switzerland* το ΕΔΔΑ έγινε το πρώτο Διεθνές Δικαστήριο που εξέδωσε απόφαση με την οποία καθιστούσε ένα κράτος υπεύθυνο για την παράλειψη λήψης επαρκών μέτρων με σκοπό να μετριασθούν και να προληφθούν οι δυσμενείς επιπτώσεις που προκαλεί η κλιματική αλλαγή στην

απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που θεμελιώνονται στην ΕΣΔΑ.²¹² Το Δικαστήριο παρέμεινε πιστό στο ύψος του, το οποίο ευθυγραμμίστηκε σε μεγάλο βαθμό με την υφιστάμενη «περιβαλλοντική» του νομολογία, ωστόσο όπως θα καταδειχθεί στην κατωτέρω ανάλυση, προχώρησε σε σημαντικές και καινοτόμες κρίσεις σχετικά με το *locus standi* και το *victim status*.

II. *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland*

Το 2016, τέσσερις ηλικιωμένες γυναίκες, σε συνεργασία με τον σύλλογο *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz*, ζήτησαν από τις ελβετικές ομοσπονδιακές αρχές να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα για την προστασία τους από την κλιματική αλλαγή. Έχοντας εξαντλήσει όλα τα εσωτερικά ένδικα μέσα —ένα βήμα που απουσίαζε εμφανώς από την υπόθεση *Duarte*—, ο σύλλογος προσέφυγε στο ΕΔΔΑ κατά της Ελβετίας, υποστηρίζοντας ότι η υγεία των μελών του απειλούνταν από έντονους καύσωνες που επιδεινώνονταν από την κλιματική αλλαγή.²¹³ Στις 9 Απριλίου 2024, το ΕΔΔΑ εξέδωσε μια ιστορική τελική απόφαση με την οποία αναγνωρίζεται το ανθρώπινο δικαίωμα στην προστασία από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής.

²¹¹ Ole W Pedersen, 'Disruption, Special Climate Considerations, and Striking the Balance' (2025) 119(1) *American Journal of International Law* 129.

²¹² Annalisa Savaresi, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v Switzerland: Making Climate Change Litigation History' (2025) 34(1) *Review of European, Comparative & International Environmental Law* 279.

²¹³ Στην αίτησή τους επισημάνθηκαν τρεις βασικοί ισχυρισμοί: (α) η ανεπαρκής κλιματική πολιτική της Ελβετίας παραβίασε τα δικαιώματά τους στη ζωή και στην υγεία (άρθρα 2 και 8)· (β) το Ελβετικό Ανώτατο Δικαστήριο απέρριψε την υπόθεσή τους με αυθαίρετους λόγους, παραβιάζοντας το δικαίωμά τους σε δίκαιη δίκη (άρθρο 6)· και (γ) οι ελβετικές αρχές δεν εξέτασαν τα αιτήματά τους, παραβιάζοντας το δικαίωμα σε αποτελεσματική ένδικη προστασία (άρθρο 13).

Για πρώτη φορά, ένα διεθνές δικαστήριο —παρά το γεγονός ότι η ΕΣΔΑ δεν κατοχυρώνει ρητά το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον— επιβεβαίωσε ότι η κλιματική αλλαγή και οι καταστροφικές συνέπειές της μπορούν να οδηγήσουν στην εφαρμογή της ΕΣΔΑ.²¹⁴ Πιο συγκεκριμένα, η Ολομέλεια του Δικαστηρίου (προέκυψε σοβαρό ζήτημα το οποίο αφορούσε, μεταξύ άλλων, την ερμηνεία της Σύμβασης) διαπίστωσε ότι παραβιάστηκαν τα άρθρα 8 – δικαίωμα στον σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής - και 6 παρ. 1 – δικαίωμα σε δίκαιη δίκη - της Σύμβασης, αναγνωρίζοντας με σχεδόν ομόφωνη απόφαση (16:1) ότι η προστασία από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής καλύπτεται υπό την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.²¹⁵

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η Σύμβαση δεν αναφέρεται ρητά στο δικαίωμα προστασίας του περιβάλλοντος, ωστόσο το Δικαστήριο επιβεβαίωσε για ακόμη μία φορά ότι η ΕΣΔΑ αποτελεί ένα ζωντανό νομικό εργαλείο που πρέπει να ερμηνεύεται υπό το πρίσμα των σημερινών συνθηκών²¹⁶ και να συμβαδίζει με τις τρέχουσες ανάγκες προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το Δικαστήριο έθεσε επίσης το ζήτημα της κατανομής του βάρους μεταξύ των

γενεών, εξηγώντας ότι οι μελλοντικές γενιές θα υποστούν τις συνέπειες της παρούσας αδυναμίας των κρατών να επιτύχουν τους στόχους της Συμφωνίας του Παρισιού.²¹⁷

Η εξέλιξη των θετικών υποχρεώσεων για το κλίμα

Σύμφωνα με το Δικαστήριο, το άρθρο 8 πρέπει να θεωρηθεί ότι περιλαμβάνει το δικαίωμα των ατόμων σε αποτελεσματική προστασία από τις κρατικές αρχές έναντι των σοβαρών αρνητικών επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής στη ζωή, την υγεία, την ευημερία και την ποιότητα ζωής τους.²¹⁸ Ως εκ τούτου, το ΕΔΔΑ αναγνωρίζει ότι υφίστανται θετικές υποχρεώσεις βάσει του άρθρου 8, οι οποίες υποχρεώνουν τα κράτη να θεσπίσουν και να εφαρμόσουν ένα επαρκές κανονιστικό πλαίσιο προκειμένου να μετριάσουν τους επικείμενους κινδύνους που σχετίζονται με το κλίμα, καθώς επαναλαμβάνει ότι σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας, οι εθνικές αρχές φέρουν την πρωταρχική ευθύνη για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών που ορίζονται στη Σύμβαση και, στο πλαίσιο αυτό, διαθέτουν περιθώριο κρίσης, υπό την επιφύλαξη της εποπτικής αρμοδιότητας του Δικαστηρίου.²¹⁹

²¹⁴ Catherine Higham, Isabela Keuschnigg, Tiffanie Chan and Joana Setzer, 'What Does the European Court of Human Rights' First Climate Change Decision Mean for Climate Policy?' (Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment, 9 May 2024) <https://www.lse.ac.uk/granthaminstitute/news/what-does-the-european-court-of-human-rights-first-climate-change-decision-mean-for-climate-policy/> accessed 1 August 2026.

²¹⁵ ECHR, *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v Switzerland* App No 53600/20 (ECtHR [GC], 9 April

2024) μειοψηφούσα γνώμη του δικαστή Eicke, [235–260].

²¹⁶ *Tyrer v United Kingdom* App No 5856/72 (ECtHR, 25 April 1978) [31].

²¹⁷ Μιχαήλ Καραβιάς, «Άρθρο 8» στο: Λίνος-Αλεξάνδρος Σικιλιανός (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου: Σχόλια ανά άρθρο* (Νομική Βιβλιοθήκη 2025).

²¹⁸ *KlimaSeniorinnen* (n 12) [519].

²¹⁹ *Ibid.* [541].

Το ΕΔΔΑ ενέταξε την έννοια των υποχρεώσεων στο ευρύτερο πλαίσιο του διεθνούς κλιματικού δικαίου. «Σύμφωνα με τις διεθνείς δεσμεύσεις που έχουν αναλάβει τα κράτη μέλη, κυρίως στο πλαίσιο της UNFCCC και της **Συμφωνίας του Παρισιού**, καθώς και με τα πειστικά **επιστημονικά στοιχεία που έχουν προσκομιστεί**, ιδίως από την IPCC, τα συμβαλλόμενα κράτη πρέπει να θεσπίσουν τους απαραίτητους κανονισμούς και μέτρα με στόχο την πρόληψη της αύξησης των συγκεντρώσεων αερίων του θερμοκηπίου στην ατμόσφαιρα της Γης και της ανόδου της μέσης παγκόσμιας θερμοκρασίας πέραν των επιπέδων που ενδέχεται να προκαλέσουν σοβαρές και μη αναστρέψιμες αρνητικές επιπτώσεις στα ανθρώπινα δικαιώματα, ιδίως στο δικαίωμα στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή και στην κατοικία, σύμφωνα με το άρθρο 8 της Σύμβασης».²²⁰

Το Δικαστήριο, αντί να αντιμετωπίσει τη Συμφωνία του Παρισιού ως μια μεμονωμένη συνθήκη που περιέχει διαδικαστικές δεσμεύσεις, βασίστηκε στο εξελισσόμενο κανονιστικό πλαίσιο του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου, συμπεριλαμβανομένων και των βέλτιστων διαθέσιμων επιστημονικών στοιχείων, προκειμένου να καθορίσει το περιεχόμενο των υποχρεώσεων του κράτους όσον αφορά τη δέουσα επιμέλεια. Η προσέγγιση αυτή συνδέεται στενά με το συμπέρασμα στο οποίο είχε καταλήξει η Rajamani²²¹, ότι το διεθνές δίκαιο αποτελεί ένα *αδιάσπαστο πλέγμα αλληλοσυνδεόμενων κανόνων*

— και ότι το διεθνές δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, το περιβαλλοντικό δίκαιο, το κλιματικό δίκαιο, η επιστήμη, το εθιμικό δίκαιο, καθώς και η Συμφωνία του Παρισιού, πρέπει να ερμηνεύονται ως ένα **ενιαίο σύνολο**.

Victim Status

Παρότι το ΕΔΔΑ έκρινε ότι οι τέσσερις ηλικιωμένες γυναίκες δεν πληρούσαν τους όρους του άρθρου 34 ΕΣΔΑ, ανέλυσε τις προϋποθέσεις με βάση τις οποίες ένα άτομο μπορεί να χαρακτηριστεί ότι έχει το *victim status*: θα πρέπει να επηρεάζεται άμεσα από την κλιματική αλλαγή, και η αμεσότητα αυτή θα επιβεβαιώνεται πρώτον, εάν το άτομο υπόκειται σε υψηλής έντασης έκθεση στις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, και δεύτερον εάν υφίσταται αδήριτη ανάγκη να εγγυηθεί η προστασία του, λόγω έλλειψης ή ανεπαρκών μέσων αντιμετώπισης.²²²

Ωστόσο, η σημαντικότερη ίσως κρίση του Δικαστηρίου στην εν λόγω υπόθεση, αφορά την νομιμοποίηση – το *locus standi* - της οργάνωσης Verein KlimaSeniorinnen Schweiz. Όπως γλαφυρά επισημαίνεται στην απόφαση, η κλιματική αλλαγή συνιστά ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα της εποχής μας, το οποίο θέτει ζητήματα διαγενεακής δικαιοσύνης²²³, και προς τούτο είναι σημαντικό οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις να γίνουν ένα μέσο προστασίας των περιβαλλοντικών συμφερόντων του ατόμου.²²⁴

²²⁰ *Ibid* [546].

²²¹ Lavanya Rajamani, «*Interpreting the Paris Agreement in its Normative Environment*» (Oxford University Press 2024), 167.

²²² *KlimaSeniorinnen* (n 12) [487].

²²³ *Ibid*, [410].

²²⁴ *Ibid*. [489].

Μια άλλη εξίσου σημαντική πτυχή της παρούσας απόφασης είναι ότι, προκειμένου να καθοριστούν τα κριτήρια για την αξιολόγηση της ιδιότητας του θύματος και των θετικών υποχρεώσεων ενός κράτους βάσει της Σύμβασης, το Δικαστήριο περιέγραψε τις τέσσερις διαστάσεις της αιτιώδους συνάφειας που απαιτούνται για τη διαπίστωση της ευθύνης του κράτους²²⁵, τα οποία αφορούν: (α) τη σχέση μεταξύ των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου και της κλιματικής αλλαγής· (β) τη σχέση μεταξύ των κλιματικών επιπτώσεων και των κινδύνων για τα ανθρώπινα δικαιώματα (σήμερα και στο μέλλον) · (γ) τη σχέση μεταξύ του συγκεκριμένου κινδύνου για τα άτομα και των πράξεων ή παραλείψεων του κράτους· (δ) την απόδοση ευθύνης σε ένα συγκεκριμένο κράτος. Επισημάνθηκε δε ότι το να περιλαμβάνεται ένα άτομο σε μία ευάλωτη ομάδα δεν είναι αρκετό προκειμένου να στοιχειοθετηθεί το *victim status*²²⁶, ενώ ο έλεγχος της αμεσότητας της ζημίας και της αναγκαιότητας προστασίας, θα διαχωρίσει μία προσφυγή βασιζόμενη σε *actio popularis*.²²⁷

Margin of Appreciation

Επιπροσθέτως, προκειμένου να διαπιστωθεί εάν ένα κράτος ενεργεί εντός του **περιθωρίου κρίσης**

του (margin of appreciation)²²⁸, το ΕΔΔΑ εξετάζει εάν οι αρχές ενήργησαν με επιμέλεια όσον αφορά:

1. Τον καθορισμό ενός **χρονοδιαγράμματος** για την επίτευξη της ουδετερότητας άνθρακα και ενός προϋπολογισμού άνθρακα.
2. Τον καθορισμό **ενδιάμεσων στόχων** για τη μείωση των εκπομπών.
3. Την παροχή **αποδεικτικών στοιχείων** συμμόρφωσης.
4. Την **ενημέρωση** των στόχων με βάση τα βέλτιστα διαθέσιμα επιστημονικά δεδομένα.
5. Την **έγκαιρη και συνεπή** εφαρμογή της νομοθεσίας.²²⁹

Επιπλέον, το Δικαστήριο ερμηνεύει τις θετικές υποχρεώσεις των κρατών αναφορικά με την κλιματική πολιτική υπό το πρίσμα της αρχής της αποτελεσματικότητας, επαναλαμβάνοντας την επείγουσα ανάγκη για καθολικές και επιστημονικά τεκμηριωμένες πρωτοβουλίες που θα περιορίσουν την αύξηση της θερμοκρασίας στους 1,5°C.²³⁰ Αναμφίβολα, η ερμηνεία αυτή αποτελεί σημαντική κληρονομιά στη νομολογία του ΕΔΔΑ για το κλίμα.²³¹

²²⁵ *Ibid.* [444 – 450].

²²⁶ Pedersen (n 8).

²²⁷ *Ibid.*

²²⁸ *KlimaSeniorinnen* (n 12) [541]: Όσον αφορά τις θετικές υποχρεώσεις ενός κράτους, η δικαιοδοσία του Δικαστηρίου δεν εκτείνεται στον τρόπο με τον οποίο τα εν λόγω μέτρα θεσπίζονται και εφαρμόζονται – τα οποία επαφίενται στη διακριτική ευχέρεια κάθε κράτους – αλλά βασίζεται στην αξιολόγηση της προσέγγισης που υιοθέτησαν οι κρατικές αρχές με τη δέουσα επιμέλεια.

²²⁹ *Ibid.* [550].

²³⁰ Gerry Liston, 'Reflections on the Strasbourg Climate Rulings in Light of Two Aims Behind the Duarte Agostinho Case' (EJIL: Talk! 7 May 2024) <https://www.ejiltalk.org/reflections-on-the-strasbourg-climate-rulings-in-light-of-two-aims-behind-the-duarte-agostinho-case/> accessed 1 August 2026.

²³¹ Α.Ν. Ηλιάδου, *Η κλιματική κρίση ενώπιον του ΕΔΔΑ, Σκέψεις σχετικά με την απόφαση Verein KlimaSeniorinnen Schweiz κ.λπ. κατά Ελβετίας*, στον επετειακό τόμο προς τιμήν του Προκόπιου Παυλόπουλου, Εκδόσεις Σακούλας.

Η λεπτομερής ανάλυση της συμμόρφωσης των κρατών είναι ζωτικής σημασίας, καθώς καταδεικνύει τη βούληση του Δικαστηρίου να τονίσει την ειδική μεταχείριση που απαιτεί το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής, περιορίζοντας σε κάποιο βαθμό²³² το εύρος της διακριτικής ευχέρειας τους.²³³

Η απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz* αποτελεί μια απόφαση-ορόσημο²³⁴ για τα «αντανακλαστικά» του Δικαστηρίου και της Σύμβασης απέναντι στην κλιματική αλλαγή, καθώς αποδείχθηκε ότι η εφαρμογή και η ερμηνεία της ΕΣΔΑ πρέπει να εξελίσσονται παράλληλα με τις εξελίξεις και τις προκλήσεις στο δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Το ΕΔΔΑ συνεχίζει προς αυτή την κατεύθυνση, δεδομένου ότι στις 31 Ιανουαρίου 2025 εξέδωσε απόφαση στην υπόθεση *Cannavacciuolo και άλλοι κατά Ιταλίας*, στην οποία έκρινε ότι η Ιταλία είχε παραβιάσει τις υποχρεώσεις της βάσει του άρθρου 2 της Σύμβασης (δικαίωμα στη ζωή) λόγω της εκτεταμένης ρύπανσης που προκλήθηκε από την παράνομη απόρριψη και καύση τοξικών αποβλήτων.

III. *Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others*

Μία σύντομη αναφορά αξίζει να γίνει στην πρωτοποριακή αυτή προσφυγή στρεφόμενη όχι μόνο κατά της Πορτογαλίας αλλά και κατά 32 άλλων κρατών, η οποία ήταν και η πρώτη κλιματική υπόθεση που «χτύπησε» τη πόρτα του ΕΔΔΑ, θέτοντας το ζητούμενο του διασυνοριακού αντικτύπου και των εξω – εδαφικών προεκτάσεων των συνεπειών της κλιματικής αλλαγής.²³⁵ Το ΕΔΔΑ παρόλο που αναγνώρισε ότι το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής είναι ιδιάζον και ότι οι επιπτώσεις του επηρεάζουν δυσμενώς και εκτός των συνόρων ενός κράτους²³⁶, έκρινε ότι αφενός η δικαιοδοσία οφείλει να εξεταστεί χωριστά και πριν από την ουσία της προσφυγής και ότι οι προσφεύγοντες δεν διατηρούσαν οποιοδήποτε δεσμό με τα εναγόμενα κράτη μέλη -πλην της Πορτογαλίας-, υπογραμμίζοντας ότι η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εκ της Συμβάσεως βασίζεται στις αρχές της εδαφικότητας και της επικουρικότητας²³⁷ και ότι το παραδεκτό της δικαιοδοσίας ενδέχεται να μετέτρεπε την ΕΣΔΑ σε μία παγκόσμια συνθήκη για την κλιματική αλλαγή.²³⁸

²³² *KlimaSeniorinnen* (n 12) [541 – 543].

²³³ Χ. Ακριβοπούλου, *Το δικαίωμα στην προστασία από την κλιματική αλλαγή και η «ζωντανή» ερμηνεία της ΕΣΔΑ*, έκδοση TNQ QUALEX, PerDik, 2/2024, 192.

²³⁴ Başak Çalı and Chhaya Bhardwaj, 'Watch this Space: Executing Article 8 Compliant Climate Mitigation Legislation in *Verein KlimaSeniorinnen v. Switzerland*' (EJIL: Talk!, 15 July 2024) <https://www.ejiltalk.org/watch-this-space-executing-article-8-compliant-climate-mitigation-legislation-in-verein-klimaseniorinnen-v-switzerland/> accessed 1 August 2026.

²³⁵ Armando Rocha, 'States' Extraterritorial Jurisdiction for Climate-Related Impacts' (Verfassungsblog, 12 April 2024) <https://verfassungsblog.de/states-extraterritorial-jurisdiction-for-climate-related-impacts/> accessed 2 August 2026.

²³⁶ *Duarte Agostinho and Others v Portugal and 32 Others* (dec.) [GC] App No 39371/20 (ECtHR, 9 April 2024) [193 – 194].

²³⁷ Ibid. [201].

²³⁸ Ibid. [208].

Ένα ακόμη ιδιαίτερο στοιχείο της εν λόγω προσφυγής ήταν ότι οι προσφεύγοντες δεν είχαν τηρήσει τη προβλεπόμενη διαδικασία της πρότερης εξάντλησης των εγχωρίων εθνικών ενδίκων μέσων, καθώς ισχυρίστηκαν ότι η Πορτογαλία είχε ελλείψεις στη δικαστική πολιτική προστασίας από τις δυσμενείς συνέπειες της κλιματικής αλλαγής. Ωστόσο, το Δικαστήριο επισήμανε ότι οι απλές αμφιβολίες σχετικά με την αποτελεσματικότητα των εγχωρίων ενδίκων μέσων δεν αρκούν για να ανασταλεί ο κανόνας της πρότερης εξάντλησής τους, καθώς η προσπέραση αυτής της δικονομικής προϋπόθεσης θα αποστερούσε από το ΕΔΔΑ όλα τα εγχώρια νομικά και πραγματικά δεδομένα, τα οποία ειδικά στο δίκαιο περιβάλλοντος έχουν καθοριστική σημασία.²³⁹

Τέλος, το ΕΔΔΑ κήρυξε απαράδεκτη τη προσφυγή του *Carême*²⁴⁰ καθώς έκρινε ότι δεν υφίστατο η ιδιότητα του θύματος αφ' ης στιγμής ο προσφεύγων είχε μετακομίσει από τη πόλη *Grande-Synthe* της Γαλλίας και δεν απεδείχθη η σοβαρή και συγκεκριμένη απειλή για την υγεία και την περιουσία του.²⁴¹

IV. *Cannavacciuolo and Others v Italy*: Η ενεργοποίηση του άρθρου 2 της ΕΣΔΑ

Λίγους μήνες μετά την *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz*, στις 31 Ιανουαρίου 2025, το Δικαστήριο εξέδωσε άλλη μία σημαντική απόφαση, αυτή τη φορά για τη περιβαλλοντική ρύπανση που

προκλήθηκε στην Ιταλία από την παράνομη απόρριψη και καύση τοξικών αποβλήτων²⁴², κρίνοντας ότι η Ιταλία παρέβη τις υποχρεώσεις της για την προστασία του δικαιώματος στη ζωή²⁴³, καθώς έθετε σε κίνδυνο τους κατοίκους της επίδικης περιφέρειας τα τελευταία έτη. Πιο συγκεκριμένα, το ΕΔΔΑ επέκτεινε τις θετικές υποχρεώσεις των κρατών βάσει του άρθρου 2 της ΕΣΔΑ²⁴⁴ σε υποθέσεις που αφορούν την εκτεταμένη και μακροχρόνια περιβαλλοντική ρύπανση. Στη κρίση του το ΕΔΔΑ επισήμανε, ότι όταν ένα κράτος είναι εις γνώση ενός «πραγματικού και άμεσου κινδύνου» για τη ζωή, φέρει τη θετική υποχρέωση να θεσπίσει και να εφαρμόσει ένα επαρκές νομοθετικό και διοικητικό πλαίσιο ικανό να αποτρέψει ή να μετριάσει αποτελεσματικά τον εν λόγω κίνδυνο, διευκρινίζοντας ότι η υποχρέωση αυτή αφορά τη συμπεριφορά και όχι το αποτέλεσμα, καθώς η Σύμβαση δεν αναγνωρίζει το καθήκον των κρατών να εξαλείψουν όλους τους περιβαλλοντικούς κινδύνους, αλλά απαιτεί από αυτά να επιδείξουν τη δέουσα επιμέλεια, λαμβάνοντας έγκαιρα και αποτελεσματικά προληπτικά μέτρα.²⁴⁵ Λαμβάνοντας υπόψη τα εκτεταμένα επιστημονικά στοιχεία σχετικά με τις επιπτώσεις της τοξικής ρύπανσης στην υγεία των ανθρώπων που κατοικούν στην πληγείσα περιοχή, το Δικαστήριο κατέληξε ότι οι ιταλικές αρχές παρέλειψαν να εκπληρώσουν τις θετικές

²³⁹ Pedersen (n 8).

²⁴⁰ *Carême v France* (dec.) [GC] App No 7189/21 (ECtHR, 9 April 2024).

²⁴¹ *Ibid.* [77-79 & 82].

²⁴² *Cannavacciuolo and Others v Italy* Apps Nos 51567/14, 39742/14, 74208/14 and 24215/15 (ECtHR, 30 January 2025).

²⁴³ *Ibid.* [467].

²⁴⁴ *Ibid.* [380].

²⁴⁵ *Ibid.* [9-10].

υποχρεώσεις που απορρέουν από το άρθρο 2 της ΕΣΔΑ.²⁴⁶

Ο περιορισμός της αιτιώδους συνάφειας

Πέραν τούτων, το Δικαστήριο σκιαγράφησε το αποδεικτικό «κατώφλι» που ισχύει για τις περιβαλλοντικές διαφορές, αναγνωρίζοντας ότι οι προσφεύγοντες δεν υποχρεούνται να αποδείξουν άμεση αιτιώδη συνάφεια μεταξύ της έκθεσης σε συγκεκριμένο ρύπο και της εκδήλωσης συγκεκριμένης ασθένειας που απειλεί τη ζωή.²⁴⁷ Αντίθετα, έκρινε ότι η μακροχρόνια διαμονή σε δήμους που έχουν αναγνωριστεί από τις κρατικές αρχές ως πληγέντες από τη ρύπανση, η οποία ήταν συνεχής επί δεκαετίες αρκεί για να αποδειχθεί η έκθεση σε «πραγματικό και άμεσο κίνδυνο» για τη ζωή.²⁴⁸ Αυτό αποτελεί μια σημαντική εξέλιξη εν συγκρίσει με την πρότερη νομολογία σε περιβαλλοντικές υποθέσεις, καθώς επιβεβαιώνεται η εγγενής επιστημονική πολυπλοκότητα των υποθέσεων που αφορούν ρύπανση μεγάλης κλίμακας και υιοθετείται μια προληπτική προσέγγιση όσον αφορά την αιτιώδη συνάφεια. Όπως και στη *Verein KlimaSeniorinnen*, όπου το ΕΔΔΑ είχε υπογραμμίσει ότι η ιδιαίτερη φύση της κλιματικής αλλαγής επιβάλλει να μην αξιολογείται η αιτιώδης συνάφεια ως μια αυστηρή απαίτηση

*conditio sine qua non*²⁴⁹ στην *Cannavacciuolo* η προσέγγιση αυτή επεκτείνεται πλέον και στο δικαίωμα στη ζωή.²⁵⁰ Η απόφαση περιορίζει, συνεπώς, το βάρος της απόδειξης που παραδοσιακά επιβάλλεται στους προσφεύγοντες και μετατοπίζει την προσοχή του Δικαστηρίου από την απόδειξη της καθ' αυτή ατομικής βλάβης προς την αξιολόγηση του κατά πόσον το κράτος ανταποκρίθηκε επαρκώς σε επιστημονικά τεκμηριωμένους περιβαλλοντικούς κινδύνους.

Θετικές Υποχρεώσεις

Το Δικαστήριο έδωσε επίσης έμφαση στην διαδικαστική διάσταση των θετικών υποχρεώσεων του κράτους. Εξέτασε όχι μόνο αν η Ιταλία είχε θεσπίσει περιβαλλοντική νομοθεσία, αλλά και αν είχε δημιουργήσει αποτελεσματικούς μηχανισμούς παρακολούθησης, αξιολόγησης κινδύνων, ενημέρωσης του κοινού και θεσμικού συντονισμού, σημειώνοντας ότι η φύση και η σοβαρότητα της απειλής αυτής απαιτεί μία συστηματική, συντονισμένη και ολοκληρωμένη αντιμετώπιση από τις αρμόδιες αρχές.²⁵¹ Η απόφαση εντόπισε συστηματικές διοικητικές αδυναμίες, καθυστερήσεις στην αποκατάσταση και ελλείψεις στη μετάδοση ενημέρωσης στις πληγείσες κοινότητες²⁵², καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι

²⁴⁶ *Ibid.* [460-465].

²⁴⁷ Η αξιολόγηση της αιτιώδους συνάφειας περνάει από δύο στάδια: πρώτον ο αιτών πρέπει να αποδείξει την ύπαρξη αιτιώδους σχέσης μεταξύ της ρυπογόνου δραστηριότητας ή πηγής και των υποτιθέμενων επιβλαβών συνεπειών, προκειμένου να προκύνουν οι υποχρεώσεις, και δεύτερον, για να συντρέξει παραβίαση των εν λόγω υποχρεώσεων, πρέπει να υπάρχει αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ των μέτρων που παραλείφθηκαν ή λήφθηκαν από το υπό κρίση κράτος και του κινδύνου βλάβης.

²⁴⁸ *Cannavacciuolo*, (n 39) [377 & 390].

²⁴⁹ *KlimaSeniorinnen* (n 12) [439].

²⁵⁰ Katia Hamann, 'Cannavacciuolo and Others v Italy: Towards Applying a Precautionary Approach to the Right to Life' (EJIL: Talk!, 5 March 2025) <https://www.ejiltalk.org/cannavacciuolo-and-others-v-italy-towards-applying-a-precautionary-approach-to-the-right-to-life/> accessed 2 August 2026.

²⁵¹ *Cannavacciuolo*, (n 39) [396, 494].

²⁵² *Ibid.* [454-457].

οι ελλείψεις αυτές υπονόμειαν την αποτελεσματικότητα του εθνικού κανονιστικού πλαισίου. Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο διαπίστωσε, στο πλαίσιο της διαδικασίας της πιλοτικής απόφασης²⁵³, ότι η Ιταλία θα πρέπει να υιοθετήσει μια ολοκληρωμένη στρατηγική για την αντιμετώπιση της κρίσης της *Terra dei Fuochi*, να θεσπίσει έναν ανεξάρτητο μηχανισμό παρακολούθησης²⁵⁴ και να δημιουργήσει μια προσβάσιμη πλατφόρμα ενημέρωσης του κοινού.²⁵⁵ Από αυτή την άποψη, η *Cannavacciuolo* αντικατοπτρίζει σε μεγάλο βαθμό τη συλλογιστική που υιοθετήθηκε στην υπόθεση *Verein KlimaSeniorinnen*, αποδεικνύοντας ότι το ΕΔΔΑ αξιολογεί όλο και περισσότερο όχι απλώς την ύπαρξη περιβαλλοντικής νομοθεσίας, αλλά και τη συνολική αποτελεσματικότητα των δομών διακυβέρνησης των κρατών στην πρόληψη των σοβαρών περιβαλλοντικών ζημιών.

Καταληκτικές Σκέψεις και τι μέλλει γενέσθαι...

Είναι πλέον φανερό, ειδικά μέσω των επιτυχημένων προσφυγών *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz* και *Cannavacciuolo* ότι το ΕΔΔΑ έχει πλέον αναγνωρίσει την ιδιάζουσα φύση της κλιματικής αλλαγής και τις συνέπειες που αυτή έχει στον άνθρωπο, και θέλει να θέσει το πλαίσιο βάσει του οποίου ένα άτομο ή μια οργάνωση δύνανται να προσφύγουν σε αυτό για

υποθέσεις κλιματικής δικαιοσύνης. Ακόμη και στις υποθέσεις που δεν ευδοκίμησαν, όπως η *Duarte* και η *Carême*, το Δικαστήριο αιτιολογώντας λεπτομερώς τους λόγους του απαραδέκτου, έθεσε τις βάσεις για μελλοντικές επιτυχημένες προσφυγές για το κλίμα.

Πρόσφατα στην υπόθεση *GREENPEACE NORDIC AND OTHERS v. NORWAY*, παρόλο²⁵⁶ που το Δικαστήριο δεν έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 8 της Σύμβασης, εντούτοις ενίσχυσε τις διαδικαστικές υποχρεώσεις σχετικά με το κλίμα που διατυπώθηκαν για πρώτη φορά στην υπόθεση *Verein KlimaSeniorinnen*. Αντί να επεκτείνει τις ουσιαστικές υποχρεώσεις των κρατών, η απόφαση επιβεβαιώνει ότι το άρθρο 8 απαιτεί από τα κράτη να διενεργούν αυστηρές, επιστημονικά τεκμηριωμένες εκτιμήσεις περιβαλλοντικών επιπτώσεων και να ενσωματώνουν κλιματικές παραμέτρους στη διαδικασία λήψης διοικητικών αποφάσεων.²⁵⁷ Από αυτή την άποψη, η υπόθεση *Greenpeace Nordic* καταδεικνύει τη συνεχιζόμενη έμφαση που δίνει το Δικαστήριο στη διακυβέρνηση του κλίματος και στη διαδικαστική επιμέλεια, αντί για τη δικαστική επιβολή συγκεκριμένων πολιτικών μετριασμού.²⁵⁸

²⁵³ *Ibid.* [487-503].

²⁵⁴ *Ibid.* [499].

²⁵⁵ *Ibid.* [500].

²⁵⁶ *Greenpeace Nordic and Others v Norway* App No 34068/21 (ECtHR, 28 October 2025).

²⁵⁷ *Ibid.* [314-318].

²⁵⁸ *Anna Lumerding and Melanie Maurer, 'Procedural Rights in Climate Cases Before the ECtHR: From KlimaSeniorinnen to Greenpeace Nordic' (Verfassungsblog, 24 June 2026) <https://verfassungsblog.de/procedural-rights-climate-cases-ecthr/> accessed 3 August 2026.*

A.2 Το Διαμερικανικό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (IACtHR)

Στο πλαίσιο του Οργανισμού Αμερικανικών κρατών (OAS) υπάρχει το «Διαμερικανικό Σύστημα Δικαιωμάτων του Ανθρώπου», το οποίο συστήθηκε το 1948 με την «Αμερικανική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων και των Υποχρεώσεων του Ανθρώπου» και αποτελείται από δύο όργανα, τη Διαμερικανική Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής Επιτροπή) και το Διαμερικανικό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής IACtHR, Δικαστήριο).²⁵⁹ Το Δικαστήριο ιδρύθηκε το 1969 και άρχισε τη λειτουργία του το 1978 μαζί με το ιδρυτικό του κείμενο, την Αμερικανική Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής ΑΣΔΑ, Σύμβαση).²⁶⁰ Στο χώρο της κλιματικής δικαιοσύνης, το IACtHR μπορεί να χαρακτηριστεί πρωτοπόρος. Το 2017 εξέδωσε Γνωμοδότηση συσχετίζοντας το Περιβάλλον με τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, ενώ το 2025, λίγο νωρίτερα από το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, γνωμοδότησε σχετικά με τις υποχρεώσεις των Κρατών να αντιμετωπίσουν την κλιματική αλλαγή υπό την οπτική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Προσέκει μια συστηματική ανάγνωση των ως άνω Γνωμοδοτήσεων καθώς στην ουσία τους αυτές αλληλοσυμπληρώνονται.

I. Η Έννοια του RHE

Η Γνωμοδότηση του 2017

Αίτημα για Γνωμοδότηση σχετικά με τη σχέση περιβάλλοντος και ανθρωπίνων δικαιωμάτων υπέβαλλε στο IACtHR η Κολομβία. Το Δικαστήριο εξέτασε το δικαίωμα στη ζωή και την προσωπική ακεραιότητα υπό την οπτική περιβαλλοντικών αρχών, ουσιαστικών (πρόληψη, προφύλαξη, συνεργασία) και δικονομικών.²⁶¹

Αρχικά, το Δικαστήριο, αφού επανέλαβε τη στενή διασύνδεση μεταξύ περιβάλλοντος, ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αειφόρου ανάπτυξης, κατέληξε ότι “ένα υγιές περιβάλλον είναι θεμελιώδες δικαίωμα για την ύπαρξη της ανθρωπότητας”. Έτσι ²⁶², αναγνώρισε ένα δικαίωμα σε υγιές περιβάλλον (Right to a Healthy Environment, RHE) με διπλή υπόσταση: αφενός, ως προϋπόθεση για την απόλαυση των άλλων ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αφετέρου ως αυτοσκοπό.²⁶³

Ως προς την πρώτη πτυχή, στο σύστημα της ΑΣΔΑ, το RHE εντάσσεται στο άρθρο 26 της Σύμβασης ως προϋπόθεση της εξελικτικής ανάπτυξης (progressive development) και κατοχυρώνεται αυτοτελώς στο άρθρο 11 του Πρωτοκόλλου του Σαν Σαλβαδόρ.²⁶⁴ Το IACtHR αναγνώρισε στο RHE τόσο ατομική όσο και

²⁵⁹

https://www.corteidh.or.cr/que_es_la_corte.cfm?lang=en.

²⁶⁰ Ibid.

²⁶¹ Inter-American Court of Human Rights, *The Environment and Human Rights (State Obligations in Relation to the Environment in the Context of the Protection and Guarantee of the Rights to Life and to*

Personal Integrity), Advisory Opinion OC-23/17, 15 November 2017, [38].

²⁶² (n 58) [23]; [52]; [59].

²⁶³ IACtHR (no 58) [63].

²⁶⁴ American Convention on Human Rights, υιοθετήθηκε 22 Νοεμβρίου 1969, τέθηκε σε ισχύ 18 Ιουλίου 1978, 1144 UNTS 123, άρθρο 26; *Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights*

συλλογική διάσταση και το συνέδεσε με την προστασία των παρούσων και των μελλοντικών γενεών.²⁶⁵ Ως ατομικό δικαίωμα (το Δικαστήριο ξεκαθαρίζει ότι αποτελεί προϋπόθεση όλων των δικαιωμάτων), διευκρινίζεται ότι υπάρχουν ορισμένα δικαιώματα πιο ευάλωτα στην περιβαλλοντική βλάβη, όπως το δικαίωμα στη ζωή, την προσωπική ακεραιότητα, την ιδιωτική ζωή, την υγεία, την ιδιοκτησία, το νερό, την τροφή και τη στέγη αλλά και το δικαίωμα μη εξαναγκαστικής μετακίνησης (δικαίωμα που συνέδεσε και με το δικαίωμα στην ειρηνική διαβίωση).²⁶⁶ Πρόκειται για δικαιώματα ουσίας. Αυτά συμπληρώνονται από τα διαδικαστικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα αποτελεσματικών ενδίκων βοηθημάτων και το δικαίωμα σε ποιοτικά και έγκυρα επιστημονικά δεδομένα, τα οποία αποτελούν αρωγούς της καλής νομοθέτησης.²⁶⁷ Με βάση την κατηγοριοποίηση αυτήν χαρακτηρίζονται και οι σχετικές περιβαλλοντικές υποχρεώσεις. Πέραν των ευάλωτων δικαιωμάτων, το Δικαστήριο επεσήμανε την ύπαρξη ιδιαίτερα ευάλωτων στις αντίξοες συνέπειες της περιβαλλοντικής υποβάθμισης ομάδων και πληθυσμών, τονίζοντας την ανάγκη λήψης πολιτικών με γνώμονα την αρχή της ισότητας και της αποφυγής διακρίσεων.²⁶⁸

Ως προς τη δεύτερη πτυχή, αυτήν του αυτοτελούς δικαιώματος, το Δικαστήριο φαίνεται να λαμβάνει μια ξεκάθαρα φυσιοκεντρική/οικοκεντρική θέση. Συγκεκριμένα, παρατηρώντας μια γενικότερη τάση αναγνώρισης νομικής προσωπικότητας και δικαιωμάτων στη φύση και αναγνωρίζοντας τη σημασία της και των στοιχείων της, όχι μόνο για τους ανθρώπους, αλλά για όλα τα έμβια όντα, το Δικαστήριο τα χαρακτήρισε ως αυτοτελή αντικείμενα εννόμου συμφέροντος τα οποία χρήζουν προστασίας, ακόμη και ελλείψει κινδύνου για τα άτομα.²⁶⁹

Η Γνωμοδότηση του 2025

Το IACtHR, τον Ιούλιο του 2025, λίγες μόλις ημέρες πριν τη Γνωμοδότηση του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, εξέδωσε τη δεύτερη περιβαλλοντική του Γνωμοδότηση, μετά από αίτημα της Χιλής και της Κολομβίας με τίτλο “Η Έκτακτη Ανάγκη για το Κλίμα και Ανθρώπινα Δικαιώματα”.²⁷⁰ Σε αυτήν, το Δικαστήριο εξέλιξε την προηγούμενη Γνωμοδότησή του, αποδίδοντας νομική προσωπικότητα στη Φύση [279-286], αναγνωρίζοντας ένα “Δικαίωμα σε Υγιές Κλίμα” [297-316] και ανάγοντας την υποχρέωση αποτροπής διασυννοριακής βλάβης σε κανόνα *jus cogens* [288-293].

i. Η φύση ως υποκείμενο δικαίου

(“*Protocol of San Salvador*”), υιοθετήθηκε 17 Νοεμβρίου 1988, τέθηκε σε ισχύ 16 Νοεμβρίου 1999, OAS Treaty Series No 69, άρθρο 11 «1. Όλοι έχουν δικαίωμα να ζουν σε καθαρό περιβάλλον... 2. Τα Κράτη-Μέρη θα προωθούν την προστασία, διαφύλαξη και βελτίωση του περιβάλλοντος

²⁶⁵ (n 58) [59].

²⁶⁶ (n 58) [64].

²⁶⁷ *ibid*

²⁶⁸ (n 58) [67].

²⁶⁹ (n 58) [62-63].

²⁷⁰ IACtHR, *Κλιματική Έκτακτη Ανάγκη και Ανθρώπινα Δικαιώματα (Climate Emergency and Human Rights)*, Γνωμοδότηση AO-32/25 (κατόπιν αιτήματος της Δημοκρατίας της Χιλής και της Δημοκρατίας της Κολομβίας, 29 Μαΐου 2025).

Η αναγνώριση νομικής προσωπικότητας στη Φύση αποτελεί την πεμπτούσια της οικοκεντρικής προσέγγισης και το βήμα στο οποίο προέβη για πρώτη φορά ένα διεθνές δικαστήριο.²⁷¹ Πράγματι, το IACtHR αντιλαμβάνεται τη φύση όχι “αποκλειστικά ως αντικείμενο ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης” αλλά ως “υποκείμενο δικαίου”.

Ερειδόμενο σε διεθνή κείμενα και νομολογία εθνικών δικαστηρίων²⁷², στην αρχή της προόδου των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτιστικών και περιβαλλοντικών δ/των (άρθρα 29 και 26 ΑΣΔΑ αντίστοιχα) αλλά και στις αρχές *pro persona* και *pro natura*, το Δικαστήριο καταλήγει ότι η μετάβαση σε ένα βιώσιμο αναπτυξιακό μοντέλο είναι κρίσιμη, ώστε η ανάπτυξη να συμβαδίζει με την προστασία του κλίματος και να εξασφαλίζεται η ύπαρξη αυτού και της ανθρωπότητας. Παράδειγμα προς αυτήν την κατεύθυνση μπορεί να αποτελέσει, μεταξύ άλλων, το Συνταγματικό Δικαστήριο της Κολομβίας, το οποίο στην υπόθεση του Ποταμού Atrato, τον αναγνώρισε ως υποκείμενο δικαίου και ανέθεσε την εκπροσώπησή του σε μιαν επιτροπή αποτελούμενη από μέλη του Υπουργείου Περιβάλλοντος και της τοπικής κοινότητας.²⁷³

ii. Από το Δικαίωμα σε Υγιές Περιβάλλον στο Δικαίωμα σε Υγιές Κλίμα

Το 2017, το Δικαστήριο αναγνώρισε το RHE. Στην παρούσα Γνωμοδότηση κάνει το επόμενο

βήμα και αναγνωρίζει ένα Δικαίωμα σε Υγιές Κλίμα (Right to a Healthy Climate, RHC). Εκτιμά ότι, παρότι τμήμα του περιβάλλοντος, η καθολικότητα, η ευαίσθητη ισορροπία του αλλά και η ανάγκη για άμεσα και εξειδικευμένα μέτρα προστασίας, καθιστούν την προστασία του κλίματος διά του RHE ανεπαρκή.

Ως εξειδίκευση του RHE, το RHC έχει μιαν ατομική, μια συλλογική και μια φυσιοκεντρική πτυχή. Ειδικότερα, ως ατομικό δικαίωμα, το RHC αποτελεί προϋπόθεση άλλων δικαιωμάτων και παραβιάζεται όταν προκύπτει άμεση παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων από την αναποτελεσματική προστασία του κλίματος. Ως συλλογικό έννομο συμφέρον της ανθρωπότητας και των άλλων έμβιων οργανισμών, αποσκοπεί στη διατήρηση του κλίματος για τις παρούσες και μελλοντικές γενεές. Εντάσσοντας και τη φυσιοκεντρική προσέγγιση στην παραπάνω θεώρηση, κατέληξε ότι η σταθερότητα του κλιματικού συστήματος και των παραγόντων που το συναπαρτίζουν (όπως και η ανθρωπότητα) εξαρτάται από ένα πλαίσιο προστασίας που αναγνωρίζει δικαιώματα στη φύση.

Τα παραπάνω μπορούν, συνοπτικά, να μεταφραστούν στη διεθνή ευθύνη των κρατών από τη μη εκπλήρωση των διεθνών κλιματικών τους υποχρεώσεων, οι οποίες δεν απορρέουν πλέον μόνο από τις κλιματικές συνθήκες αλλά και το δίκαιο

²⁷¹ Susana Borràs-Pentinat, ‘The IACtHR Climate Emergency Advisory Opinion: A Legal Analysis of the State Obligations’ [2025] Environmental Policy and Law <<https://doi.org/10.1177/18785395251403470>> accessed 19 July 2026.

²⁷² “Παγκόσμια Χάρτα για τη φύση” του 1982, Ψηφίσματα και Εκθέσεις της ΓΣ του ΟΗΕ, “Σύμφωνο

για το Μέλλον” του ΟΗΕ του 2024, αποφάσεις εθνικών δικαστηρίων της Βολιβίας, Βραζιλίας, Μεξικό, Παναμά, Περού, ΗΠΑ, Καναδά κ.α.; IACtHR CC AO [284-286].

²⁷³ Συνταγματικό Δικαστήριο της Κολομβίας, *Υπόθεση του Ποταμού Atrato* T-622/16 (Απόφαση, 10/11/2016), 100 [9.32].

προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων.²⁷⁴ Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει μέσα από τη σύνθεση των πλειόνων πηγών κλιματικών υποχρεώσεων και της νομολογίας μέσω της μεθόδου της συστημικής ένταξης (Διεθνής Σύμβαση της Βιέννης 1969 για το Δίκαιο των Συνθηκών άρθρο 31 παρ.(3)(c)) την οποία και χρησιμοποίησε το ΔΔΧ.²⁷⁵

iii. Η Jus Cogens απαγόρευση πρόκλησης μη αναστρέψιμης βλάβης στο περιβάλλον

Κατά το άρθρο 53 Διεθνούς Σύμβασης της Βιέννης 1969 για το Δίκαιο των Συνθηκών (VCLT), οι κανόνες διεθνούς αναγκαστικού δικαίου (jus cogens) είναι αυτοί που ολόκληρη η διεθνής κοινότητα τους αποδέχεται και αναγνωρίζει ως απαρέγκλιτους.²⁷⁶ Κατά πάγια νομολογία του ΔΔΧ, από κανόνες jus cogens απορρέουν, μεταξύ άλλων, υποχρεώσεις erga omnes, κατά τις οποίες όλα τα κράτη έχουν έναντι αλλήλων κοινό έννομο συμφέρον εκπλήρωσης τους.²⁷⁷ Επί του παρόντος, το IACtHR αναγνώρισε την «υποχρέωση των κρατών να διατηρούν την ισορροπία του

οικοσυστήματος ενάντια σε ανθρωπογενείς συμπεριφορές που το βλάπτουν ανεπανόρθωτα» ως κανόνα jus cogens. Με άλλα λόγια, ανήγαγε την κρατική υποχρέωση μέριμνας για την προστασία του κλιματικού συστήματος στην ανώτερη κλίμακα κανόνων διεθνούς δικαίου, καθιερώνοντας πάσα αδράνεια ή αντίθετη προς αυτήν ενέργεια ως αντίθετη στο Διεθνές Δίκαιο. Στην κρίση του αυτή κατέληξε βάσει επιστημονικών δεδομένων για την «κλιματική έκτακτη ανάγκη», της αξίωσης προστασίας της ανθρώπινης ζωής και της αποτελεσματικής προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων.²⁷⁸ Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο παρέθεσε έναν κατάλογο ανθρωπογενών δραστηριοτήτων οι οποίες αποδεδειγμένα διαταράσσουν την κλιματική ισορροπία, βλάπτοντας ανεπανόρθωτα τον πλανήτη και εκθέτοντας την ανθρωπότητα σε υπαρξιακούς κινδύνους. Γι' αυτό και κατά το Δικαστήριο η κλιματική προστασία αποτελεί “*conditio sine qua non*” jus cogens δικαιωμάτων (και μάλιστα του

²⁷⁴ ΔΔΧ, *Υποχρεώσεις των Κρατών όσον αφορά την Κλιματική Αλλαγή (Obligations of States in Respect of Climate Change)* (Γνωμοδότηση, 23 Ιουλίου 2025) ICJ Reports 2025 [403-404]; ‘The IACHR Sets a Historic Precedent: A Legal Roadmap to Confront the Climate Emergency through a Human Rights Lens’ (Cejil) <<https://cejil.org/en/press-releases/the-iachr-sets-a-historic-precedent-a-legal-roadmap-to-confront-the-climate-emergency-through-a-human-rights-lens/>> accessed 21 July 2026.; Susana Borràs-Pentinat (n 68).

²⁷⁵ ICJ (no.71) [404].

²⁷⁶ *Σύμβαση της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών (Vienna Convention on the Law of Treaties)*, υιοθετήθηκε 23 Μαΐου 1969, τέθηκε σε ισχύ 27 Ιανουαρίου 1980, 1155 UNTS 331, κυρώθηκε στην Ελλάδα με τον ν.δ. 402/1974 (ΦΕΚ Α' 141/27.5.1974), άρθρο 53

²⁷⁷ ΔΔΧ, *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Βέλγιο κ. Ισπανίας) (Δεύτερη Φάση)* (Απόφαση) [1970] ICJ Rep 3, σελ. 32, παρ.33; ΔΔΧ, *Επιφυλάξεις στη Σύμβαση για την Αποτροπή και την Καταστολή του Εγκλήματος της Γενοκτονίας* (Γνωμοδότηση) [1951], ICJ Rep 15, σ.23; ΔΔΧ, *Ζητήματα σχετικά με την υποχρέωση δίωξης ή έκδοσης (Βέλγιο κατά Σενεγάλης)*, (Απόφαση) [2012] ICJ Reports 2012 450 [69].

²⁷⁸ Markus W. Gehring, ‘Jus Cogens and the Climate Crisis: The IACtHR’s Landmark Climate Emergency Advisory Opinion and Its Jus Cogens Verdict’ (verfassungsblog, 16 July 2025) <<https://doi.org/https://dx.doi.org/10.59704/f9ba51fcf4a4a0cf>> accessed 19 July 2026.

θεμελιωδεστέρου, της ανθρώπινης ζωής) και ως τέτοια αποτελεί και η ίδια κανόνα *jus cogens*, με ειδικότερο περιεχόμενο την απαγόρευση των ανθρωπογενών δραστηριοτήτων που το βλάπτουν ανεπανόρθωτα.

Κατά μίαν άποψη, το Δικαστήριο με το να επισημαίνει την αξία των *jus cogens* κανόνων ενώπιον καθολικών υπαρξιακών κινδύνων για την ανθρωπότητα και τον πλανήτη και θεωρώντας την κρατική αδράνεια όσο και την ίδια την άσκηση των ως άνω οικονομικών δραστηριοτήτων θεμελιώδεις παραβιάσεις του διεθνούς δικαίου, εξελίσσει το διεθνές δίκαιο.²⁷⁹ Η αντίθετη οπτική αμφισβητεί την αποτελεσματικότητα ενός τέτοιου συμπεράσματος, όταν υπάρχουν άλλες καθολικές απαγορεύσεις που δεν εφαρμόζονται, όπως πιθανώς στην περίπτωση της Γενοκτονίας στη Γάζα.²⁸⁰ Κατά τον Auz, είναι ακριβώς οι εγγενείς ιδιαιτερότητες του κλιματικού συστήματος που δεν μπορούν να οδηγήσουν σε επιβολή του κανόνα αυτού, παρά μόνο στο πλαίσιο παραβίασης άλλων *jus cogens* κανόνων.²⁸¹ Επιπλέον, κάποια κράτη

υποβλέπουν τους περιβαλλοντικούς *jus cogens* κανόνες ως απειλή στην κυριαρχία τους.²⁸² Ενδιαφέρουσα απάντηση δίνουν οι Alessandra Arcuri και Carl von Mansberg, με την πρόταση τους για ένα *jus cogens* Δικαίωμα- και όχι Υποχρέωση- των κρατών να ενεργούν προς προστασία του κλιματικού συστήματος. Επισημαίνοντας τόσο τη σχεδόν καθολική αποδοχή του RHE²⁸³ όσο και τα πορίσματα του IPCC για την κλιματική κρίση²⁸⁴, αντιμετωπίζουν το δικαίωμα αυτό ως αναγκαία προϋπόθεση για την υλοποίηση του *jus cogens* δικαιώματος στην αυτοδιάθεση²⁸⁵ και υποστηρίζουν ότι επιτρέπει την υλοποίηση των θετικών υποχρεώσεων των κρατών για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής.²⁸⁶ Η προσέγγιση αυτή φαίνεται να συνιστά λειτουργική προέκταση του RHC, επιτρέποντας την ανάπτυξη των “φιλόδοξων” πολιτικών που αποζητά το Δικαστήριο και, κυρίως, έχοντας ως κίνητρο τη βιωσιμότητα, να ενισχύει τη φυσιοκεντρική αντίληψη της κλιματικής προστασίας.

²⁷⁹ Markus W. Gehring (n.75).; Sarthak Gupta, ‘Erga Omnes and Climate Change as a Human Rights Emergency: The IACtHR’s Reconceptualisation of State Responsibility in Its Climate Change Advisory Opinion’ (*Cambridge International Law Journal*) <<https://cilj.co.uk/erga-omnes-and-climate-change-as-a-human-rights-emergency-the-iacthrs-reconceptualisation-of-state-responsibility-in-its-climate-change-advisory-opinion/>> accessed 19 July 2026.

²⁸⁰ Juan Auz, “The Inter-American Court of Human Rights’ Advisory Opinion on the Climate Emergency: A Global South Contribution to Climate Governance”, (EJIL:Talk!, 18/7/2025), προσπελάστηκε: 25/7/2026 [https://www.ejiltalk.org/the-inter-american-court-of-human-rights-advisory-opinion-on-the-climate-](https://www.ejiltalk.org/the-inter-american-court-of-human-rights-advisory-opinion-on-the-climate-emergency-a-global-south-contribution-to-climate-governance/)

[emergency-a-global-south-contribution-to-climate-governance/](https://www.ejiltalk.org/the-inter-american-court-of-human-rights-advisory-opinion-on-the-climate-emergency-a-global-south-contribution-to-climate-governance/)

²⁸¹ Ibid.

²⁸² Louis Kotzé, ‘Constitutional Conversations in the Anthropocene: In Search of Environmental Jus Cogens Norms’, (Netherlands Yearbook of International Law 2015: Jus Cogens: Quo Vadis, 2016) p.253-254.

²⁸³ Alessandra Arcuri and Carl von Mansberg, ‘The Right to Climate Action as *Jus Cogens*’ (SSRN, 24 Απριλίου 2026) <https://ssrn.com/abstract=6614078> προσπελάστηκε 25 Ιουλίου 2026, doi:10.2139/ssrn.6614078, 13-14.

²⁸⁴ Ibid. [17-18]

²⁸⁵ ibid. [18, 20].

²⁸⁶ ibid [12].

II. Οι υποχρεώσεις που απορρέουν από την επιταγή προστασίας του κλίματος

Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, το RHC συνδέεται με ουσιαστικές και δικονομικές υποχρεώσεις. Το Δικαστήριο τις ανέπτυξε για πρώτη φορά στη Γνωμοδότησή του το 2017 (RHE), ενώ το 2025 (RHC) τις εξειδίκευσε και τις εξέλιξε. Ακολουθεί κατάλογος με τις υποχρεώσεις αυτές, καθώς και ανάπτυξη κάποιων από αυτών, με γνώμονα τη συγκρισιμότητα τους με αυτές των άλλων Δικαστηρίων.

i. Ουσιαστικές Υποχρεώσεις

Στο ουσιαστικό σκέλος του RHC, το Δικαστήριο αναγνώρισε: 1) την υποχρέωση περιορισμού των αερίων του θερμοκηπίου, 2) υποχρεώσεις προσαρμογής στις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής, 3) μέτρα αποκατάστασης κλιματικής υποβάθμισης, 4) την προοδευτική εμπίδωση της βιώσιμης ανάπτυξης. Επιπλέον, το Δικαστήριο συνέδεσε την κλιματική αλλαγή με άλλα ανθρώπινα δικαιώματα της ΑΣΔΑ: 1) τη ζωή την υγεία και την προσωπική ακεραιότητα, 2) την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, 3) την ιδιοκτησία και την κατοικία, 4) την ελεύθερη μετακίνηση και εγκατάσταση, 5) το νερό και την τροφή, 6) την εργασία και την κοινωνική ασφάλιση, 7) τον πολιτισμό και την εκπαίδευση.

i.i. Υποχρεώσεις Περιορισμού

Στο πλαίσιο του περιβαλλοντικού – και κλιματικού – δικαίου, το Δικαστήριο συντάχθηκε με το ITLOS (εν συνεχεία συμφώνησε και το ΔΔΧ²⁸⁷) και κατέληξε ότι τα Κράτη έχουν ένα ενισχυμένο (enhanced) καθήκον δέουσας επιμέλειας (due diligence, HRDD) να προβλέπουν (δυνάμει της αρχής της πρόληψης και της προφύλαξης) και να εγγυώνται την πραγμάτωση και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.²⁸⁸ Μεταξύ άλλων, το Δικαστήριο ανέφερε σχετικά ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα πρέπει να αποτελούν παράγοντα συγκαθορισμού όλων των πολιτικών και μέτρων σχετικών με την κλιματική αλλαγή.²⁸⁹ Εν προκειμένω, η ενισχυμένη HRDD επιβάλλει στο κράτος να θέτει μια φιλόδοξη, εξελικτική και ρεαλιστικά εφαρμόσιμη στρατηγική περιορισμού των αερίων του θερμοκηπίου, η οποία να συνάδει με τις διεθνείς του υποχρεώσεις και αυτές εξ ανθρωπίνων δικαιωμάτων.²⁹⁰

Το Δικαστήριο, επιπλέον, επεσήμανε το ρόλο της εταιρικής διακυβέρνησης στην αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής.²⁹¹ Συγκεκριμένα, αφού επανέλαβε ότι μόνο κράτη μπορεί ευθέως να ελέγξει και όχι ιδιώτες, έκανε λόγο για ρυθμιστική της ιδιωτικής δραστηριότητας HRDD, κατά την οποία αυτά οφείλουν να παρεμβαίνουν αποτρεπτικά σε ανθρωπογενείς δραστηριότητες που αναμένεται εύλογα να βλάψουν ανθρώπινα δικαιώματα.²⁹² Συνέχισε, καταρτίζοντας κατάλογο υποχρεώσεων

²⁸⁷ ΔΔΧ, Γνωμοδότηση για την Κλιματική Αλλαγή (no. 71) [138] [268].

²⁸⁸ IACtHR (no.67) [231-232].

²⁸⁹ Ibid. [236]; ΔΔΧ, Γνωμοδότηση για την Κλιματική αλλαγή (no.71) [404].

²⁹⁰ [335-336]; [344].

²⁹¹ [345].

²⁹² [226]; [345].

που αποτελούν το περιεχόμενο αυτής της HRDD, μεταξύ των οποίων μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχει η υποχρέωση των εταιρειών να προβαίνουν σε εκτίμηση αντικτύπου ανθρωπίνων δικαιωμάτων και κλίματος σε ολόκληρη την εφοδιαστική αλυσίδα, ακολουθώντας τα πρότυπα των Κατευθυντήριων Αρχών του ΟΗΕ για τις Επιχειρήσεις και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και βάσει της συμβολής της συγκεκριμένης δραστηριότητας στην κλιματική αλλαγή.²⁹³ [8] Έτσι, σε συνδυασμό και με την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει», τα κράτη εμφανίζονται ως οι τελικοί εγγυητές προστασίας ενάντια στην κλιματική αλλαγή, με αποτέλεσμα έως και να ενεργοποιείται η διεθνής τους ευθύνη όταν δεν αποτρέπουν την άσκηση οικονομικής δραστηριότητας που είναι ιδιαίτερα ζημιογόνα για το κλίμα.²⁹⁴

i.ii. Δικαίωμα στη Ζωή, την Υγεία και την Προσωπική Ακεραιότητα

Το Δικαστήριο, στις παραγράφους 393-402, αξιοποίησε πορίσματα και προβλέψεις του Παγκοσμίου Οργανισμού Υγείας και συνέταξε μια περιπτωσιολογία φυσικών καταστροφών και φαινομένων, καταδεικνύοντας τη σημασία παροχής των αναγκαίων πόρων, απόκτησης επαρκών πληροφοριών αλλά και την υποστήριξη του εθνικού συστήματος υγείας, κατά την κατάρτιση ενός ολοκληρωμένου εθνικού σχεδίου αντιμετώπισης τέτοιων περιστατικών.

i.iii. Δικαίωμα στην Ιδιωτική και Οικογενειακή Ζωή [403-405]

Για το Δικαστήριο, το δικαίωμα στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή κινδυνεύει από τον κλιματικό εκτοπισμό, ο οποίος λαμβάνει χώρα συνεπεία είτε κάποιας φυσικής καταστροφής είτε εκτεταμένης περιβαλλοντικής υποβάθμισης.

Όσον αφορά την προστασία της ιδιωτικότητας, πέραν της αξίωσης προστασίας των προσωπικών δεδομένων των εκτοπισμένων, το Δικαστήριο επισημαίνει τη σημασία της κατοικίας για την ελεύθερη ανάπτυξη του ατόμου και προστάζει τα Κράτη να παρέχουν επαρκή και κατάλληλη κατοικία στις εκτοπισμένες οικογένειες, με επαρκή πρόσβαση σε όλες τις αναγκαίες υπηρεσίες.

Ως προς την οικογενειακή ζωή, το Δικαστήριο επιτάσσει εγγυήσεις οικογενειακής επανένωσης και διατήρηση οικείων μητρώων, υποστήριξη ασυνόδευτων ανηλίκων και συνδρομή και διεθνή συνεργασία για την επανένωση με την οικογένειά τους.

ii. Δικονομικές Υποχρεώσεις

Οι δικονομικές υποχρεώσεις που αναγνώρισε το Δικαστήριο είναι: 1) το δικαίωμα πρόσβασης στην πληροφορία, την επιστημονική γνώση και σε αυτήν των Αυτοχθόνων, 2) το δικαίωμα δημόσιας συμμετοχής και τον περιβαλλοντικό ακτιβισμό, 3) το δικαίωμα δικαστικής προστασίας. Πρόκειται για ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο συμμετοχής στην κλιματική δικαιοσύνη, που αυξάνει την αυθεντία των διεθνών δικαστηρίων και επιτρέπει την ανάπτυξη υψηλού επιπέδου στρατηγικών διαχείρισης της κλιματικής αλλαγής.

²⁹³ [347-348] [350].

²⁹⁴ [291]; ΔΔΧ, Γνωμοδότηση για Κλιματική Αλλαγή (no. 71) [448].

ii.i. Δικαίωμα στην Επιστημονική και την Παραδοσιακή Γνώση

Συγκεκριμένα το Δικαστήριο ξεκίνησε αναγνωρίζοντας ένα «Δικαίωμα στην Επιστημονική και την Παραδοσιακή Γνώση», αναπτύσσοντας μια συμπεριληπτική θεώρηση για τις πληροφορίες που πρέπει να λαμβάνονται υπόψιν κατά τη χάραξη των πολιτικών κλιματικής προστασίας.²⁹⁵ Επισημαίνει, μάλιστα, τη σημασία της *lato sensu* παραδοσιακής (τοπικής, παραδοσιακής, γηγενούς) γνώσης, ως «δυναμικής έκφρασης αντίληψης και κατανόησης του κόσμου που μπορεί να συμβάλει σημαντικά στην επιστήμη και την τεχνολογία» και λαμβάνει ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο της κλιματικής αναγκαιότητας.²⁹⁶

Έχοντας πάντοτε ως γνώμονα την «καλύτερη διαθέσιμη επιστήμη» («best available science»), το IACtHR αναφέρει ρητά ότι συμφωνεί με τα ευρήματα των άλλων Δικαστηρίων ότι τα πορίσματα του IPCC φαίνεται να πληρούν την παραπάνω προϋπόθεση.²⁹⁷ Με τη θέση αυτή συμφωνούν και το ITLOS και το ICJ.²⁹⁸

ii.ii. Δικαίωμα Δικαστικής Προστασίας

Το Δικαστήριο επανέλαβε ότι η αποτελεσματική δικαστική προστασία αποτελεί επιταγή της ΑΣΔΑ

(άρθρο 25), η οποία περιλαμβάνει εύκολη πρόσβαση στη δικαιοσύνη, ξεκάθαρο πλαίσιο αναφορικά με τη νομιμοποίηση, τις αποδείξεις και τα αποκαταστατικά μέτρα, αλλά και εκδίκαση σε εύλογο χρόνο.²⁹⁹

Τα κατ' ιδίαν δικονομικά ζητήματα που ανακύπτουν στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου αναλύονται παρακάτω.³⁰⁰ Επί του παρόντος, μνεία προσήκει στο δόγμα του *conventionality control*.

Αυτό αναπτύχθηκε νομολογιακά από το Δικαστήριο κι έχει το περιεχόμενο ότι, επειδή το εσωτερικό δίκαιο δε δικαιολογεί παραβίαση διεθνούς υποχρέωσης, οι εθνικοί δικαστές οφείλουν, επί υπόθεσης ενώπιον τους, να ελέγχουν εάν τυχόν εθνικοί νόμοι του κράτους αντιτίθενται στην Αμερικανική Σύμβαση [Δικαιωμάτων του Ανθρώπου], όπως αυτή ερμηνεύεται από το Δικαστήριο.³⁰¹ Αυτός ο έλεγχος έχει, μάλιστα, επεκταθεί σε όλα τα επίπεδα της δημόσιας διοίκησης και έχει δώσει *de facto* δεσμευτικότητα των αποφάσεων του IACtHR για όλα τα Κράτη του OAS, στο βαθμό που η νομολογία αυτή εξελίσσει την ερμηνεία της ΑΣΔΑ,³⁰² Τη δεσμευτικότητα αυτήν επικαλείται το Δικαστήριο και στη

²⁹⁵ IACtHR (no.67) [477].

²⁹⁶ IACtHR (no.67) [483]; [478].

²⁹⁷ IACtHR (no.67) [487].

²⁹⁸ ITLOS, Request for an Advisory Opinion Submitted by the Commission of Small Island States on Climate Change and International Law (Advisory Opinion, Case No 31, (21 May 2024) [208]; ICJ, *Climate Advisory Opinion* (no.71) [74].

²⁹⁹ IACtHR (no.67) [541].

³⁰⁰ Βλ. Β.2

³⁰¹ IACtHR, “Almonacid-Arellano et al v. Chile (Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs)” (Judgment, 26/9/2006), https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_154_ing.pdf [124-125].

³⁰² Juan Alonso Tello Mendoza, “*The Conventionality Control Doctrine of the Inter-American Court of Human Rights: a Critical Approach*” (OxHRH Blog, May 2020), <https://ohrh.law.ox.ac.uk/the-conventionality-control-doctrine-of-the-inter-american-court-of-human-rights-a-critical-approach/>, προσπελάστηκε 17/7/26.

Γνωμοδότηση του 2025 για να ορίσει ότι τα πρότυπα δράσης που θέτει επί του παρόντος, προκύπτουν επίσης από την Αμερικανική Διακήρυξη [Δ/των του Ανθρώπου], τη Χάρτα του OAS και τη Διαμερικανική Δημοκρατική Χάρτα κι ως εκ τούτου δεσμεύουν όλα τα Κράτη-Μέλη του Διαμερικανικού Συστήματος.³⁰³

iii. Η διαφοροποιημένη προστασία επί τη βάση της απαγόρευσης των διακρίσεων

Τέλος, το IACtHR επεσήμανε την ευάλωτη κατάσταση στην οποία βρίσκονται ορισμένες πληθυσμιακές ομάδες, καθώς και την ανάγκη προσαρμοσμένης προστασίας τους. Αφού επανέλαβε προηγούμενο πόρισμά του ότι η αρχή της ισότητας και η απαγόρευση των διακρίσεων αποτελούν κανόνες διεθνούς αναγκαστικού δικαίου, θεώρησε ότι οι κίνδυνοι για τα ανθρώπινα δικαιώματα εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής επιβαρύνουν περισσότερο αυτούς που βρίσκονται σε δυσμενέστερη κατάσταση λόγω των περιορισμένων τους πόρων, με ιδιαίτερη αναφορά στην πενία και την ανισότητα.³⁰⁴ Πιο συγκεκριμένες αναφορές έκανε στα παιδιά, τις αυτόχθονες και αφροαμερικανικές κοινότητες, τις γυναίκες, τα ΑμεΑ, επιβάλλοντας στα κράτη να συλλέγουν πληροφορίες για την επίδραση της κλιματικής αλλαγής στους πληθυσμούς αυτούς και να τις ενσωματώνουν στις εθνικές πολιτικές.³⁰⁵

III. Τελικές Παρατηρήσεις για τη Γνωμοδότηση του IACtHR

Η Γνωμοδότηση αυτή του IACtHR χαρακτηρίζεται από πολλαπλές καινοτομίες. Η ταύτιση-συμφωνία

IACtHR και ΔΔΧ εντοπίζεται σε τόσα σημεία και σε τέτοιο βαθμό που εύλογα μπορεί να γίνει λόγος για ανάδειξη ενός δικαίου κλιματικής αλλαγής μέσα από το δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πράγματι, το IACtHR έκανε λόγο για μέτρα περιορισμού και προσαρμογής με γνώμονα την αρχή της πρόληψης και το όριο του 1.5oC προ της βιομηχανικής εποχής, για μια ενισχυμένη (αυστηρή κατά το ΔΔΧ) υποχρέωση ρυθμιστικής των ιδιωτών δέουσα επιμέλεια, μιαν αναγκαστικού δικαίου απαγόρευση ιδιαίτερα βλαβερών για το κλίμα ανθρωπογενών δραστηριοτήτων αλλά και την εφαρμογή της Συστημικής Ένταξης ως ερμηνευτικής μεθόδου, με αναφορά και έρεισμα τόσο σε επιστημονικά στοιχεία (IPCC) όσο και σε κείμενα διεθνών οργανισμών και διεθνή νομολογία. Εντούτοις, το IACtHR φαίνεται να προχώρησε σε πολλές περιπτώσεις παραπέρα από το ΔΔΧ, όπως με την αναγνώριση της προστασίας του κλίματος ως κανόνα *jus cogens*. Η κριτική που ασκείται στο Δικαστήριο είναι ότι έθεσε μια σειρά λεπτομερών υποχρεώσεων στα κράτη, χωρίς όμως να τα καθοδηγήσει πώς να τις εφαρμόσουν.³⁰⁶ Εντούτοις, αυτή η κριτική φαίνεται υπερβολική. Ρόλος ενός Δικαστηρίου κατά την έκδοση μίας Γνωμοδότησης είναι να υποδείξει ποιο είναι το εφαρμοστέο δίκαιο καθώς και πώς αυτό θα εφαρμοστεί επί του ερωτήματος που του τέθηκε. Αντίθετα, έγκειται στις κρατικές αρχές να προσδιορίσουν πώς μπορούν

³⁰³ IACtHR (no.67) [560].

³⁰⁴ IACtHR (no.67) [590] [594]

³⁰⁵ IACtHR (no.67) [595-596].

³⁰⁶ Sarthak Gupta (n 76).

καλύτερα τα ευρήματα της Γνωμοδότησης να τα μεταφράσουν σε δημόσια πολιτική.³⁰⁷

A.3 Το Αφρικανικό Δικαστήριο Δικαιωμάτων των Ανθρώπων και των Λαών (AfCHPR)

Η συμβολή του Αφρικανικού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών (AfCHPR) στην προστασία του περιβάλλοντος μέσω της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων γίνεται ολοένα και σημαντικότερη. Το άρθρο 24 του Αφρικανικού Χάρτη Δικαιωμάτων των Ανθρώπων και των Λαών (Χάρτα της Banjul) κατοχυρώνει το δικαίωμα όλων των λαών σε ένα γενικά ικανοποιητικό περιβάλλον, ευνοϊκό για την ανάπτυξη και τη διαβίωσή τους, αναγνωρίζοντας ότι η προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί σημαντική προϋπόθεση για την απόλαυση και των υπόλοιπων ανθρωπίνων δικαιωμάτων.³⁰⁸

I. Αποφάσεις προ του αιτήματος Γνωμοδότησης

Η πρώτη σημαντική απόφαση στον τομέα αυτό εμφανίζεται στην υπόθεση **Ogiek κατά Κένυας (2017)**. Το Δικαστήριο έκρινε ότι, παρ' όλο που η προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί δημόσιο σκοπό, δεν δικαιολογεί την αυθαίρετη απομάκρυνση αυτοχθόνων κοινοτήτων από τις

παραδοσιακές τους εκτάσεις. Αντίθετα, τα κράτη οφείλουν να αποσκοπούν στην εξασφάλιση δίκαιης ισορροπίας μεταξύ της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδίως των δικαιωμάτων των αυτόχθονων πληθυσμών στην **ιδιοκτησία, στον πολιτισμό και στην ανάπτυξη**.³⁰⁹

Η νομολογία αυτή ενισχύθηκε εξαιρετικά με την απόφαση **Ligue Ivoirienne des Droits de l'Homme (LIDHO) και λοιποί κατά Ακτής Ελεφαντοστού (2023)**, η οποία αποτελεί την πρώτη απόφαση του Αφρικανικού Δικαστηρίου επί της ουσίας σχετικά με το άρθρο 24 του Αφρικανικού Χάρτη. Ειδικότερα η υπόθεση αφορούσε την απόρριψη τοξικών αποβλήτων στην πόλη Αμπιτζάν από το πλοίο *Probo Koala*, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τον θάνατο δεκαεπτά ανθρώπων, σοβαρά προβλήματα υγείας σε χιλιάδες κατοίκους και μεγάλη περιβαλλοντική υποβάθμιση. Το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η Ακτή Ελεφαντοστού προέβη στην παραβίαση μιας σειράς δικαιωμάτων συγκεκριμένα στο δικαίωμα στη ζωή, στο δικαίωμα στην υγεία, στο δικαίωμα στην πληροφόρηση, στο δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, καθώς και στο δικαίωμα σε ένα γενικά ικανοποιητικό περιβάλλον σύμφωνα με το άρθρο 24 του Αφρικανικού Χάρτη. Παράλληλα, τόνισε ότι τα

³⁰⁷ Eoin Jackson, 'Inter-American Court of Human Rights Landmark Climate Opinion' (*Just Security*, 22 July 2025) <<https://www.justsecurity.org/117491/interamerican-court-human-rights-climate-decision/>> accessed 21 July 2026.

³⁰⁸ Αφρικανικός Χάρτης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών (African Charter on Human and Peoples' Rights), υιοθετήθηκε 27 Ιουνίου 1981,

τέθηκε σε ισχύ 21 Οκτωβρίου 1986, 1520 UNTS 217, άρθρο 24.

³⁰⁹ Αφρικανικό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών (African Court on Human and Peoples' Rights), *African Commission on Human and Peoples' Rights v Republic of Kenya* (Υπόθεση των Ogiek) (Απόφαση, 26 Μαΐου 2017) Application No 006/2012.

κράτη έχουν αρνητική και θετική υποχρέωση να προλαμβάνουν την περιβαλλοντική ρύπανση, να λαμβάνουν αποτελεσματικά μέτρα απορρύπανσης και αποκατάστασης όταν η ζημία έχει ήδη επέλθει, καθώς και να εξασφαλίζουν ότι οι επιχειρήσεις που είναι υπεύθυνες για τις περιβαλλοντικές και ανθρωπιστικές παραβιάσεις που προκαλούν πρέπει να λογοδοτούν. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι το Δικαστήριο αναφέρθηκε ρητά στις Κατευθυντήριες Αρχές του ΟΗΕ για τις Επιχειρήσεις και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (UN Guiding Principles on Business and Human Rights).³¹⁰

II. Το αίτημα Γνωμοδότησης

Επίσης, το Αφρικανικό Δικαστήριο καλείται σήμερα να διαμορφώσει ακόμη περισσότερο το περιεχόμενο των υποχρεώσεων των κρατών στον τομέα της κλιματικής αλλαγής μέσω του αιτήματος Γνωμοδότησης σχετικά με τις υποχρεώσεις που πρέπει να έχουν τα Αφρικανικά κράτη απέναντι στην κλιματική κρίση. Στο πλαίσιο της διαδικασίας αυτής κατατέθηκε *Amicus Curiae Brief* από την Αφρικανική Επιτροπή Δικαιωμάτων των Ανθρώπων και των Λαών (ACoMHR) στο οποίο υποστηρίζεται ότι η προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί σημαντική προϋπόθεση για την αποτελεσματική προστασία όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και καλεί το Δικαστήριο να ερμηνεύσει το άρθρο 24 του Αφρικανικού Χάρτη σε σχέση με την κλιματική κρίση σήμερα. Στο

υπόμνημα αναφέρεται ότι, ο άνθρωπος αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της φύσης και η σταθερότητα των οικοσυστημάτων και του κλίματος είναι βασικό κριτήριο για την προστασία της ζωής, της υγείας, της τροφής, του νερού, της κατοικίας, της ανάπτυξης και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Επιπλέον αναφέρεται ότι η Αφρική, παρότι ευθύνεται για μικρό μέρος των παγκόσμιων εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, οι συνέπειες που υφίσταται από την κλιματική αλλαγή είναι δυσανάλογες.³¹¹

Το υπόμνημα επισημαίνει την ιδιαίτερη σημασία των θετικών υποχρεώσεων των κρατών, υποστηρίζοντας ότι τα κράτη οφείλουν να προλαμβάνουν σημαντική περιβαλλοντική βλάβη, να εφαρμόζουν δηλαδή την αρχή της δέουσας επιμέλειας (*due diligence*), λαμβάνοντας μέτρα για τη μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, προστατεύοντας και αποκαθιστώντας τα οικοσυστήματα και προσαρμόζοντας τις πολιτικές τους ώστε να μπορούν να αντιμετωπίζουν τις προκλήσεις της κλιματικής κρίσης. Για την ενίσχυση των θέσεων του επικαλείται τη νομολογία του Διεθνούς Δικαστηρίου Χάγης (ICJ), του Διεθνούς Δικαστηρίου για το Δίκαιο της Θάλασσας (ITLOS) και του Διαμερικανικού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (IACtHR).³¹²

Επιπροσθέτως, στο υπόμνημα προτείνεται μια περισσότερο **οικοκεντρική προσέγγιση**, υποστηρίζοντας ότι η φύση έχει εγγενή αξία και τα

³¹⁰ Yusra Suedi and Marie Fall, 'Ligue Ivoirienne des Droits de l'Homme and Others v Côte d'Ivoire' (2024) 118 American Journal of International Law 710, 710–716.

³¹¹ *Amicus Curiae Brief: Request for an Advisory Opinion on the Human Rights Obligations of African States in Addressing the Climate Crisis* (2025) σ. 9–22.

³¹² Ibid. [22–30].

φυσικά της στοιχεία, όπως τα ποτάμια, τα δάση, τα βουνά και εν γένει τα οικοσυστήματα, μπορούν να αναγνωρισθούν ως φορείς δικαιωμάτων. Η προσέγγιση αυτή μάλιστα θεμελιώνεται εξίσου και στις αφρικανικές φιλοσοφικές και νομικές παραδόσεις του **Ubuntu**, του **Ukama** και του **African ancestral jurisprudence**, κατά τις οποίες η θέση του ανθρώπου δεν είναι πάνω από τη φύση, αντιθέτως ο άνθρωπος είναι απλώς μέρος σε μία ευρύτερης κοινότητας ζωής. Τέλος³¹³, το υπόμνημα προτείνει το Αφρικανικό Δικαστήριο να αναγνωρίσει ότι τα κράτη οφείλουν να ασκούν **αυξημένη δέουσα επιμέλεια (enhanced due diligence)**, προστατεύοντας τις μελλοντικές γενιές μέσω της Αρχής της **διαγενεακής δικαιοσύνης (intergenerational equity)**, και να αποτρέπουν δραστηριότητες που μπορούν να προκαλέσουν μη αναστρέψιμη περιβαλλοντική βλάβη. Χαρακτηριστικό **παράδειγμα αποτελεί η υπόθεση Daniel Billy et al. κατά Αυστραλίας** ενώπιον της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ(HRC), στην οποία κρίθηκε ότι η ανεπαρκής λήψη μέτρων για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής μπορεί να οδηγήσει σε παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συγκεκριμένα του δικαιώματος των αυτοχθόνων πληθυσμών να απολαμβάνουν τον πολιτισμό τους και του δικαιώματος στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή. Η απόφαση αυτή αποτέλεσε ορόσημο διότι ενίσχυσε τη σύνδεση της προστασίας του περιβάλλοντος με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το ίδιο προσπαθεί να αποτυπωθεί και στο **Amicus**

Curiae Brief που υποβλήθηκε στο Αφρικανικό Δικαστήριο, καθώς επιδιώκει να αναγνωρισθεί ότι τα αφρικανικά κράτη έχουν αυξημένες υποχρεώσεις πρόληψης, προσαρμογής και αποκατάστασης των συνεπειών της κλιματικής αλλαγής, αποσκοπώντας στην αποτελεσματική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του περιβάλλοντος.³¹⁴

III. Καταληκτικές Παρατηρήσεις

Συμπερασματικά, η νομολογία του Αφρικανικού Δικαστηρίου, ιδίως στις υποθέσεις **Ogiek** και **LIDHO**, σε συνδυασμό με το αίτημα Γνωμοδότησης που εκκρεμεί για την κλιματική αλλαγή, δείχνει ότι η προστασία του περιβάλλοντος δεν αποτελεί πλέον μόνο ζήτημα περιβαλλοντικού δικαίου, αλλά στοιχείο στενά συνδεδεμένο με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τα κράτη λοιπόν έχουν και στο Αφρικανικό πλαίσιο την υποχρέωση όχι μόνο να προλαμβάνουν την περιβαλλοντική βλάβη αλλά και να αποκαθιστούν τη ζημία, διασφαλίζοντας ταυτόχρονα και την λογοδοσία των υπεύθυνων επιχειρήσεων, να προστατεύουν τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες όπως και τις μελλοντικές γενιές με το να λαμβάνουν ουσιαστικά μέτρα αντιμετώπισης της κλιματικής κρίσης.

A.4 Το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης (ΔΔΧ, ICJ)

Το ΔΔΧ στο πλαίσιο της Γνωμοδότησής του για την κλιματική αλλαγή αναγνώρισε για πρώτη φορά ένα αυτόνομο RHE. Στις παγκόσμιες Διεθνείς

³¹³ Ibid. [34–58].

³¹⁴ Ibid. [60–76]; United Nations Human Rights Committee, *Daniel Billy and Others v Australia*,

Communication No 3624/2019, CCPR/C/135/D/3624/2019 (22 Σεπτεμβρίου 2022).

Συνθήκες Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων δεν προβλέπεται ευθέως ένα RHE. Αντίθετα, προβλέπεται σε κάποιες περιφερειακές συμβάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, πχ. Αφρικανικός Χάρτης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών, καθώς και στα Εθνικά Συντάγματα περισσότερων από 100 Κρατών, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα.³¹⁵ Θετική εξέλιξη αποτέλεσε το Ψήφισμα της UNGA του 2022, στο οποίο επισημάνθηκε ο σοβαρότατος κίνδυνος που θέτουν η περιβαλλοντική υποβάθμιση και η κλιματική αλλαγή στην απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αναγνωρίζοντας το RHE ως ανθρωπινό δικαίωμα που συνδέεται με άλλα και που για την υλοποίησή του προϋποθέτει την εκπλήρωση των περιβαλλοντικών Διεθνών Συνθηκών τόσο από τα Κράτη όσο και από ιδιώτες.³¹⁶ Κατά τον Special Rapporteur David R. Boyd, πρόκειται για ιστορικό Ψήφισμα, καθώς έλαβε την αποδοχή περισσότερων από 160 Κρατών χωρίς καμία αντίθεση.³¹⁷ Παρότι το Ψήφισμα δεν δημιουργεί νομική υποχρέωση συμμόρφωσης για τα κράτη, σε συνδυασμό με τη Γνωμοδότηση του ΔΔΧ αλλά και τις οικείες παραπομπές σε εθνική και διεθνή πρακτική, τονίζεται χαρακτηριστικά η κανονιστική εξέλιξη του RHE σε επίπεδο διεθνούς δικαίου.

Η εν λόγω γνωμοδότηση εκδόθηκε στις 23 Ιουλίου 2025 κατόπιν αιτήματος της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών (UNGA), ώστε το ΔΔΧ να διευκρινίσει τις υποχρεώσεις των κρατών σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο για την προστασία του κλιματικού συστήματος από ανθρωπογενείς εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου και τις νομικές συνέπειες που προκύπτουν από την παραβίαση αυτών των υποχρεώσεων.³¹⁸ Η αναγνώριση RHE τέθηκε στο πλαίσιο της πρώτης ερώτησης προς το ΔΔΧ, με αντικείμενο τον προσδιορισμό του εφαρμοστέου δικαίου και των υποχρεώσεων των κρατών. Το Δικαστήριο έκρινε ότι το διεθνές δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι κρίσιμο για τον προσδιορισμό των υποχρεώσεων των κρατών για την αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης, καθώς η προστασία του περιβάλλοντος θεωρείται αλληλένδετη με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ήδη από την Διακήρυξη της Στοκχόλμης του 1972.³¹⁹ Γι' αυτό το ΔΔΧ έκρινε ότι οι βασικές διεθνείς συνθήκες ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ΔΣΟΚΠΑ) και το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ΔΣΑΠΑ), αποτελούν τμήμα του άμεσα συναφούς εφαρμοστέου δικαίου.³²⁰

³¹⁵ ΔΔΧ (no.71) [390-392]; Σύνταγμα της Ελλάδας (1975/1986/2001/2008/2019), άρθρο 24.

³¹⁶ UN General Assembly, *The human right to a clean, healthy and sustainable environment*, Resolution adopted on 28 July 2022, A/RES/76/300

³¹⁷ David R. Boyd, *The Right to a Healthy Environment: A User's Guide* (Office of the UN High Commissioner for Human Rights 2024), 1.

³¹⁸ UNGA, "Advisory opinion of the International Court of Justice on the obligations of States in respect of climate change", 13 May 2026, A/80/L.65 <https://docs.un.org/en/A/80/L.65>.

³¹⁹ ICJ Climate AO (no.113) [388].

³²⁰ (no.113) [143-145].

Περίληπτικά η συλλογιστική του δικαστηρίου διαμορφώθηκε ως εξής. Ξεκίνησε με την εξέταση της σχέσης μεταξύ του περιβάλλοντος και της απόλαυσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων [372-386]. Στη συνέχεια εξετάστηκε το ζήτημα του RHE ως αυτοτελούς δικαιώματος [387-393]. Ακολούθησε, τέλος, ανάλυση της εδαφικής έκτασης των υποχρεώσεων των κρατών στον τομέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων [394-404], η οποία παρουσιάζεται στο δεύτερο τμήμα του παρόντος, που αφορά τα διαδικαστικά ζητήματα που σχετίζονται με το RHE.

I. Η σχέση περιβάλλοντος και ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Το πρώτον, ως προς τη σχέση μεταξύ περιβάλλοντος και ανθρωπίνων δικαιωμάτων, το Δικαστήριο παρέπεμψε στη Γνωμοδότηση του σχετικά με την νομιμότητα της απειλής ή της χρήσης πυρηνικών όπλων για να χαρακτηρίσει το περιβάλλον ως το θεμέλιο της ανθρώπινης ζωής, από το οποίο εξαρτώνται η υγεία και η ευημερία τόσο των σημερινών όσο και των μελλοντικών γενεών. Αξίζει να ειπωθεί ότι ήδη από το 1996 το Δικαστήριο είχε ορίσει ότι το περιβάλλον δεν αποτελεί μια αφηρημένη έννοια, αλλά συνιστά τον χώρο όπου ζει ο άνθρωπος.³²¹ Εν συνεχεία, το Δικαστήριο αξιοποίησε πορίσματα του IPCC τα οποία καταδεικνύουν ότι οι ανθρωπογενείς εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου έχουν δυσμενείς επιπτώσεις στο κλιματικό σύστημα και κατά προέκταση και στους ανθρώπους. Οι

καταστροφικές αυτές για το περιβάλλον συνέπειες περιλαμβάνουν ενδεικτικά την άνοδο της στάθμης της θάλασσας, την ξηρασία, την ερημοποίηση και τις φυσικές καταστροφές και ενδέχεται να θίξουν σοβαρά την απόλαυση ορισμένων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Φαίνεται, έτσι, το ΔΔΧ να επιβεβαιώνει το συμπέρασμα της HRC στην προρρηθείσα απόφαση κατά Αυστραλίας ότι η κλιματική αλλαγή μπορεί να επηρεάσει την απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Συνδέοντας τα παραπάνω με τις υποχρεώσεις των κρατών στο πλαίσιο της κλιματικής αλλαγής το ΔΔΧ κατέληξε στο ότι κατά την εκπλήρωση των κλιματικών τους υποχρεώσεων, τα κράτη οφείλουν να λαμβάνουν υπόψιν και το διεθνές δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ερμηνευόμενο παράλληλα με τις άλλες πηγές σύμφωνα με την προσέγγιση της συστημικής ένταξης.³²²

Έχοντας καταστήσει σαφές ότι η προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί προϋπόθεση για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, προχώρησε σε αναφορά συγκεκριμένων ευάλωτων δικαιωμάτων. Το σημαντικότερο από αυτά είναι το δικαίωμα στη ζωή, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 3 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και στο άρθρο 6 ΔΣΑΠΔ και το οποίο θα πρέπει να καθοδηγεί και τις σχετικές βάσει του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου υποχρεώσεις των Κρατών. Η εκπλήρωση τους εξαρτάται, μεταξύ άλλων, από τα μέτρα που λαμβάνουν τα κράτη για την προστασία του

³²¹ ΔΔΧ, *Νομιμότητα της Απειλής ή της Χρήσης Πυρηνικών Όπλων (Legality of the Threat or Use of*

Nuclear Weapons) (Γνωμοδότηση, 8 Ιουλίου 1996) ICJ Reports 1996, 242 [29],

³²² (no.71) [404].

περιβάλλοντος από βλάβες και ρύπανση που προκαλούνται από δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς.³²³ Ακόμη, η κλιματική αλλαγή απειλεί και το επίπεδο σωματικής και ψυχικής υγείας των ατόμων.³²⁴ Το ίδιο, μάλιστα, έχει επισημάνει ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας σε έκθεση στην οποία χαρακτήρισε την κλιματική αλλαγή ως «τη μεγαλύτερη απειλή για την παγκόσμια υγεία κατά τον 21ο αιώνα».³²⁵ Επιπλέον, στενή σύνδεση υφίσταται και μεταξύ του περιβάλλοντος και του δικαιώματος σε επαρκές επίπεδο διαβίωσης, το οποίο περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την πρόσβαση σε επαρκή τροφή, νερό και στέγαση.³²⁶ Άλλα δικαιώματα που πλήττονται από την κλιματική αλλαγή είναι το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή, την οικογένεια και την κατοικία καθώς και τα δικαιώματα των γυναικών, των παιδιών και των αυτόχthonων λαών.³²⁷ Έχει, εξάλλου, διαπιστωθεί ότι τα ακραία καιρικά φαινόμενα και η αυξανόμενη λειψυδρία συνδέονται άμεσα με τον υποσιτισμό και την βρεφική και παιδική θνησιμότητα και νοσηρότητα.³²⁸

II. Το RHE

Ακριβώς σε αυτή την αλληλεξάρτηση μεταξύ ανθρωπίνων δικαιωμάτων και προστασίας του

περιβάλλοντος, αλλά και στην αντίστοιχη πρόβλεψη σε εθνικά και διεθνή νομικώς δεσμευτικά κείμενα, βασίστηκε το δικαστήριο προκειμένου να αναγνωρίσει αυτοτελές δικαίωμα στο περιβάλλον. Συγκεκριμένα, τόνισε ότι το RHE αποτελεί προϋπόθεση για την απόλαυση πολλών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, έτσι ώστε αυτά να μην μπορούν να ασκούνται χωρίς την προστασία του RHE.

Παρά την μεγάλη σημασία της αναγνώρισης του RHE δικαιώματος στο περιβάλλον από το ΔΔΧ, δεν λείπουν φωνές που ασκούν κριτική. Κατ' αρχάς, τονίζεται η ουσιώδης εννοιολογική διαφορά μεταξύ της θεώρησης του RHE ως προϋπόθεσης για την άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αναγνώρισης του αυτοτελώς.³²⁹ Όπως επισημαίνει ο δικαστής Tladi στη δήλωσή του, η Γνωμοδότηση φαίνεται να συγχέει τις δύο αυτές διαφορετικές προσεγγίσεις.³³⁰ Παρότι και ο ίδιος συμφωνεί ότι η προστασία του περιβάλλοντος είναι προαπαιτούμενη για την απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, χαρακτήρισε την στάση του Δικαστηρίου υπερβολικά επιφυλακτική. Πράγματι, σε αυτό το πλαίσιο καθίσταται σαφές πώς ελλείπει ενός αυτόνομου δικαιώματος στο περιβάλλον, οι διάδικοι αναγκάζονται να

³²³ (no.71) [377].

³²⁴ (no.71) [379].

³²⁵ World Health Organization, *Υγεία, Περιβάλλον και Κλιματική Αλλαγή: Έκθεση του Γενικού Διευθυντή (Health, Environment and Climate Change: Report by the Director-General)*, 71η Παγκόσμια Συνέλευση Υγείας, 9 Απριλίου 2018, WHO Doc A71/10, παρ. 3–7.

³²⁶ (no. 71) [380].

³²⁷ (no. 71) [381-382]

³²⁸ (no. 71) [384]

³²⁹ Ramindu Perera, 'The ICJ's Recognition of an Autonomous Right to a Clean and Healthy Environment' (*Opinio Juris*, 19 Αυγούστου 2025) <https://opiniojuris.org/2025/08/19/the-icjs-recognition-of-an-autonomous-right-to-a-clean-and-healthy-environment/>, προσπελάστηκε 15/7/26.

³³⁰ Δικαστής Dire Tladi, *Δήλωση στη Γνωμοδότηση για τις Υποχρεώσεις των Κρατών όσον αφορά την Κλιματική Αλλαγή (Declaration of Judge Tladi in Obligations of States in Respect of Climate Change)* (Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, Γνωμοδότηση, 23 Ιουλίου 2025), παρ. 27–28.

στηρίζονται σε άλλες διατάξεις περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στην υγεία, προκειμένου να προσβάλλουν, μέσω προσφυγών για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, περιπτώσεις περιβαλλοντικής υποβάθμισης.³³¹ Έτσι, κατ' ανάγκην απαιτείται να υπεισέλθει αποδείξιμη βλάβη σε ατομικά έννομα αγαθά, ώστε να επιδιωχθεί η αποκατάσταση της περιβαλλοντικής / κλιματικής ζημίας, προσέγγιση που ενδεχομένως να αντιτίθεται και στην αρχή της πρόληψης.

Επιπλέον, στην ως άνω Δήλωσή του, ο Δικαστής θεωρεί ότι το ΔΔΧ ακόμη και ενώπιον αδιάσειστων αποδείξεων δεν προχώρησε στη ρητή διαπίστωση ότι το RHE συνιστά ήδη κανόνα του εθιμικού διεθνούς δικαίου. Ο εθιμικός χαρακτήρας του δικαιώματος αυτού προκύπτει από την προφανή ύπαρξη ομοιόμορφης και εκτεταμένης κρατικής πρακτικής, με *opinio juris*: Οι δηλώσεις, η συμμετοχή σε διεθνείς συνθήκες, οι εθνικές συνταγματικές και νομοθετικές διατάξεις, η δικαστηριακή νομολογία και οι επίσημες υποβολές των κρατών συγκροτούν ένα σύνολο αποδεικτικών στοιχείων που δείχνει με σαφήνεια ότι σημαντικός αριθμός κρατών, προερχόμενων από όλες τις γεωγραφικές περιοχές και νομικές παραδόσεις, αναγνωρίζει και εφαρμόζει το RHE όχι απλώς ως ζήτημα διακριτικής ευχέρειας ή πολιτικής προτίμησης, αλλά από αίσθημα νομικής υποχρέωσης. Το γεγονός ότι μικρός αριθμός

κρατών διατύπωσε επιφυλάξεις ως προς τον εθιμικό χαρακτήρα του δικαιώματος δεν αναιρεί το συμπέρασμα αυτό, καθώς δεν είναι αναγκαίο να αποδειχθεί ότι όλα τα κράτη έχουν αναγνωρίσει τον επίμαχο κανόνα ως κανόνα του εθιμικού διεθνούς δικαίου.

III. Αποτίμηση Γνωμοδότησης ΔΔΧ

Σε πολιτικό επίπεδο, η UNGA το Μάιο του 2026 εξέδωσε Ψήφισμα χαιρετίζοντας την Κλιματική Γνωμοδότηση του ICJ και ζητώντας από τα κράτη, μεταξύ άλλων, να διασφαλίζουν την απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ενεργώντας προς προστασία του περιβάλλοντος. Σε νομικό επίπεδο, η Γνωμοδότηση αυτή μπορεί να αποτελέσει πειστική αυθεντία για τα εθνικά και υπερεθνικά δικαστήρια. Αρκεί η παράθεση της παρ.203 της υπόθεσης Οριοθέτησης μεταξύ Μαυρικίου και Μαλδίβων του ITLOS, κατά την οποία «ό,τι ορίζεται δικαστικά σε γνωμοδοτήσεις δε φέρει λιγότερο βάρος και αυθεντία απ' ό,τι σε αποφάσεις καθώς πραγματοποιείται με την ίδια ακρίβεια και προσοχή από το κύριο δικαστικό όργανο του ΟΗΕ με δικαιοδοσία σε ζητήματα διεθνούς δικαίου» καθώς και ότι οι διαπιστώσεις στη Γνωμοδότηση του Αρχιπελάγους Chagos έχουν νομικό αποτέλεσμα (*legal effect*) για να επιβεβαιώσει το ως άνω επιχείρημα.³³² Σε αυτό το τεταμένο νομικο-πολιτικό πλαίσιο, προσδοκάται ότι τα Δικαστήρια κρατών που δεν έχουν ακόμη αναγνωρίσει το RHE να αποδεχθούν την ύπαρξή

³³¹ Ramindu Perera (no.126).

³³² ITLOS, *Διαφορά σχετικά με την οριοθέτηση του θαλάσσιου συνόρου μεταξύ Μαυρικίου και Μαλδίβων στον Ινδικό Ωκεανό (Μαυρίκιος/Μαλδίβες)* (*Dispute Concerning Delimitation of the Maritime Boundary*

between Mauritius and Maldives in the Indian Ocean (Mauritius/Maldives)) (Προκαταρκτικές Ενστάσεις, Απόφαση, 28 Ιανουαρίου 2021) ITLOS Reports 2021 [203]; [206].

του και να προσδιορίσουν αναλόγως τις σχετικές υποχρεώσεις των κρατών. Επιπλέον, η αναγνώριση του πιθανόν θα οδηγήσει σε αύξηση των δικαστικών διαφορών με αντικείμενο την περιβαλλοντική υποβάθμιση επί τη βάση ενός αυτοτελούς RHE σε εθνικό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο. Ενδέχεται, έτσι, να απαιτηθεί προσαρμογή των δικονομικών κανόνων, ώστε η προστασία του κλίματος και του περιβάλλοντος να ανταποκρίνεται στην καθολικότητα των στοιχείων αυτών της φύσης.

A.5 Συγκριτική Επισκόπηση

Από τα ανωτέρω, γίνεται αντιληπτό ότι παρά τις διαφορετικές τους αντιλήψεις, είναι καθοριστική η συμβολή όλων των Δικαστηρίων στην ανάπτυξη του RHE. Τρεις είναι οι τρόποι με τους οποίους εμφανίζεται: αποκλειστικά ως προϋπόθεση για την πραγμάτωση άλλων δικαιωμάτων, οπότε ερείδεται στις διατάξεις τους (βλ. άρθρα 8 και 2 ΕΣΔΑ), ως αυτόνομο δικαίωμα, οπότε και προβλέπεται σε οικεία διάταξη (βλ. άρ.11 Πρωτοκόλλου Σαν Σαλβαδόρ, άρ.24 Αφρικανικής Σύμβασης), είτε ως αυτοτελές δικαίωμα, με σκοπό την προστασία της φύσης ως ίδιο προστατευτέο έννομο αγαθό (βλ. IACtHR).

I. Τα ανθρώπινα δικαιώματα στο κέντρο της προστασίας του περιβάλλοντος

Διαβάζοντας συνδυαστικά τη διεθνή νομολογία σχετικά με το RHE, γίνεται σαφές ότι αυτό τέθηκε στο επίκεντρο της περιβαλλοντικής προστασίας. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό ότι πολλά Δικαστήρια δεν περιορίστηκαν στην προστασία του δικαιώματος στη ζωή την υγεία, την προσωπική ακεραιότητα/ ιδιωτικότητα, αλλά φώτισαν κι άλλες

πτυχές του RHE, όπως η συλλογική διάσταση του RHE, η απαγόρευση των διακρίσεων και η διαγενεακότητα. Επιπλέον, η κρίση του ΔΔΧ ότι κατά τη χάραξη των εθνικών πολιτικών και τον προσδιορισμό των εθνικών στόχων περιβαλλοντικής προστασίας το δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων απαιτείται να λαμβάνεται υπόψιν, καταδεικνύει πώς αυτό έχει και συνεχίζει να είναι κινητήριος μοχλός της κλιματικής δικαιοσύνης.

II. Περιεχόμενο προστασίας του περιβάλλοντος στο πλαίσιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Το IACtHR και το AfCtHR έχουν καθορίσει μια σειρά υποχρεώσεων που συμπλέκονται με το RHE, τόσο ουσιαστικές (πχ. προστασία υγείας), όσο και δικονομικές (πχ. δικαίωμα δικαστικής προστασίας). Το ΕΔΔΑ μέσω της πρόσφατης νομολογίας του επέκτεινε την εφαρμογή της ΕΣΔΑ μέσω της ερμηνείας των άρθρων 2 και 8 της Σύμβασης στην προστασία των ανθρώπων από τις ολέθριες συνέπειες της κλιματικής αλλαγής, ενώ έθεσε τις δικονομικές βάσεις που δύνανται να ακολουθήσουν οι προσφεύγοντες ώστε να επιτύχουν μία θετική έκβαση στην εκάστοτε υπόθεση. Το ΔΔΧ, δεν προέβη σε τέτοιαν ανάλυση, αλλά αρκέστηκε σε κάποιες επισημάνσεις περί θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του περιβάλλοντος ως προϋπόθεση ανάπτυξής τους. Είναι εμφανές και σε αυτό το σημείο πώς η ολοκληρωμένη εικόνα της ανάπτυξης του RHE μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνον αν αναγιγνώσκονται συνδυαστικά οι ως άνω γνωμοδοτήσεις και αποφάσεις και, επομένως, πώς αναδύεται ένα εναρμονισμένο πλαίσιο δικαστηριακής πρακτικής και διαλεκτικής απέναντι σε μίαν καθολική υπαρξιακή απειλή.

III. Η δέσμευση των ιδιωτών κατά το Διεθνές δίκαιο

IACtHR, AfCtHPR και ΔΔΧ έχουν αναγνωρίσει ένα ενισχυμένο/αυστηρό επίπεδο δέουσας επιμέλειας (enhanced/reinforced/stringent), ανάγοντας τον κρατικό έλεγχο επί των ιδιωτικών δραστηριοτήτων σε ρυθμιστική υποχρέωση αλληλένδετη με αυτήν της μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου- και μάλιστα ως αναγκαίο μέρος των κλιματικών υποχρεώσεων των κρατών. Στην πρόσφατη έκθεση για τη δέουσα επιμέλεια στο διεθνές δίκαιο, η Special Rapporteur της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου (ILC) εστίασε στις παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τη δράση ιδιωτών, κάνοντας λόγο για αποτρεπτική επέμβαση του κράτους.³³³ Ωστόσο, κατέληξε ότι κατά την άσκηση της δέουσας επιμέλειας ανθρωπίνων δικαιωμάτων (HRDD) τα κράτη δεσμεύονται στο μέτρο που έχουν δικαιοδοσία κι όχι εξωεδαφικά.³³⁴ Εντούτοις, αναφορικά με την πλανητική βλάβη, η οποία είναι εξ' ορισμού διασυνοριακή, η Έκθεση παρέπεμψε σε προηγούμενη νομολογία του ΔΔΧ, κατά την οποία οφείλεται έλεγχος επέλευσης διασυνοριακής βλάβης και, εφόσον αυτή αναμένεται, περιβαλλοντική εκτίμηση αντικτύπου.³³⁵

Η νομολογία αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνεται στη Γνωμοδότηση του 2025. Το IACtHR φαίνεται, μάλιστα, να την επεκτείνει, ορίζοντας την υποχρέωση ρυθμιστικής δέουσας επιμέλειας

ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αυτών της φύσης καθ' όλο το μήκος της εφοδιαστικής αλυσίδας. Σε αυτό το πλαίσιο, ο κατάλογος του IACtHR για τις περισσότερο ρυπογόνες ανθρωπογενείς δραστηριότητες, βάσει πορισμάτων του IPCC και των Κατευθυντηρίων Αρχών του ΟΗΕ για τις επιχειρήσεις και τα ανθρώπινα δικαιώματα, μπορεί να καθοδηγήσει τα κράτη στο εποπτικό και ρυθμιστικό αυτό έργο. Ωστόσο, υπερβολική φαίνεται η κρίση του ότι το κράτος μπορεί να φτάσει μέχρι και στην ολοσχερή απαγόρευση ορισμένων δραστηριοτήτων, εφόσον βλάπτουν δυσανάλογα τον πλανήτη. Ειδικά στο χώρο της ενεργειακής μετάβασης, δεν είναι μόνον η αντίδραση των μεγάλων επιχειρήσεων, αλλά κυρίως το επιχείρημα της ενεργειακής ασφάλειας, η οποία μπορεί να επιτευχθεί ευχερέστερα από πλείονες πηγές ενέργειας, χωρίς αυτό να θέτει εμπόδια στη μείωση, αντί για κατάργηση, των εν λόγω δραστηριοτήτων.

Το ΕΔΔΑ, υιοθετώντας μια πιο συντηρητική προσέγγιση, δεν διατύπωσε έναν γενικό ή ενισχυμένο πρότυπο δέουσας επιμέλειας στο πεδίο της κλιματικής αλλαγής. Αντ' αυτού, βασιζόμενο στις θετικές υποχρεώσεις των κρατών, έκρινε ότι αυτά οφείλουν να θεσπίζουν και να εφαρμόζουν ένα συνεκτικό και αποτελεσματικό κανονιστικό πλαίσιο³³⁶ στοχεύοντας τον περιορισμό των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου και την

³³³ ILC, Πρώτη έκθεση για τη δέουσα επιμέλεια στο διεθνές δίκαιο, Penelope Ridings, Ειδική Εισηγήτρια (2026) UN Doc A/CN.4/792 60 [89-92].

³³⁴ Ibid. 60 [88].

³³⁵ ibid, 82; ΔΔΧ, Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua)

and Construction of a Road in Costa Rica along the San Juan River (Nicaragua v. Costa Rica), Judgment, I.C.J. Reports 2015, [104].

³³⁶ *KlimaSeniorinnen* (no.15) [538-541].

προστασία των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στα άρθρα 2 και 8 της Σύμβασης. Υπό την έννοια αυτή, η νομολογία του ΕΔΔΑ δεν εστιάζει τόσο στον άμεσο έλεγχο των ιδιωτικών φορέων όσο στην επάρκεια της κρατικής κλιματικής διακυβέρνησης, αφήνοντας στα κράτη ευρύ περιθώριο εκτίμησης ως προς την επιλογή των μέσων (*choice of means*)³³⁷, υπό την προϋπόθεση ότι το συνολικό κανονιστικό πλαίσιο είναι ικανό να επιτύχει τους κλιματικούς στόχους³³⁸ που απορρέουν από τη Σύμβαση.³³⁹

IV. RHE και υποχρέωση αποτροπής περιβαλλοντικής βλάβης

Ταύτιση εντοπίζεται μεταξύ IACtHR και ΔΔΧ σχετικά με την υποχρέωση αποτροπής περιβαλλοντικής βλάβης. Συγκεκριμένα, το IACtHR αναγνώρισε την υποχρέωση αυτήν ως κανόνα *jus cogens* χάριν προστασίας του κλίματος αυτοτελώς και το ΔΔΧ ως *erga omnes* εθιμική υποχρέωση αποτροπής σημαντικής διασυνοριακής βλάβης στο περιβάλλον, βασιζόμενο αποκλειστικά στο κοινό συμφέρον προστασίας του κλιματικού συστήματος ως πάνδημο χώρο (*global common*).

Κατ' ουσίαν, πρόκειται για επίδειξη «ρυθμιστικής δέουσας επιμέλειας», όπως αυτή αναπτύχθηκε ανωτέρω, η οποία κατατείνει στην αποτελεσματική λήψη μέτρων για μείωση των εκπομπών αερίου από ιδιαίτερα επιβλαβείς ανθρωπογενείς δραστηριότητες.³⁴⁰

Ωστόσο, το ΔΔΧ δε συσχέτισε την ως άνω υποχρέωση με το RHE, κάτι το οποίο θεωρείται χαμένη ευκαιρία διαλεκτικής μεταξύ των Δικαστηρίων, η οποία θα αναδείκνυε ευχερέστερα την έννομη φύση του RHE.³⁴¹ Θα μπορούσε, πάντως, να υποστηριχθεί η επιλογή αυτή του ΔΔΧ. Αφενός, απέφυγε να στηριχθεί σε ένα δικαίωμα του οποίου το κανονιστικό περιεχόμενο και ο εθιμικός χαρακτήρας εξακολουθούν να εξελίσσονται. Αφετέρου, αναδεικνύοντας το κοινό συμφέρον προστασίας του κλιματικού συστήματος ως πάνδημο αγαθό, φαίνεται να διαμορφώνει μια ευρύτερη θεμελίωση των *erga omnes* υποχρεώσεων, ανεξάρτητη από κανόνες *jus cogens* ή συγκεκριμένα ανθρώπινα δικαιώματα.³⁴²

V. Η επιστημονική γνώση ως έρεισμα

Recognition and Article 62 Intervention' (EJIL: Talk!, 28 Οκτωβρίου 2025) <https://www.ejiltalk.org/further-legal-consequences-of-obligations-erga-omnes-partes-in-the-icj-climate-change-advisory-opinion-duty-of-non-recognition-and-article-62-intervention/> προσπελάστηκε 30/4/26.

³⁴² Priya Urs, 'Open the Floodgates: Standing for the Enforcement of Obligations Erga Omnes in the ICJ's Advisory Opinion on Climate Change' *CIL Observatory* (11 August 2025) <https://cil.nus.edu.sg/blogs/open-the-floodgates-standing-for-the-enforcement-of-obligations-erga-omnes-in-the-icjs-advisory-opinion-on-climate-change/> προσπελάστηκε 29 Μαρτίου 2026.

³³⁷ Ibid. [543].

³³⁸ Ibid. [550].

³³⁹ Ibid. [545].

³⁴⁰ IACtHR (no. 67) [428]; ΔΔΧ, *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Βέλγιο κ. Ισπανίας) (Δεύτερη Φάση)* (Απόφαση) [1970] ICJ Rep 3 33 [34].

³⁴¹ Luciano Pezzano, 'Obligations Erga Omnes and Climate Change: Reflections on the ICJ Advisory Opinion' EJIL: Talk! <https://www.ejiltalk.org/obligations-erga-omnes-and-climate-change-reflections-on-the-icj-advisory-opinion/> προσπελάστηκε 30/4/2026; Icarus Chan, 'Further Legal Consequences of Obligations Erga Omnes Parties in the ICJ Climate Change Advisory Opinion: Duty of Non-

IACtHR, AfCtHPR, ΔΔΧ και ΕΔΔΑ συνέδεσαν τα ανθρώπινα δικαιώματα και την περιβαλλοντική προστασία όχι με θεωρητικές αναπτύξεις, αλλά με επιστημονικά δεδομένα προερχόμενα από το IPCC και τον ΠΟΥ που ανέδειξαν πώς η περιβαλλοντική υποβάθμιση και η κλιματική κρίση εμποδίζουν την υλοποίηση των δικαιωμάτων. Αυτή η πτυχή πρέπει να θεωρηθεί ιδιαίτερης σημασίας, ενόψει της τελευταίας παραγράφου της Γνωμοδότησης του ΔΔΧ, στην οποία επεσήμανε ότι για την αντιμετώπιση του παγκοσμίου και κοινού κλιματικού κινδύνου δεν αρκεί η νομική επιστήμη αλλά απαιτείται συνεργασία περισσότερων κλάδων, όπως των φυσικών επιστημών, αλλά και αλλαγή του τρόπου ζωής.³⁴³

VI. Αντιλήψεις περί της νομικής υπόστασης του RHE

Θεμελιώδεις ήταν οι διαφορές στην αντιμετώπιση της ύπαρξης και νομικής υπόστασης του RHE. Το ΕΔΔΑ έχει συνδέσει την προστασία του περιβάλλοντος με το δικαίωμα στη ζωή και την απόλαυση της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, εμμένοντας σε μία ανθρωποκεντρική προσέγγιση και χωρίς να αναγνωρίζει ένα αυτοτελές δικαίωμα σε υγιές περιβάλλον. Ομοίως, το ΔΔΧ ανέδειξε το RHE ως προϋπόθεση άλλων ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως η ζωή και η προσωπική ακεραιότητα, εντούτοις, άφησε αιχμές για πιθανή

αυτόνομη αναγνώριση του. Το IACtHR, πιο προοδευτικό, όχι απλώς εντόπισε ένα RHE στο πλαίσιο του δ/τος στην ανάπτυξη της ΑΣΔΑ και εν σχέσει με το δικαίωμα στη ζωή και την υγεία, αλλά το εξέλιξε συν τω χρόνω σε RHC και ρητά αναγνώρισε αυτοτελή αξίωση προστασίας της Φύσης ως δικαίωμα. Εν αναμονή της γνωμοδότησης για το κλίμα του AfCtHPR, αυτό που μπορεί να παρατηρηθεί είναι η αυτόνομη θεμελίωση του RHE στην Αφρικανική Σύμβαση απ' όπου απορρέουν υποχρεώσεις αντίστοιχες με αυτές που αναγνώρισε το Διαμερικανικό.

VII. Μια νέα μέθοδος ερμηνείας;

Στο πλαίσιο της κλιματικής δικαιοσύνης διεθνώς, έχει υποστηριχθεί η ανάδειξη μιας νέας μεθόδου ερμηνείας, αυτή της θεσμικής ένταξης.³⁴⁴ Η μέθοδος αυτή φαίνεται να αποτελεί προέκταση της αρχής της συστημικής ένταξης (VCLT 31(3)(c)) και να αντιμετωπίζει τη δικαστική διαλεκτική ως μηχανισμό ενοποιημένης ανάπτυξης του διεθνούς δικαίου.³⁴⁵ Συγκεκριμένα, κατά τον Special Rapporteur της ILC Mr Jallo, πρόκειται για μία προσπάθεια ενοποίησης γενικού διεθνούς, διεθνούς περιβαλλοντικού και δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων που λειτουργεί αντιδραστικά στην πολυδιάσπαση.³⁴⁶ Ειδικά στο πεδίο του RHE, θεωρείται ότι αξιοποιείται ώστε να συμπληρώσει και να ενισχύσει την εφαρμογή των περιβαλλοντικών συνθηκών.³⁴⁷

³⁴³ ICJ Climate AO (no.71) [456].

³⁴⁴ Rebecca McMennamin, 'The ICJ Climate Advisory Opinion and Systemic Integration' (Cambridge International Law Journal, 8 August 2025)

<https://cilj.co.uk/the-icj-climate-advisory-opinion-and-systemic-integration/> πρόσβαση στις 14 Ιουλίου 2026.

³⁴⁵ Ibid.

³⁴⁶ Ibid.

³⁴⁷ Ibid.

Αυτή η νέα ερμηνεία φαίνεται να επιβεβαιώνεται επί του παρόντος. Το IACtHR τόσο στη Γνωμοδότηση του 2017 όσο και σε αυτήν του 2025 παρέθεσε πλείστες πηγές από Διεθνή Όργανα και Δικαστήρια, όπως η ΓΣ ΟΗΕ, η ΓΣ του ΟΑΣ, το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, το ΕΔΔΑ, η Αφρικανική Επιτροπή Δικαιωμάτων των Ανθρώπων και των Λαών, το ITLOS αλλά και οι Διακηρύξεις της Στοκχόλμης και του Ρίο, ώστε να καταδείξει τη διασύνδεση ανθρωπίνων δικαιωμάτων και περιβάλλοντος.³⁴⁸ Αντίστοιχα, η Γνωμοδότηση του ΔΔΧ παρέπεμψε τόσο στη Γνωμοδότηση του ITLOS όσο και του IACtHR. Αλλά και το Amicus Curiae Brief εν όψει της Γνωμοδότησης του AfCtHPR αξιοποίησε τη διεθνή νομολογία.

VIII. Καταληκτικές Παρατηρήσεις

Βάσει των ανωτέρω, παρατηρώντας την τάση ενοποίησης της διεθνούς νομολογίας ενάντια σε έναν καθολικό υπαρξιακό κίνδυνο (την κλιματική κρίση), καθίσταται σαφές ότι η συστημική ένταξη και κατά προέκταση η θεσμική ένταξη αποτελεί την ενδεδειγμένη μέθοδο αντιμετώπισης παγκοσμίου ενδιαφέροντος ζητημάτων αλλά και τη δυναμική αλληλοενίσχυσης του κύρους των διεθνών δικαστηρίων και, συνεκδοχικά, του διεθνούς δικαίου. Πράγματι, σε μία περίοδο έντονης αμφισβήτησης του διεθνούς δικαίου, πρόκειται για την αντίθετη όψη του “διαίρει και βασίλευε”, κατεύθυνση προς την οποία κρίνεται αναγκαίο να κατευθυνθούν και τα διεθνή δικαστήρια που ακόμη αντιστέκονται, λαμβάνοντας υπόψιν των

ιδιαιτεροτήτων κάθε συστήματος, αλλά και τα εθνικά- το πρώτο επίπεδο ελέγχου των κρατών.

B. Δικονομικά Ζητήματα στο πλαίσιο της Κλιματικής Δικαιοσύνης

Έχοντας καταδείξει πώς τα διεθνή δικαστήρια έχουν προωθήσει την ανάδειξη ενός RHE και την ανάπτυξη του σχετικού διαλόγου, ακολουθούν κάποια δικονομικά ζητήματα τα οποία ανακύπτουν στο πεδίο των κλιματικών διαφορών. Η ανάλυση θα ακολουθήσει την ίδια ροή με το πρώτο μέρος, δηλαδή θα παρουσιαστούν τα κατ’ ιδίαν ζητήματα ανά δικαιοδοσία, ενώ στο τέλος επιχειρείται μια συνθετική αποτίμηση.

B.1 Στο ΕΔΔΑ

I. Η Διαδικασία

Προτού αναλυθούν τα επίμαχα δικονομικά ζητήματα στο πλαίσιο της κλιματικής δικαιοσύνης για το ΕΔΔΑ, είναι απαραίτητο να εξεταστεί η διαδικασία που επιτρέπει την προσφυγή στο εν λόγω Δικαστήριο. Οι διατάξεις που αφορούν το παραδεκτό εκάστης προσφυγής είναι τα άρθρα 34 και 35 της Σύμβασης. Το πρώτο εξ αυτών ορίζει την ιδιότητα του *victim status* ενώ στο τελευταίο περιγράφονται λεπτομερώς οι προϋποθέσεις βάσει των οποίων κρίνεται το παραδεκτό της προσφυγής. Ειδικότερα, ο αιτών οφείλει να έχει εξαντλήσει τα διαθέσιμα και αποτελεσματικά εγχώρια ένδικα μέσα, σύμφωνα με τους γενικά αναγνωρισμένους κανόνες του διεθνούς δικαίου, και να υποβάλει την προσφυγή εντός τεσσάρων μηνών από την έκδοση της οριστικής εσωτερικής απόφασης. Επιπλέον, η

³⁴⁸ IACtHR CC AO (no.67), [49-54].

προσφυγή δεν πρέπει να είναι ανώνυμη ούτε να ταυτίζεται ουσιωδώς με υπόθεση που έχει ήδη εξετασθεί από το Δικαστήριο ή έχει υποβληθεί σε άλλο διεθνές όργανο χωρίς νέα ουσιώδη στοιχεία. Επιπροσθέτως, το Δικαστήριο κηρύσσει απαράδεκτη κάθε προσφυγή που είναι ασύμβατη με τις διατάξεις της Σύμβασης ή των Πρωτοκόλλων της, προδήλως αβάσιμη ή καταχρηστική, ή εάν ο προσφεύγων δεν έχει υποστεί σημαντική βλάβη.

Οι ως άνω περιγραφόμενες προϋποθέσεις δεν συνιστούν μόνο τους δικονομικούς κανόνες της προσφυγής, αλλά ορίζουν τη διεθνή δικαστική προστασία και διασφαλίζουν την τήρηση του επικουρικού μηχανισμού της ΕΣΔΑ, βάσει του οποίου την κύρια ευθύνη για την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου την αναλαμβάνουν οι εγχώριες κρατικές αρχές.³⁴⁹ Μάλιστα, όπως ήδη αναλύθηκε, οι προϋποθέσεις αυτές απέκτησαν ιδιαίτερη σημασία στη πρόσφατη νομολογία του ΕΔΔΑ για την κλιματική αλλαγή, καθώς το Δικαστήριο κλήθηκε να αποφανθεί για την ιδιότητα του θύματος, την εξω - εδαφική δικαιοδοσία αλλά και την πρότερη εξάντληση των εγχώριων ενδίκων μέσων λαμβάνοντας υπόψιν τις ιδιαιτερότητες της κλιματικής αλλαγής.

Εκκινώντας από την εξάντληση των εγχώριων ενδίκων μέσων, στην *Duarte Agostinho* τόνισε ρητά ότι σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας ο ρόλος του ΕΔΔΑ ενεργοποιείται μόνο αφού έχει

πρώτα επιληφθεί ανεπιτυχώς επί του υπό κρίση ζητήματος έκαστο κράτος μέλος.

II. Εξωεδαφικότητα

Αναφορικά με την εξωεδαφικότητα, το ΕΔΔΑ, παρότι αναγνώρισε την ιδιάζουσα φύση του φαινομένου της κλιματικής αλλαγής και ότι οι εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου έχουν διασυννοριακό αντίκτυπο³⁵⁰, δεν επεξέτεινε την εφαρμογή του άρθρου 1 της Σύμβασης. Το αυτό αιτιολόγησε υποστηρίζοντας ότι εφόσον τα κράτη δεν έχουν επιρροή και έλεγχο στα φερόμενα ως θύματα³⁵¹, δεν δύναται να στοιχειοθετηθεί έξω - εδαφική δικαιοδοσία, καθώς εάν αυτό γινόταν δεκτό σχεδόν κάθε πληγείς εκ της κλιματικής αλλαγής από οποιοδήποτε κράτος θα μπορούσε να εναχθεί κατά οποιουδήποτε συμβαλλόμενου κράτους.³⁵²

III. Η έννοια του θύματος

Τέλος, το ζήτημα στο οποίο επικεντρώθηκε περισσότερο το ΕΔΔΑ στις υποθέσεις για την κλιματική αλλαγή είναι το *victim status* όπως αυτό ορίζεται στο άρθρο 34 της ΕΣΔΑ. Αφ' ης στιγμής οι επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής είναι διάχυτες και μακροπρόθεσμες, η παραδοσιακή εφαρμογή των κριτηρίων του άμεσου και προσωπικού κινδύνου δυσχεραίνεται. Επομένως, το ΕΔΔΑ επιχείρησε να εξισορροπήσει την ανάγκη αποτελεσματικής προστασίας των δικαιωμάτων που απορρέουν εκ της Συμβάσεως με την απαγόρευση μιας *actio popularis*. Από τη μία,

³⁴⁹ Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (European Convention on Human Rights, as amended by Protocols Nos 11, 14 and 15) (adopted 4 November 1950, entered into force 3 September 1953) ETS No 5, Preamble.

³⁵⁰ Duarte Agostinho (no. 33) [193-194].

³⁵¹ Ibid. [199-201].

³⁵² Ibid. [206-208]

παρέμεινε πιστό στην απαίτηση ύπαρξης προσωπικής και άμεσης σύνδεσης μεταξύ του προσφεύγοντος και της προσβαλλόμενης ζημίας (χαρακτηριστικό παράδειγμα η *Carême*), ενώ από την άλλη στην *KlimaSeniorinnen* σκιαγράφησε λεπτομερώς το *locus standi* των ΜΚΟ, δίνοντας το δικονομικό «εισιτήριο» σε νέες διεκδικήσεις στον τομέα της κλιματικής δικαιοσύνης.

B.2 Στο IACtHR

I. Η διαδικασία

Προτού προχωρήσουμε στην παρουσίαση αυτών των δικονομικών προβληματισμών, κρίσιμη αναδεικνύεται μία αδρομερής αναφορά των προϋποθέσεων παραδεκτού μίας προσφυγής ενώπιον του IACtHR. Η διαδικασία διαφέρει από αυτήν ενώπιον του ΕΔΔΑ, καθώς, όπως ορίζει το άρθρο 61 της ΑΣΔΑ, μόνο τα συμβαλλόμενα κράτη που έχουν υπογράψει και επικυρώσει τη Σύμβαση και η Επιτροπή έχουν δικαίωμα να υποβάλουν μία υπόθεση στο Δικαστήριο.³⁵³ Πιο συγκεκριμένα, άτομα ή ομάδες ατόμων ή μη κυβερνητικές οργανώσεις αναγνωρισμένες σε ένα ή πλείονα συμβαλλόμενα κράτη μπορούν να υποβάλουν αίτηση στην Επιτροπή με αιτιάσεις για παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων.³⁵⁴ Οι προϋποθέσεις παραδεκτού που ορίζονται θετικά στο άρθρο 46 της Σύμβασης είναι οι εξής τέσσερις: α) εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων, β) υποβολή της αίτησης εντός προθεσμίας 6 μηνών από την

κοινοποίηση της τελικής (αμετάκλητης) απόφασης των εθνικών δικαστηρίων, γ) απουσία εκκρεμοδικίας (ενώπιον άλλης διεθνούς διαδικασίας), και δ) προσδιορισμός του αιτούντος ή του νόμιμου εκπροσώπου του.³⁵⁵ Όπως θα φανεί και κατωτέρω, τόσο το ΕΔΔΑ όσο και το IACtHR ακολουθούν κοινή γραμμή ως προς τις προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται, ώστε να κριθεί παραδεκτή μία προσφυγή, πριν την εξέταση των αιτιάσεων στην ουσία τους.

II. Εξωεδαφικότητα (Extraterritoriality)

i. Το παραδοσιακό μοντέλο

Το κρίσιμο ζήτημα εν προκειμένω είναι αυτό της δικαιοδοσίας και της (εξω)εδαφικής εφαρμογής της Σύμβασης. Παραδοσιακά, η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι «γεωγραφική», αφενός λόγω της αρχής της κυριαρχικής ισότητας που διέπει το δημόσιο διεθνές δίκαιο και αφετέρου λόγω της ερμηνείας των προστατευτικών διατάξεων ως περιοριζόμενων από το έδαφος (territory) και την δικαιοδοσία (jurisdiction).³⁵⁶ Κατά την Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου (ILC) «η έννοια της εξωεδαφικότητας μπορεί να γίνει κατανοητή, αναφορικά με ένα Κράτος, ως περιλαμβάνον την περιοχή πέρα από την επικράτειά του, συμπεριλαμβάνοντας το έδαφος, τα εσωτερικά και θαλάσσια ύδατα καθώς και τον παρακείμενο εναέριο χώρο. Η περιοχή πέρα από το έδαφος ενός Κράτος μπορεί να εμπίπτει στην επικράτεια ενός

³⁵³ American Convention on Human Rights (no.61), article 61.

³⁵⁴ American Convention on Human Rights (no.61), article 44

³⁵⁵ American Convention on Human Rights (no.61), article 46.

³⁵⁶ M. Gibney, “Extraterritoriality,” in *The Cambridge Handbook on Climate Litigation*, Cambridge University Press, 2025, 200–222, 201.

άλλου Κράτους ή μπορεί να βρίσκεται εκτός της εδαφικής δικαιοδοσίας οποιουδήποτε Κράτους».³⁵⁷

Το παραδοσιακό μοντέλο εξωεδαφικότητας επί συμβάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων, έχοντας ως κύριο παράδειγμα την ΕΣΔΑ και την αναγνώριση εξωεδαφικής εφαρμογής αυτής από το ΕΔΔΑ, στηρίζεται στο κριτήριο του «αποτελεσματικού ελέγχου» (“effective control”) επί ενός προσώπου ή μίας περιοχής.³⁵⁸ Την ίδια λογική ακολουθεί, καταρχήν, και το IACtHR, ορίζοντας πως ένα πρόσωπο εμπίπτει στην δικαιοδοσία ενός κράτους, αναφορικά με εξωεδαφικές ενέργειες ή με επιπτώσεις ενεργειών πέραν των γεωγραφικών ορίων, αν το εν λόγω κράτος ασκεί εξουσία επί του εν λόγω προσώπου ή όταν το πρόσωπο αυτό βρίσκεται υπό τον αποτελεσματικό έλεγχο του.³⁵⁹

ii. διαφοροποιήσεις στην περίπτωση της κλιματικής αλλαγής

Αντίθετα προς τα παραπάνω, στο πλαίσιο της προστασίας του περιβάλλοντος ως δικαιώματος, ανακύπτει έντονα ο προβληματισμός της εξωεδαφικής εφαρμογής των συμβάσεων, ειδικά σε περιπτώσεις διασυνοριακής περιβαλλοντικής ζημίας (transboundary environmental harm) και κλιματικής αλλαγής, η οποία δεν γνωρίζει γεωγραφικά όρια.³⁶⁰

Το IACtHR προχωράει ένα βήμα παρακάτω από το κλασικό δόγμα, λαμβάνοντας υπόψιν και το σύγχρονο ζήτημα των διασυνοριακών περιβαλλοντικών βλαβών.³⁶¹ Στο πλαίσιο, λοιπόν, των διασυνοριακών ζημιών, διαπλάθει, με την Γνωμοδότηση του 2017, έναν νέο «δικαιοδοτικό σύνδεσμο» (“jurisdictional link”), βάσει του οποίου ένα πρόσωπο βρίσκεται εντός της δικαιοδοσίας ενός κράτους, καίτοι εκτός γεωγραφικών συνόρων, όταν το εν λόγω κράτος ασκεί αποτελεσματικό έλεγχο επί των δραστηριοτήτων που προκάλεσαν την ζημία και είναι σε θέση να την αποτρέψει, τον οποίο και επαναλαμβάνει με στην μεταγενέστερη Γνωμοδότηση του 2025 για την κλιματική αλλαγή.³⁶² Μάλιστα, η προσέγγιση αυτή επηρεάζει και άλλα διεθνή οίοντι δικαιοδοτικά όργανα, όπως για παράδειγμα την Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Παιδιού (CRC), η οποία στην υπόθεση *Sacchi et al v. Argentina et al* την αναγνωρίζει ως την μόνη κατάλληλη για περιβαλλοντικές υποθέσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελίωσε εξωεδαφική εφαρμογή της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού (UNCRC) υπό αυτό το πρίσμα.³⁶³

Διαφαίνεται, λοιπόν, σε αυτό το σημείο, μία μετατόπιση από τον αποτελεσματικό έλεγχο επί

³⁵⁷ ILC, Report on the work of its fifty-eighth session (2006) Annex V, 230.

³⁵⁸ Βλ. Ενδεικτικά *Bankovic et al v. Belgium et al*, *Al-Skeini et al v. United-Kingdom* και μετέπειτα νομολογία.

³⁵⁹ IACtHR, *The Environment and Human Rights* (no.58) [81].

³⁶⁰ HRC, “Report of the Office of the United Nations High Commissioner of Human Rights on the

Relationship between Human Rights and Climate Change,” UN Doc. A/HRC/61 (January 15, 2009) [70].

³⁶¹ Ibid [96].

³⁶² *ibid* [101, 102]; IACtHR, CC AO (no.67), [277-278].

³⁶³ UN Committee on the Rights of the Child, Decision Adopted by the Committee under the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on a Communications Procedure, concerning Communication No 104/2019’, UN Doc RC/C/88/D/104/2019 (*Sacchi*) [10.7].

μίας περιοχής ή ενός προσώπου στον αποτελεσματικό έλεγχο της πηγής που προκαλεί την διασυνοριακή περιβαλλοντική βλάβη, με κριτήριο τον πραγματικό, ή, ορθότερα, τον αιτιώδη σύνδεσμο ανάμεσα στις δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα εντός συνόρων και στην παραβίαση των δικαιωμάτων εκτός συνόρων.³⁶⁴ Εν ολίγοις, είναι οι δραστηριότητες που υπάγονται στον έλεγχο ενός κράτους και τα αποτελέσματα αυτών, έστω και εκτός γεωγραφικών συνόρων, που θα καθορίζουν το πεδίο της δικαιοδοσίας.³⁶⁵ Η ίδια λογική εφαρμόζεται και σε περιπτώσεις βλάβης του κλίματος, που περιλαμβάνουν ακόμη πιο αφηρημένες ζημίες, προερχόμενες από εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου.³⁶⁶

Η ως άνω «κατασκευή» βασίζεται στην αναγνωρισμένη από το Δικαστήριο υποχρέωση διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου των κρατών να προλαμβάνουν την διασυνοριακή περιβαλλοντική ζημία ή βλάβη.³⁶⁷ Η εν λόγω αρχή της πρόληψης έχει χαρακτήρα εθιμικού διεθνούς δικαίου, αναγνωρισμένο από το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης³⁶⁸ και θεμελιώνει ευθύνη των κρατών εάν οι δραστηριότητες εντός της δικαιοδοσίας ή του ελέγχου τους προκαλούν ζημιά στο περιβάλλον

άλλων κρατών ή σε περιοχές πέραν των ορίων της εθνικής δικαιοδοσίας τους.³⁶⁹ Πρόκειται για εξειδίκευση της γενικής υποχρέωσης του διεθνούς δικαίου για δέουσα επιμέλεια (due diligence / no harm principle), όπως αυτή διαμορφώθηκε στις υποθέσεις Trail Smelter και Corfu Channel.³⁷⁰

iii. οι προβληματισμοί που ανακύπτουν

Ωστόσο, αυτή η καινοτομία του Δικαστηρίου, μολονότι πρωτοπόρα και αναμφισβήτητα εξασφαλιστική της αποτελεσματικότερης προστασίας του RHE, αφήνει ορισμένα κενά, τα οποία θα μπορούσαν να περιοριστούν για λόγους ασφάλειας δικαίου και μπορούν να συνοψιστούν στα εξής τρία ερωτήματα: Πρώτον, ποιο είναι το κατώτατο όριο της σοβαρότητας της προσβολής ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ως συνέπεια της παραβίασης της υποχρέωσης δέουσας επιμέλειας; Δεύτερον, εξωεδαφική εφαρμογή μπορεί να θεμελιωθεί για όλα τα δικαιώματα που προστατεύονται στην Αμερικανική Σύμβαση; Τρίτον, ποιος είναι ο απαραίτητος πραγματικός / αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ των πράξεων ή παραλείψεων ενός κράτους και των εξωεδαφικών συνεπειών τους;³⁷¹

³⁶⁴ Antal Berkes, A New Extraterritorial Jurisdictional Link Recognised by the IACtHR, EJIL:Talk, 28.03.2018, <https://www.ejiltalk.org/a-new-extraterritorial-jurisdictional-link-recognised-by-the-iacthr/>, accessed 5/5/26.

³⁶⁵ M. Gibney, "Extraterritoriality," in The Cambridge Handbook on Climate Litigation, Cambridge University Press, 2025, 200–222, 209.

³⁶⁶ (no.67) [296].

³⁶⁷ (no.58) [103].

³⁶⁸ ICJ, Nuclear Weapons AO (no. 118) [29]; ICJ, Gabčíkovo – Nagymaros Project (Hungary v. Slovakia),

Judgment of September 25, 1997, para. 140; ICJ, Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay), Judgment of April 20, 2010, para. 10.

³⁶⁹ Rio Declaration on Environment and Development, 1992, Principle 2; Stockholm Declaration on the Human Environment, 1972, Principle 2.

³⁷⁰ (no.67) [275]; Trail Smelter Case (United States of America v. Canada), Decision of April 16, 1938, and March 1941, p. 1965; ICJ, Corfu Canal (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania), Judgment of April 9, 1949, p. 22.

³⁷¹ Antal Berkes (no.161).

Ως προς το πρώτο των ως άνω ερωτημάτων, το Δικαστήριο θα μπορούσε να ακολουθήσει το συμπέρασμα του Ειδικού Εισηγητή της Διεθνούς Επιτροπής στην τέταρτη έκθεση για την προστασία της ατμόσφαιρας (protection of the atmosphere), ο οποίος έκρινε ότι πρέπει να υπάρχει ένα ελάχιστο επίπεδο υποβάθμισης του περιβάλλοντος για να μπορεί να συνιστά παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, το οποίο όριο εξαρτάται από το περιεχόμενο του υπό επίκληση δικαιώματος και από όλες τις σχετικές περιστάσεις της υπόθεσης, όπως η ένταση και η διάρκεια της όχλησης, καθώς και οι σωματικές ή ψυχικές της επιπτώσεις.³⁷²

Δεύτερον, το ζήτημα ως προς ποια δικαιώματα χωρεί εξωεδαφική εφαρμογή δημιουργεί δυσχέρειες στο πλαίσιο των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων (όπως και το δικαίωμα στο περιβάλλον αυτό καθεαυτό), διότι βάσει του άρθρου 26 της Αμερικανικής Σύμβασης, αυτά υπόκεινται σε προοδευτική ανάπτυξη και συνεπώς, κάθε κράτος είναι πιθανό να αναγνωρίζει διαφορετικό επίπεδο δέουσας επιμέλειας.³⁷³ Εν τοις πράγμασι, αυτό σημαίνει πως κάθε κράτος, συναρτήσει των δυνατοτήτων του, διαμορφώνει το επίπεδο προοδευτικής ανάπτυξης και δέουσας επιμέλειας για τα ως άνω δικαιώματα, γεγονός που γεννά το έτι περαιτέρω εξής προβληματισμό: θα πρέπει να ληφθεί υπόψιν το επίπεδο δέουσας επιμέλειας που αναγνωρίζει το κράτος από το οποίο προέρχεται η ζημία ή το κράτος που την υφίσταται;³⁷⁴ Το τρίτο εκ των ως

άνω ερωτημάτων θα αναλυθεί ευθύς αμέσως στο επόμενο υποκεφάλαιο.

Σε κάθε περίπτωση, τα ερωτήματα αυτά δεν φαίνεται να απαντώνται ούτε στην μεταγενέστερη Γνωμοδότηση για την κλιματική αλλαγή του 2025, αλλά ούτε σε νομολογία του Δικαστηρίου, διότι δεν είχε την ευκαιρία να εξετάσει αυτό το νέο μοντέλο εξωεδαφικότητας σε κάποια υπόθεση. Επομένως, είναι φανερό πως ορισμένα ζητήματα παραμένουν ανοιχτά προς ερμηνεία, τα οποία ιδανικά θα πρέπει να αποκρυσταλλωθούν άμεσα από το Δικαστήριο, προκειμένου να αποφευχθούν και οι συνακόλουθες αποδεικτικές δυσχέρειες που θα αντιμετωπίσουν οι προσφεύγοντες για να είναι παραδεκτή μία αίτηση στην Επιτροπή.

II. Η έννοια του θύματος (victim status) και το ζήτημα του αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ προσβολής και ζημίας (causal link)

Η έννοια του θύματος συνιστά μία πάγια προϋπόθεση παραδεκτού ενώπιον διεθνών δικαστηρίων και οιώνει δικαιοδοτικών οργάνων προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η οποία παρουσιάζει ορισμένες διαφοροποιήσεις ανάλογα με το εκάστοτε σύστημα προστασίας.³⁷⁵ Το ζήτημα του θύματος είναι ιδιαίτερος σημαντικός, καθώς, μολονότι καθένας μπορεί να υποβάλει αίτηση στην Επιτροπή, είναι το ίδιο το θύμα που συμμετέχει και εκπροσωπείται στη διαδικασία ενώπιον του

³⁷² Ibid.

³⁷³ Ibid.; ACHR (no.61), art.26.

³⁷⁴ Antal Berkes (no. 161).

³⁷⁵ Roman Girma Teshome, Rethinking the Determination of Victim Status in Rights-based Climate Change Litigation, Netherlands International Law Review (2026), 1; 5.

IACtHR, κατά το άρθρο 23 του Κανονισμού της Διαδικασίας του.³⁷⁶

i. Ο αιτιώδης σύνδεσμος επί περιβαλλοντικών και κλιματικών υποθέσεων

Για τον καταλογισμό μίας πράξης στο καθ' ού κράτος και, συνεπώς, την θεμελίωση του *locus standi* απαιτείται ένας βαθμός αιτιώδους συνδέσμου.³⁷⁷ Στην περίπτωση βλάβης από κλιματική αλλαγή πρέπει να αποδειχθεί μία αιτιώδης διαδρομή, συναπαρτιζόμενη από τρεις διαδοχικούς συνδέσμους, πρώτον μεταξύ της ατομικής βλάβης και ενός φυσικού συμβάντος, δεύτερον μεταξύ του φυσικού συμβάντος και της κλιματικής αλλαγής, και τρίτον μεταξύ της κλιματικής αλλαγής και μίας πράξης ή παράλειψης του κράτους.³⁷⁸ Καθίσταται, συνεπώς, αντιληπτό πώς η πλήρωση του απαραίτητου αιτιώδους συνδέσμου στις περιπτώσεις περιβαλλοντικής ζημίας και ευθύνης από κλιματική αλλαγή είναι κατεξοχήν δύσκολη. Και τούτο ανάγεται στην φύση της ανθρωπογενούς κλιματικής αλλαγής (*human-induced climate change*).³⁷⁹

Όπως, άλλωστε, τονίζει και το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Ο.Η.Ε. (HRC), «είναι σχεδόν αδύνατο να αποκρυσταλλωθούν οι πολύπλοκες αιτιώδεις σχέσεις που συνδέουν τις

ιστορικές εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου μιας συγκεκριμένης χώρας με μια συγκεκριμένη επίδραση που σχετίζεται με την κλιματική αλλαγή, πόσο μάλλον με το εύρος των άμεσων και έμμεσων επιπτώσεων στα ανθρώπινα δικαιώματα». ³⁸⁰ Η εμμονή στο παραδοσιακό «μοντέλο ευθύνης» (“*liability model of responsibility*”), το οποίο απαιτεί την πλήρη απόδειξη αιτιώδους συνάφειας μεταξύ των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου και της ατομικής ζημίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, θέτει ένα σημαντικό δικονομικό ανάχωμα σε επίπεδο παραδεκτού μίας κλιματικής / περιβαλλοντικής προσφυγής.³⁸¹

ii. Η προσέγγιση του IACtHR

Το IACtHR και σε αυτό το ζήτημα ακολουθεί μία διαφορετική πορεία, περισσότερο προσαρμοσμένη στη φύση και τον δομικό χαρακτήρα των περιβαλλοντικών και κλιματικών ζημιών. Ειδικότερα, ήδη με την Γνωμοδότηση του 2017 για το Περιβάλλον, το Δικαστήριο φαίνεται να αντικαθιστά την αυστηρή αιτιότητα (*causality*) με το κριτήριο του «αιτιώδους συνδέσμου» μεταξύ της δραστηριότητας και της βλάβης.³⁸² Στην μεταγενέστερη απόφαση *La Oroya v. Peru*, το Δικαστήριο «χαλάρωσε» έτι περισσότερο την απαιτούμενη αιτιώδη συνάφεια, τονίζοντας, στα

³⁷⁶ ACHR (no.61), art.44; Rules of Procedure of the Inter-American Court of Human Rights, art 23.

³⁷⁷ B. Mayer, Victims in Climate Litigation, *International and Comparative Law Quarterly* [2025] 74(4) 811–839, 825.

³⁷⁸ *ibid* 825, 826.

³⁷⁹ L. Benjamin and S. Seck, “Causation”, *The Cambridge Handbook on Climate Litigation*, M. Wewerinke-Singh and S. Mead, [Cambridge University Press, 2025] 391–414, 398.

³⁸⁰ HRC (no.154) [70].

³⁸¹ C. Rodríguez-Garavito, “Litigating the Climate Emergency: The Global Rise of Human Rights–Based Litigation for Climate Action,” in *Litigating the Climate Emergency: How Human Rights, Courts, and Legal Mobilization Can Bolster Climate Action*, C. Rodríguez-Garavito, Ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2022, 9–83; 36; 37.

³⁸² (no.58) [238].

πλαίσια εξέτασης του δικαιώματος στην υγεία – που είναι άμεσα συνυφασμένο με το δικαίωμα στο περιβάλλον – πως όταν είναι επιστημονικά αποδεδειγμένο ότι συγκεκριμένη περιβαλλοντική ρύπανση μπορεί να προκαλέσει σημαντικό κίνδυνο για την υγεία, δεν απαιτείται να αποδειχθεί άμεσος αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ της έκθεσης και των παθήσεων ή ασθενειών.³⁸³ Αρκεί, επομένως, η απόδειξη της πρόκλησης σημαντικού κινδύνου για την υγεία. Πηγαίνοντας ένα βήμα παρακάτω, έκρινε πως, βάσει της αρχής της προφύλαξης, τυχόν έλλειψη επιστημονικής βεβαιότητας δεν μπορεί να αποτελεί δικαιολογία, ώστε τα κράτη να εκφεύγουν των υποχρεώσεών τους.³⁸⁴ Μολονότι το Δικαστήριο έκρινε σχετικώς εξετάζοντας το δικαίωμα στην υγεία, από το γεγονός ότι προστατεύεται υπό το άρθρο 26 της ΑΣΔΑ, όπως και το δικαίωμα στο περιβάλλον, σε συνδυασμό με την εφαρμογή των ίδιων αρχών (αρχή της πρόληψης, αρχή της προφύλαξης κλπ) και στα δύο δικαιώματα, προκύπτει κατά λογική αναγκαιότητα ότι το ίδιο «χαμηλότερο» επίπεδο απόδειξης της αιτιώδους συνάφειας αφορά και το RHE ως αυτόνομο. Μάλιστα, στην Γνωμοδότηση του 2025 για την Κλιματική Αλλαγή, το Δικαστήριο, αναφερόμενο στις δικονομικές υποχρεώσεις των κρατών και συγκεκριμένα στο δικαίωμα πρόσβασης στην δικαιοσύνη, έκρινε πως τα εθνικά δικαστήρια, λόγω της φύσης των κλιματικών επιπτώσεων, θα πρέπει να καθοδηγούνται από την «αρχή της

προστασίας» (“pro actione principle”).³⁸⁵ Δυνάμει αυτής, η ερμηνεία και η εφαρμογή των δικονομικών κανόνων – δηλαδή κατεξοχήν οι προϋποθέσεις παραδεκτού – δεν θα πρέπει να εμποδίζουν την εξέταση της ουσίας της υπόθεσης, δηλαδή τα Δικαστήρια οφείλουν να μην εφαρμόζουν τους δικονομικούς κανόνες τυπολατρικά, αλλά με τρόπο ώστε να αποτρέπεται η αρνησιδικία και να υλοποιείται το δικαίωμα δικαστικής προστασίας.³⁸⁶ Η αρχή αυτή εμφανίζεται ιδιαίτερα σημαντική όσον αφορά την ενεργητική νομιμοποίηση, καθώς επιτρέπει να υπερβαίνονται δικονομικές δυσχέρειες αναφορικά με την εκπροσώπηση φυσικών υποκειμένων ή ενόψει του πολυπαραγοντικού χαρακτήρα της κλιματικής αλλαγής.³⁸⁷

Υπό αυτό το πρίσμα, το Δικαστήριο, αναγνωρίζοντας τις ενδογενείς δυσκολίες και τη φύση των «κλιματικών διαφορών» (“climate litigation”), τονίζει πως οι κανόνες περί απόδειξης δεν θα πρέπει να συνιστούν ένα αδικαιολόγητο εμπόδιο για την πρόσβαση στην δικαιοσύνη.³⁸⁸ Επιπλέον, θα πρέπει να ερμηνεύονται υπό το φως των αρχών pro persona, pro natura και pro actione.³⁸⁹ Συγχρόνως, υπογραμμίζει την ανάγκη υιοθέτησης εναλλακτικών αποδεικτικών προτύπων/επιπέδων, τα οποία θα επιτρέπουν στους προσφεύγοντες να θεμελιώνουν την αιτιώδη συνάφεια με βάση τα καλύτερα διαθέσιμα επιστημονικά δεδομένα, χωρίς να απαιτείται η

³⁸³ IACtHR, Case of the Inhabitants of La Oroya v Peru, Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs, (Judgment 27 November 2023), Series C No 511 [204].

³⁸⁴ Ibid. [207].

³⁸⁵ (no.67) [543].

³⁸⁶ Ibid.

³⁸⁷ Ibid [543]; [546].

³⁸⁸ Ibid. [552].

³⁸⁹ Ibid.

απόδειξη άμεσης αιτιώδους συνάφειας.³⁹⁰ Μάλιστα, αναφέρει πως είναι δυνατόν να υποτεθεί ο αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου και της υποβάθμισης του κλίματος και, περαιτέρω, της υποβάθμισης αυτής και των αναπόδραστων κινδύνων για τους ανθρώπους, θέτοντας ακόμη πιο χαμηλά το αναγκαίο αποδεικτικό μέτρο.³⁹¹ Σε αυτό το σημείο, συναφής αναδεικνύεται και ο ενδεικτικός κατάλογος που διαμόρφωσε το IACtHR στην Γνωμοδότηση του 2025, βάσει του οποίου ορισμένες δραστηριότητες συνιστούν εκ προοιμίου άμεση αιτία μη αναστρέψιμων περιβαλλοντικών και κλιματικών επιπτώσεων, όπως, λόγου χάρη, η αποψίλωση ζωτικών δασών και η διαρκής ρύπανση ζωτικών πόρων (πηγές πόσιμου νερού, ατμόσφαιρα κλπ).³⁹²

Ουσιαστικά, το Δικαστήριο απομακρύνεται πλήρως από τον παραδοσιακό κανόνα της πλήρους απόδειξης ατομικής βλάβης και υιοθετεί ένα νεότερο μοντέλο, προσφιλές προς την φύση της κλιματικής αλλαγής, αυτό της “υπόθεσης της αιτιώδους συνάφειας”. Αν και έως σήμερα δεν έχει κρίνει κάποια καθαρά κλιματική υπόθεση, από την προηγούμενη νομολογία του σε περιβαλλοντικές διαφορές αποτυπώνονται οι απαρχές αυτής της απομάκρυνσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά η υπόθεση *Lhaka Honhat κ. Αργεντινής*,

στην οποία αναγνώρισε τις αυτόχθονες κοινότητες και τα μέλη τους ως συλλογικά θύματα.

iii. Η φύση ως “θύμα”

Κρίσιμο σε αυτό το σημείο είναι να αναφέρουμε και ένα ακόμη ζήτημα. Όπως προαναφέρθηκε, με την Γνωμοδότηση του 2025, το Δικαστήριο, σε μία στροφή προς μία οικοκεντρική προσέγγιση της κλιματικής αλλαγής, αναγνωρίζει και την φύση ως φορέα δικαιωμάτων, γεγονός που δημιουργεί αρκετά διαδικαστικά κενά. Καταρχάς, η εν λόγω αναγνώριση οδηγεί αναπόδραστα σε αμφισβήτηση της έννοιας του “θύματος”, και τούτο διότι βάσει της Γνωμοδότησης OC-22/16, στο αμερικανικό σύστημα η ιδιότητα του θύματος περιορίζεται αποκλειστικά σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα και η συλλογική νομιμοποίηση επιτρέπεται περιοριστικά και αποκλειστικά για τις αυτόχθονες και φυλετικές κοινότητες.³⁹³ Ανακύπτουν, συναφώς, οι ακόλουθοι προβληματισμοί: (α) Μπορεί η ίδια η Φύση να θεωρηθεί θύμα σε υποθέσεις επί αντιδικίας; (β) Θα απαιτούσε η αναγνώριση της νομιμοποίησης της Φύσης μεταρρύθμιση της Σύμβασης ή θα μπορούσε να βασιστεί σε μια εξελικτική και δυναμική ερμηνεία σύμφωνα με την Γνωμοδότηση του 2025; (γ) Ποιος θα νομιμοποιείται ενεργητικά να εκπροσωπήσει τη Φύση;³⁹⁴

³⁹⁰ Ibid. [553].

³⁹¹ Ibid.

³⁹² Ibid. [288].

³⁹³ IACtHR, Gender Identity, and Equality and Non-Discrimination of Same-Sex Couples: State Obligations Concerning Change of Name, Gender Identity and Rights Derived from a Relationship between Same-Sex

Couples) (Γνωμοδότηση OC-24/17, κατόπιν αιτήματος της Δημοκρατίας της Κόστα Ρίκα, 24 Νοεμβρίου 2017)

³⁹⁴ Juliana Moreira Mendonça, Claudia Martin, Nature as a Rights-Holder? Procedural Rights and Gaps After the Inter-American Court’s Climate Advisory Opinion, *OpinioJuris*, <https://opiniojuris.org/2026/04/01/nature-as-a-rights-holder-procedural-rights-and-gaps-after-the-inter-american-courts-climate-advisory-opinion/>

Αυτούς τους προβληματισμούς υπογραμμίζουν στην ουσία τους και ορισμένες μειοψηφούσες γνώμες.

III. Προηγούμενη εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων (Exhaustion of domestic remedies)

Η εν λόγω προϋπόθεση παραδεκτού στο διεθνές δίκαιο επιβάλλει ο εκάστοτε προσφεύγων σε ένα διεθνές δικαιοδοτικό όργανο να έχει εξαντλήσει όλα τα ένδικα βοηθήματα και μέσα ενώπιον των εθνικών οργάνων του κράτους, το οποίο φέρεται να έχει παραβιάσει τα δικαιώματά του.³⁹⁵ Ο κανόνας αυτός έχει κωδικοποιηθεί από την ILC και έχει αναγνωριστεί από το ΔΔΧ ως κανόνας με εθιμική ισχύ.³⁹⁶ Η προϋπόθεση συνιστά και το πλέον δυσκολότερο ανάχωμα στην πρόσβαση στην διεθνή κλιματική δικαιοσύνη, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις είναι το σημείο ελέγχου όπου τα δικαστήρια “σταματούν” και κρίνουν τις προσφυγές ως απαράδεκτες. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι υποθέσεις *Duarte Agostinho a.O. v. Portugal* του ΕΔΔΑ (όπως αναλύθηκε ανωτέρω) και *Sacchi et al v. Argentina et al.*³⁹⁷

Το IACtHR, όπως και το ΕΔΔΑ, αναγνωρίζει εξαιρέσεις όταν τα εσωτερικά ένδικα βοηθήματα κρίνονται μη διαθέσιμα ή αναποτελεσματικά, όταν τα θύματα στερούνται πρόσβασης στην δικαιοσύνη, και όταν υφίσταται αδικαιολόγητη καθυστέρηση ως προς την εκδίκηση.³⁹⁸ Μάλιστα, στις δύο πιο πρόσφατες περιβαλλοντικές υποθέσεις, το Δικαστήριο δεν δίστασε να αναγνωρίσει την ύπαρξη των ανωτέρω εξαιρέσεων. Ειδικότερα, στις αποφάσεις *Lhaka Honhat κ. Αργεντινής* και *La Oroya κ. Περού* έκρινε παραδεκτές τις προσφυγές, διότι οι εσωτερικές διαδικασίες κρίθηκαν μακροχρόνιες και αναποτελεσματικές.³⁹⁹

Παρά τις ιδιαιτερότητες της κλιματικής αλλαγής και τον νεοπαγή χαρακτήρα των κλιματικών διαφορών (climate litigation) - οπότε και ορισμένα κράτη είναι αναπόφευκτο να μην διαθέτουν τα κατάλληλα ένδικα μέσα, ώστε αυτά να μπορούν να εξαντληθούν - ο κανόνας αυτός, δεν μπορεί να καταργηθεί. Και τούτο, διότι, όπως προαναφέρθηκε, έχει εθιμική ισχύ, αναγνωρισμένη από το ΔΔΧ, και, αν μη τι άλλο, η δικαιολογητική του βάση είναι, κατά τον James Crawford, «η δίκαιη μεταχείριση του φερόμενου ως υπεύθυνου

³⁹⁵ Suedi, Yusra, Litigating Climate Change before the Committee on the Rights of the Child in *Sacchi v Argentina et al.*: Breaking New Ground? (November 25, 2022). Forthcoming in *Nordic Journal of Human Rights*, LSE Legal Studies Working Paper No. 14/2022, 23, <https://ssrn.com/abstract=4286128>.

³⁹⁶ ILC, Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts with commentaries, in: United Nations General Assembly resolution 56/83 of 12 December 2001 (corrected by document A/56/49(Vol. I)/Corr.4), Article 44;

³⁹⁷ Duarte Agostinho (n 33) [216-226, 227]; UN Committee on the Rights of the Child (no.160) [10.21].

³⁹⁸ ACHR (no.61), art.46 [2]; IACtHR, Εξαιρέσεις από την Εξάντληση των Εσωτερικών Ενδίκων Μέσων (άρθρα 46(1), 46(2)(a) και 46(2)(b) της Αμερικανικής Σύμβασης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων) (Γνωμοδότηση OC-11/90, 10 Αυγούστου 1990) Series A No 11.

³⁹⁹ IACtHR, Case of the Indigenous Communities of the Lhaka Honhat (Our Land) Association v Argentina, Merits, Reparations and Costs (Judgment 6 February 2020) Series C No 400 [299, 302, 305]; IACtHR, Case of the Inhabitants of La Oroya v Peru (no.180) [35, 38, 39, 43].

εναγόμενου κράτους», η οποία δεν μπορεί να παραβλεφθεί.⁴⁰⁰ “Το κράτος όπου συνέβη η παραβίαση θα πρέπει να έχει την ευκαιρία να επανορθώσει με τα δικά του μέσα, στο πλαίσιο του δικού του εσωτερικού συστήματος”.⁴⁰¹

B.3 Στο AfCtHPR

Το AfCtHPR δεν έχει κρίνει, έως σήμερα, κάποια κλιματική προσφυγή. Αναπόδραστα, δυνάμει της διαθέσιμης νομολογίας, τα όποια συμπεράσματα επί των δικονομικών προϋποθέσεων εξάγονται από προηγούμενες περιβαλλοντικές αποφάσεις.

Ειδικότερα, οι προϋποθέσεις παραδεκτού που ελέγχονται έπειτα από ανακοίνωση στην Επιτροπή μίας υποτιθέμενης παραβίασης απορρέουν από το άρθρο 56 του Χάρτη.⁴⁰²

I. Εξωεδαφικότητα

Πρωτίστως, ως προς το ζήτημα της εξωεδαφικότητας, αυτό έχει έναν αβέβαιο χαρακτήρα, δεδομένου ότι το Δικαστήριο δεν έχει ακόμη διαμορφώσει ειδικό κανόνα για περιπτώσεις διασυνοριακής κλιματικής βλάβης. Μολονότι η εξωεδαφική εφαρμογή του Αφρικανικού Χάρτη δεν είναι κάτι άγνωστο για την νομολογία του Δικαστηρίου, αυτή έχει γίνει δεκτή σε υποθέσεις

ενόπλων συγκρούσεων και όχι κλιματικών ή έστω περιβαλλοντικών ζημιών.⁴⁰³

II. locus standi

Αναφορικά με το locus standi, υπό το πρίσμα του Χάρτη, μία αναφορά μπορεί να υποβληθεί ακόμη και από ένα άτομο ή μία ομάδα ατόμων ή μία ΜΚΟ που δεν είναι θύματα της επικαλούμενης παραβίασης.⁴⁰⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά η υπόθεση Ogoniland, η οποία αφορούσε εκτεταμένη περιβαλλοντική καταστροφή στην περιοχή Ogoniland του Δέλτα του ποταμού Νίγηρα, ως αποτέλεσμα των δραστηριοτήτων εξόρυξης πετρελαίου, και στην οποία η Επιτροπή θεμελίωσε παραβίαση του δικαιώματος σε ένα ικανοποιητικό περιβάλλον εκ μέρους της Νιγηρίας, βάσει αναφορών από δύο ΜΚΟ, με την μία να μην έχει καν έδρα στην Νιγηρία, αλλά στις Η.Π.Α.⁴⁰⁵ Η παραδοχή αυτής της υπόθεσης καταδεικνύει επομένως την αδιαμφισβήτητη αποδοχή από το Δικαστήριο των υποθέσεων που υποβλήθηκαν για λόγους δημοσίου συμφέροντος (actio popularis).⁴⁰⁶ Η αποδοχή των actio popularis είναι σύμφωνη και με το κείμενο του ίδιου του Χάρτη, ο οποίος εγγυάται τα συλλογικά (λαϊκά) δικαιώματα ως διεκδικήσιμα.⁴⁰⁷ Άλλωστε, η προστασία του

⁴⁰⁰ James Crawford, Thomas D. Grant, ‘Local Remedies, Exhaustion of’, (January 2007) Max Planck Encyclopedias of Public International Law, para. 7, <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e59>

⁴⁰¹ ICJ, Interhandel (Switzerland v. United States of America), Judgement of 21 March 1959, Preliminary Objections, I.C.J. Reports 205, 27.

⁴⁰² AfCHPR (no. 105), art. 56.

⁴⁰³ Βλ. ενδεικτικά Democratic Republic of Congo v Rwanda, Application No 007/2023, Judgment of 26 June 2025.

⁴⁰⁴ Françoise Hampson, Claudia Martin and Frans Viljoen, ‘Inaccessible Apexes: Comparing Access to Regional Human Rights Courts and Commissions in Europe, the Americas, and Africa’ (2018) 16(1) International Journal of Constitutional Law 161, 180.

⁴⁰⁵ Social and Economic Rights Action Center (SERAC) and Center for Economic and Social Rights (CESR) v Nigeria (Communication No 155/96) (27 October 2001) [2001] ACHPR 35.

⁴⁰⁶ Françoise Hampson, Claudia Martin and Frans Viljoen (no.201) 161, 180, 181.

⁴⁰⁷ ibid, 181.

περιβάλλοντος βάσει του άρθρου 24 δεν είναι διατυπωμένη ως αμιγώς ατομικό δικαίωμα, αλλά ως δικαίωμα «όλων των λαών».

III. η προηγούμενη εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων

Τρίτον, η προηγούμενη εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων, ως δικονομική προϋπόθεση, το άρθρο 56§5 του Αφρικανικού Χάρτη απαιτεί η προσφυγή να ασκείται αφού έχουν εξαντληθεί τα εσωτερικά ένδικα μέσα, εκτός εάν η σχετική διαδικασία έχει καταστεί προδήλως υπερβολικά παρατεταμένη.⁴⁰⁸ Η Αφρικανική Επιτροπή προβαίνει σε μία δυναμική ερμηνεία της εν λόγω απαίτησης, φτάνοντας μάλιστα στο σημείο να εξαιρεί τους προσφεύγοντες από την ως άνω υποχρέωση σε σχέση με συστηματικές, εκτεταμένες και ευρέως δημοσιευμένες παραβιάσεις, με το σκεπτικό ότι ο σκοπός της απαίτησης (δηλαδή, ότι ένα κράτος θα πρέπει να έχει ειδοποιηθεί και επομένως να έχει την ευκαιρία να διορθώσει την κατάσταση) έχει εξυπηρετηθεί.⁴⁰⁹ Η προσέγγιση αυτή εμφανίζεται εξαιρετικά χρήσιμη και “διευκολυντική”, ειδικά στην περίπτωση της κλιματικής αλλαγής, όπου οι πολυπαραγοντικές συνέπειες των πράξεων ή παραλείψεων των κρατών είναι χρόνιες και εμφανείς.

IV. Συμπέρασμα

Είναι εμφανές πως στο AfCtHPR υφίστανται ορισμένα κενά ως προς την προσαρμογή των δικονομικών προϋποθέσεων παραδεκτού στις ανάγκες της κλιματικής αλλαγής. Ωστόσο, το αφρικανικό σύστημα προστασίας ανθρωπίνων

δικαιωμάτων είναι εν γένει δομικά ανοιχτό και αναμένεται πως η επικείμενη Advisory Opinion No 001/2025, κατόπιν αιτήματος της Pan African Lawyers Union (PALU), σχετικά με τις υποχρεώσεις των αφρικανικών κρατών έναντι της κλιματικής κρίσης, θα δώσει ορισμένες κατευθυντήριες γραμμές.

B.4 Στο ΔΔΧ

Το τελευταίο τμήμα της συλλογιστικής του Δικαστηρίου αναφορικά με το δικαίωμα στο περιβάλλον προσανατολίστηκε στο ζήτημα της εξωεδαφικότητας. Με άλλα λόγια, αφορούσε στο αν οι διεθνείς συνθήκες ανθρωπίνων δικαιωμάτων εφαρμόζονται και όταν ένα συμβαλλόμενο σε αυτές κράτος ασκεί δικαιοδοσία εκτός της επικράτειάς του.⁴¹⁰ Η απάντηση του Δικαστηρίου ήταν καταφατική και βασίστηκε στο άρ. 2 παρ. 1 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα.⁴¹¹ Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο επαναλαμβάνοντας την ερμηνεία που είχε δώσει στο εν λόγω άρθρο και στο παρελθόν, υποστήριξε ότι μολονότι η δικαιοδοσία καθορίζεται με βάση την αρχή της εδαφικότητας, είναι δυνατόν, σε ορισμένες περιπτώσεις, να ασκείται και εκτός της εθνικής τους επικράτειας. Όταν ένα Συμβαλλόμενο Κράτος ασκεί τη δικαιοδοσία του εκτός της εθνικής του επικράτειας, δεσμεύεται από την υποχρέωση συμμόρφωσης προς τις διατάξεις του Διεθνούς

⁴⁰⁸ AfCHPR (no.105), art. 56[5].

⁴⁰⁹ AfCtHPR (no.202) [38].

⁴¹⁰ ICJ (no. 15) [394],

⁴¹¹ Ibid. [395].

Συμφώνου.⁴¹² Ωστόσο, δεν προχώρησε και στον προσδιορισμό των ειδικών περιστάσεων υπό τις οποίες ένα κράτος μπορεί να θεωρηθεί ότι ασκεί τη δικαιοδοσία του εκτός της δικής του επικράτειας, δεδομένου ότι κάθε τέτοιος προσδιορισμός εξαρτάται από τις διατάξεις της εκάστοτε συνθήκης.

Η κανονιστική αυτή μετατόπιση είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς δημιουργεί μίαν αυτοτελή νομική δικαστική βάση, βάσει της οποίας οι διάδικοι μπορούν να εγείρουν αξιώσεις κατά της περιβαλλοντικής υποβάθμισης στηριζόμενοι αποκλειστικά στο RHE, χωρίς να εξαρτώνται από άλλες διατάξεις περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το πρόβλημα της επίκλησης και άλλων δικαιωμάτων, όπως του δικαιώματος στη ζωή, για την δικαστική προσβολή περιβαλλοντικών βλαβών έγκειται στο ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, ενδέχεται να είναι δυσχερής η απόδειξη μιας σαφούς αιτιώδους συνάφειας μεταξύ της συγκεκριμένης περιβαλλοντικής βλάβης και του δικαιώματος που προβάλλεται ως παραβιαζόμενο. Ενδεικτικά, η απώλεια της βιοποικιλότητας δεν συνεπάγεται πάντοτε άμεση και συγκεκριμένη προσβολή του δικαιώματος στη ζωή.

Με την αναγνώριση ενός αυτοτελούς RHE, καθίσταται δυνατή η άμεση αμφισβήτηση ανθρωπίνων δραστηριοτήτων που προκαλούν βλάβη στα οικοσυστήματα, όχι απλώς επειδή το περιβάλλον λειτουργεί ως μέσο προστασίας άλλων ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά επειδή το ίδιο το

καθαρό και υγιές περιβάλλον συνιστά ανθρώπινο δικαίωμα.

B.5 Συγκριτική Επισκόπηση

Όπως καθίσταται εμφανές από όλα τα παραπάνω, τα διεθνή δικαστήρια εφαρμόζουν, εν πολλοίς, τις ίδιες δικονομικές προϋποθέσεις ώστε να κριθεί μία “κλιματική” προσφυγή παραδεκτή. Το IACtHR είναι αυτό που εμφανίζεται και πάλι, όπως και στα ουσιαστικά ζητήματα που αφορούν το περιβάλλον και την κλιματική αλλαγή ειδικότερα, ως πρωτοπόρο.

I. Η Εξωεδαφικότητα

Πιο συγκεκριμένα, ως προς την εξωεδαφικότητα, το ΕΔΔΑ δεν απομακρύνεται από την ασφάλεια του παραδοσιακού μοντέλου εξωεδαφικότητας, αυτού του «αποτελεσματικού ελέγχου» (“effective control”) επί ενός προσώπου ή μίας περιοχής, το οποίο ακολουθεί πιστά το ΕΔΔΑ.⁴¹³ Το IACtHR, από την άλλη, εκκινεί από την ίδια θέση, ωστόσο διαμορφώνει και ένα νέο κριτήριο, αυτό του αποτελεσματικού ελέγχου επί της πηγής του κινδύνου επί διασυνοριακής περιβαλλοντικής ζημίας και κλιματικής βλάβης. Στο AfCtHPR, η εξωεδαφικότητα έχει μέχρι στιγμής αναπτυχθεί κυρίως σε περιπτώσεις συρράξεων και όχι σε περιβαλλοντικά ζητήματα, ωστόσο το πλαίσιο παραμένει δομικά ανοιχτό και δυνητικά επεκτατικό, ειδικά για μελλοντικές κλιματικές περιπτώσεις. Νύξη για την εξωεδαφικότητα κάνει και το ΔΔΧ, ωστόσο σε ένα πολύ περιορισμένο πλαίσιο,

⁴¹² ICJ, *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory* (Advisory Opinion 9 July 2004) [109].

⁴¹³ Βλ. Ενδεικτικά Bankovic et al v. Belgium et al, Al-Skeini et al v. United-Kingdom και μετέπειτα νομολογία.

δεδομένου ότι είναι υπεύθυνο για τον έλεγχο της τήρησης και εφαρμογής πλειόνων συνθηκών.

II. Η ιδιότητα του θύματος

Ως προς το ζήτημα της ιδιότητας του θύματος, το **ΕΔΔΑ** είναι το δικαστήριο που παρουσιάζει την μεγαλύτερη νομολογιακή επεξεργασία και εμβάθυνση, έχοντας μάλιστα διαμορφώσει το επωνομαζόμενο “KlimaSeniorinnen test” στην ομώνυμη απόφαση, όπως αυτό αναλύθηκε παραπάνω. Ωστόσο, οι επιμέρους προϋποθέσεις που αυτό απαιτεί να πληρούνται, και ιδίως αυτή της απόδειξης πλήρους αιτιώδους συνάφειας μεταξύ κρατικής παράβασης και ατομικής ζημίας, έχουν ένα πολύ υψηλό αποδεικτικό κατώφλι, με σκοπό να μην καταστεί το Δικαστήριο ένα forum εκδίκησης κλιματικών υποθέσεων. Η μελλοντική νομολογία του δικαστηρίου είναι αυτή που θα καταδείξει κατά πόσον αυτό το τεστ, καίτοι μεθοδολογικά ορθό και διακριτό (ως οφείλει) από τις υπόλοιπες περιβαλλοντικές υποθέσεις, μπορεί πράγματι να διασφαλίσει την αποτελεσματική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο ευρωπαϊκό χώρο, πάντα σε συνάρτηση με τις κλιματικές επιπτώσεις. Αντίθετα, τα αντίστοιχα δικαστήρια στην Αμερική και την Αφρική παρουσιάζονται πιο ευέλικτα - ως μας επιτραπεί ο όρος - στο εν λόγω ζήτημα. Το **IACtHR** δέχεται πως η αιτιώδης συνάφεια, και συνακόλουθα η ιδιότητα του θύματος, μπορεί να θεμελιωθεί σε επιστημονικά δεδομένα, χωρίς να απαιτείται πλήρης απόδειξη. Με την σειρά του, το **AfCtHPR** εκκινεί από μια περισσότερο συλλογική προσέγγιση, στην οποία το προσωπικό συμφέρον δεν αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την πρόσβαση στο Δικαστήριο. Επομένως, δεν εμποδίζονται αγωγές χάριν γενικού

συμφέροντος (*actio popularis*), κάτι που «λύνει τα χέρια» σε περιπτώσεις περιβαλλοντικής και κλιματικής βλάβης. Αυτή η προσέγγιση, η οποία είναι συμφυής με την ίδια την κλιματική αλλαγή, μπορεί να λύσει τα χέρια στους μελλοντικούς προσφεύγοντες ενώπιον της διεθνούς δικαιοσύνης και περιορίζει τη σημασία της αιτιότητας στο στάδιο του παραδεκτού όταν η προσφυγή ασκείται από ΜΚΟ για λόγους δημοσίου συμφέροντος.

III. Η εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων

Τέλος, αναφορικά με την εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων, η αναγωγή της σε κανόνα διεθνούς εθνικού δικαίου δεν επιτρέπει ούτε την κατάργησή της αλλά ούτε και την πλήρη χαλάρωσή της εν λόγω δικονομικής προϋπόθεσης. Εναπόκειται στα δικαστήρια να προσαρμόσουν, στο μέτρο πάντα του νομικά δυνατού, τις απαιτήσεις από τους εκάστοτε προσφεύγοντες, ώστε να μην συνιστά ένα άκαμπτο εμπόδιο στην πρόσβαση στην διεθνή δικαιοσύνη.

Αντί Επιλόγου

Διαβάζοντας συνδυαστικά τη διεθνή νομολογία για το RHE, καθίσταται πρόδηλο πώς αυτό αποτελεί έναν εν εξελίξει θεσμό, ο οποίος διαπνέει κάθε περιβαλλοντική/κλιματική διεθνή υποχρέωση των κρατών και ο οποίος έχει ήδη αποτελέσει την κύρια οδό διά της οποίας πραγματώνεται η εν λόγω προστασία. Ωστόσο, δεν μπορεί να παραγνωριστεί το γεγονός πως ο δικαστικός έλεγχος των εν λόγω κρατικών υποχρεώσεων σε διεθνή δικαιοδοτικά fora ενδέχεται να καταστεί ιδιαιτέρως δυσχερές, έως και ανέφικτος σε ορισμένες περιπτώσεις, λόγω των δικονομικών προϋποθέσεων που πρέπει να

πληρούνται. Η θέση του άρθρου δεν είναι η κατάργησή τους, διότι τούτο θα αποστερούσε την νομιμότητα των διεθνών δικαστηρίων, αλλά η αναπροσαρμογή τους (όπως ήδη γίνεται σε μεγάλο βαθμό), ώστε να είναι εφικτή η απάντηση στην κλιματική αλλαγή σε επίπεδο διεθνούς δικαίου

ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ένα είναι σίγουρο, η πρώτη αυτή δεκαετία κλιματικής δικαιοσύνης δεν είναι παρά η αρχή μιας μακράς νομολογίας με στόχο την προστασία του πλανήτη και του ανθρωπίνου είδους από τον αφανισμό.

Πηγές

Διεθνείς Συμβάσεις

- *Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights* (“*Protocol of San Salvador*”), υιοθετήθηκε 17 Νοεμβρίου 1988, τέθηκε σε ισχύ 16 Νοεμβρίου 1999, OAS Treaty Series No 69
- *American Convention on Human Rights*, υιοθετήθηκε 22 Νοεμβρίου 1969, τέθηκε σε ισχύ 18 Ιουλίου 1978, 1144 UNTS 123, άρθρο 26
- *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* (European Convention on Human Rights, as amended by Protocols Nos 11, 14 and 15) (adopted 4 November 1950, entered into force 3 September 1953) ETS No 5.
- *Rio Declaration on Environment and Development*, 1992.
- *Rules of Procedure of the Inter-American Court of Human Rights*.
- *Stockholm Declaration on the Human Environment*, 1972.
- *Αφρικανικός Χάρτης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών* (*African Charter on Human and Peoples’ Rights*), υιοθετήθηκε 27 Ιουνίου 1981, τέθηκε σε ισχύ 21 Οκτωβρίου 1986, 1520 UNTS 217

Έγγραφα και πράξεις οργάνων του ΟΗΕ

- David R. Boyd, *The Right to a Healthy Environment: A User’s Guide* (Office of the UN High Commissioner for Human Rights 2024)
- HRC, “Report of the Office of the United Nations High Commissioner of Human Rights on the Relationship between Human Rights and Climate Change,” UN Doc. A/HRC/61 (January 15, 2009).
- ILC, *Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts with commentaries*, in: United Nations General Assembly resolution 56/83 of 12 December 2001 (corrected by document A/56/49(Vol. I)/Corr.4).
- ILC, *Report on the work of its fifty-eighth session* (2006) Annex V,
- ILC, *Πρώτη έκθεση για τη δέουσα επιμέλεια στο διεθνές δίκαιο*, Penelope Ridings, *Ειδική Εισηγήτρια* (2026) UN Doc A/CN.4/792.
- UN Committee on the Rights of the Child, ‘Decision Adopted by the Committee under the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on a Communications Procedure, concerning Communication No 104/2019’, UN Doc RC/C/88/D/104/2019 (Sacchi).
- UN General Assembly, *The human right to a clean, healthy and sustainable environment*, Resolution adopted on 28 July 2022, A/RES/76/300

- UNGA, “Advisory opinion of the International Court of Justice on the obligations of States in respect of climate change”, 13 May 2026, A/80/L.65 <https://docs.un.org/en/A/80/L.65>.
- World Health Organization, *Υγεία, Περιβάλλον και Κλιματική Αλλαγή: Έκθεση του Γενικού Διευθυντή (Health, Environment and Climate Change: Report by the Director-General)*, 71η Παγκόσμια Συνέλευση Υγείας, 9 Απριλίου 2018, WHO Doc A71/10, παρ. 3–7
- Σύμβαση της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών (*Vienna Convention on the Law of Treaties*), υιοθετήθηκε 23 Μαΐου 1969, τέθηκε σε ισχύ 27 Ιανουαρίου 1980, 1155 UNTS 331, κυρώθηκε στην Ελλάδα με τον ν.δ. 402/1974 (ΦΕΚ Α΄ 141/27.5.1974)

Νομολογία διεθνών δικαιοδοτικών οργάνων

- AfCtHR, *African Commission on Human and Peoples’ Rights v Republic of Kenya* (Υπόθεση των Ogiek) (Απόφαση, 26 Μαΐου 2017) Application No 006/2012.
- AfCtHR, Social and Economic Rights Action Center (SERAC) and Center for Economic and Social Rights (CESR) v Nigeria (Communication No 155/96) (27 October 2001) [2001]
- *Amicus Curiae Brief: Request for an Advisory Opinion on the Human Rights Obligations of African States in Addressing the Climate Crisis* (2025)
- ECtHR, *Cannavacciuolo and Others v Italy* Apps Nos 51567/14, 39742/14, 74208/14 and 24215/15 (30 January 2025)
- ECtHR, *Carême v France* (dec.) [GC] App No 7189/21 (9 April 2024).
- ECtHR, *Centre for Legal Resources on behalf of Valentin Câmpeanu v Romania* App No 47848/08 (Judgment, Grand Chamber, 17 July 2014)
- ECtHR, *Cordella and Others v Italy* Apps Nos 54414/13 and 54264/15 (Judgment, 24 January 2019)
- ECtHR, *Duarte Agostinho and Others v Portugal and 32 Others* (dec.) [GC] App No 39371/20 (Judgment, 9 April 2024)
- ECtHR, *Fadeyeva v. Russia* (9 June 2005, App. No. 55723/00)
- ECtHR, *Greenpeace Nordic and Others v Norway* App No 34068/21 (28 October 2025).
- ECtHR, *López Ostra v. Spain* (9 December 1994, App. No. 16798/90)
- ECtHR, *Tyrer v United Kingdom* App No 5856/72 (Judgment, 25 April 1978)
- IACtHR, “Almonacid-Arellano et al v. Chile (Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs)” (Judgment, 26/9/2006), https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_154_ing.pdf
- IACtHR, Case of the Indigenous Communities of the Lhaka Honhat (Our Land) Association v Argentina, Merits, Reparations and Costs (Judgment 6 February 2020) Series C No 400.
- IACtHR, Case of the Inhabitants of La Oroya v Peru, Preliminary Objections, Merits, Reparations and Costs, (Judgment 27 November 2023), Series C No 511
- IACtHR, Gender Identity, and Equality and Non-Discrimination of Same-Sex Couples: State Obligations Concerning Change of Name, Gender Identity and Rights Derived from a Relationship between Same-Sex Couples) (Γνωμοδότηση OC-24/17, κατόπιν αιτήματος της Δημοκρατίας της Κόστα Ρίκα, 24 Νοεμβρίου 2017)

- IACtHR, *The Environment and Human Rights (State Obligations in Relation to the Environment in the Context of the Protection and Guarantee of the Rights to Life and to Personal Integrity)*, Advisory Opinion OC-23/17, 15 November 2017
- IACtHR, *Κλιματική Έκτακτη Ανάγκη και Ανθρώπινα Δικαιώματα (Climate Emergency and Human Rights)*, Γνωμοδότηση AO-32/25 (κατόπιν αιτήματος της Δημοκρατίας της Χιλής και της Δημοκρατίας της Κολομβίας, 29 Μαΐου 2025).
- IACtHR, Εξαιρέσεις από την Εξάντληση των Εσωτερικών Ενδίκων Μέσων (άρθρα 46(1), 46(2)(a) και 46(2)(b) της Αμερικανικής Σύμβασης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων) (Γνωμοδότηση OC-11/90, 10 Αυγούστου 1990) Series A No 11.
- ICJ, *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Βέλγιο κ. Ισπανίας) (Δεύτερη Φάση)* (Απόφαση) [1970] ICJ Rep 3
- ICJ, *Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua) and Construction of a Road in Costa Rica along the San Juan River (Nicaragua v. Costa Rica)*, Judgment, I.C.J. Reports 2015.
- ICJ, *Corfu Canal (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania)*, Judgment of April 9, 1949.
- ICJ, *Gabčíkovo – Nagymaros Project (Hungary v. Slovakia)*, Judgment of September 25, 1997.
- ICJ, *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory* (Advisory Opinion 9 July 2004).
- ICJ, *Pulp Mills on the River Uruguay (Argentina v. Uruguay)*, Judgment of April 20, 2010.
- ICJ, *Trail Smelter Case (United States of America v. Canada)*, Decision of April 16, 1938, and March 1941.
- ICJ, Δικαστής Dire Tladi, *Δήλωση του Δικαστή Tladi στη Γνωμοδότηση για τις Υποχρεώσεις των Κρατών όσον αφορά την Κλιματική Αλλαγή (Declaration of Judge Tladi in Obligations of States in Respect of Climate Change)* (Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, Γνωμοδότηση, 23 Ιουλίου 2025).
- ICJ, *Επιφυλάξεις στη Σύμβαση για την Αποτροπή και την Καταστολή του Εγκλήματος της Γενοκτονίας* (Γνωμοδότηση) [1951], ICJ Rep 15
- ICJ, *Ζητήματα σχετικά με την υποχρέωση δίωξης ή έκδοσης (Βέλγιο κατά Σενεγάλης)*, (Απόφαση) [2012] ICJ Reports 2012
- ICJ, *Νομιμότητα της Απειλής ή της Χρήσης Πυρηνικών Όπλων (Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons)* (Γνωμοδότηση, 8 Ιουλίου 1996) ICJ Reports 1996
- ICJ, *Υποχρεώσεις των Κρατών όσον αφορά την Κλιματική Αλλαγή (Obligations of States in Respect of Climate Change)* (Γνωμοδότηση, 23 Ιουλίου 2025) ICJ Reports 2025
- ICJ, *Interhandel (Switzerland v. United States of America)*, Judgement of 21 March 1959, Preliminary Objections, I.C.J. Reports 205.
- ITLOS, *Request for an Advisory Opinion Submitted by the Commission of Small Island States on Climate Change and International Law* (Advisory Opinion, Case No 31, (21 May 2024).
- ITLOS, *Διαφορά σχετικά με την οριοθέτηση του θαλάσσιου συνόρου μεταξύ Μαυρικίου και Μαλδίβων στον Ινδικό Ωκεανό (Μαυρίκιος/Μαλδίβες) (Dispute Concerning Delimitation of the Maritime Boundary between Mauritius and Maldives in the Indian Ocean (Mauritius/Maldives))* (Προκαταρκτικές Ενστάσεις, Απόφαση, 28 Ιανουαρίου 2021) ITLOS Reports 2021.

- United Nations Human Rights Committee, *Daniel Billy and Others v Australia*, Communication No 3624/2019, CCPR/C/135/D/3624/2019 (22 Σεπτεμβρίου 2022).

Εθνική νομολογία

- Συνταγματικό Δικαστήριο της Κολομβίας, *Υπόθεση του Ποταμού Atrato* T-622/16 (Απόφαση, 10/11/2016)

Εθνικά Νομικά Κείμενα

- Σύνταγμα της Ελλάδας (1975/1986/2001/2008/2019)

Άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά

- Annalisa Savaresi, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v Switzerland: Making Climate Change Litigation History' (2025) **34(1)** *Review of European, Comparative & International Environmental Law*
- B. Mayer, *Victims in Climate Litigation, International and Comparative Law Quarterly* [2025] 74(4)
- Boyle, A. (2012) 'Human Rights and the Environment: Where Next?', *European Journal of International Law*, 23(3)
- C. Rodríguez-Garavito, "Litigating the Climate Emergency: The Global Rise of Human Rights–Based Litigation for Climate Action," in *Litigating the Climate Emergency: How Human Rights, Courts, and Legal Mobilization Can Bolster Climate Action*, C. Rodríguez-Garavito, Ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2022.
- Françoise Hampson, Claudia Martin and Frans Viljoen, 'Inaccessible Apexes: Comparing Access to Regional Human Rights Courts and Commissions in Europe, the Americas, and Africa' (2018) 16(1) *International Journal of Constitutional Law*.
- L. Benjamin and S. Seck, "Causation", *The Cambridge Handbook on Climate Litigation*, M. Wewerinke-Singh and S. Mead, [Cambridge University Press, 2025].
- Lavanya Rajamani, *«Interpreting the Paris Agreement in its Normative Environment»* (Oxford University Press 2024)
- Louis Kotzé, 'Constitutional Conversations in the Anthropocene: In Search of Environmental Jus Cogens Norms', (Netherlands Yearbook of International Law 2015: Jus Cogens: Quo Vadis, 2016)
- M. Gibney, "Extraterritoriality," in *The Cambridge Handbook on Climate Litigation*, Cambridge University Press, 2025
- Ole W Pedersen, 'Disruption, Special Climate Considerations, and Striking the Balance' (2025) 119(1) *American Journal of International Law*
- Roman Girma Teshome, *Rethinking the Determination of Victim Status in Rights-based Climate Change Litigation, Netherlands International Law Review* (2026)
- Χ. Ακριβοπούλου, *Το δικαίωμα στην προστασία από την κλιματική αλλαγή και η «ζωντανή» ερμηνεία της ΕΣΔΑ*, έκδοση TNQ QUALEX, PerDik, 2/2024
- Yusra Suedi and Marie Fall, 'Ligue Ivoirienne des Droits de l'Homme and Others v Côte d'Ivoire' (2024) **118** *American Journal of International Law*
- Α.Ν. Ηλιάδου, *Η κλιματική κρίση ενώπιον του ΕΔΔΑ, Σκέψεις σχετικά με την απόφαση Verein KlimaSeniorinnen Schweiz κ.λπ. κατά Ελβετίας*, στον επετειακό τόμο προς τιμήν του Προκόπιου Παυλόπουλου, Εκδόσεις Σακούλας.

- Μιχαήλ Καραβιάς, «Άρθρο 8» στο: Λίνος-Αλεξάνδρος Σικιλιανοί (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου: Σχόλια ανά άρθρο* (Νομική Βιβλιοθήκη 2025).

Διαδικτυακές Πηγές

- Alessandra Arcuri and Carl von Mansberg, 'The Right to Climate Action as *Jus Cogens*' (SSRN, 24 Απριλίου 2026) <https://ssrn.com/abstract=6614078> doi:10.2139/ssrn.6614078
- Anna Lumerding and Melanie Maurer, 'Procedural Rights in Climate Cases Before the ECtHR: From KlimaSeniorinnen to Greenpeace Nordic' (Verfassungsblog, 24 June 2026) <https://verfassungsblog.de/procedural-rights-climate-cases-ecthr/>
- Armando Rocha, 'States' Extraterritorial Jurisdiction for Climate-Related Impacts' (Verfassungsblog, 12 April 2024) <https://verfassungsblog.de/states-extraterritorial-jurisdiction-for-climate-related-impacts/>
- Başak Çalı and Chhaya Bhardwaj, 'Watch this Space: Executing Article 8 Compliant Climate Mitigation Legislation in *Verein KlimaSeniorinnen v. Switzerland*' (EJIL: Talk!, 15 July 2024) <https://www.ejiltalk.org/watch-this-space-executing-article-8-compliant-climate-mitigation-legislation-in-verein-klimaseniorinnen-v-switzerland/>
- Catherine Higham, Isabela Keuschnigg, Tiffanie Chan and Joana Setzer, 'What Does the European Court of Human Rights' First Climate Change Decision Mean for Climate Policy?' (Grantham Research Institute on Climate Change and the Environment, 9 May 2024) <https://www.lse.ac.uk/granthaminstitute/news/what-does-the-european-court-of-human-rights-first-climate-change-decision-mean-for-climate-policy/>
- Eoin Jackson, 'Inter-American Court of Human Rights Landmark Climate Opinion' (*Just Security*, 22 July 2025) <https://www.justsecurity.org/117491/interamerican-court-human-rights-climate-decision/>
- Gerry Liston, 'Reflections on the Strasbourg Climate Rulings in Light of Two Aims Behind the Duarte Agostinho Case' (EJIL: Talk! 7 May 2024) <https://www.ejiltalk.org/reflections-on-the-strasbourg-climate-rulings-in-light-of-two-aims-behind-the-duarte-agostinho-case/>
- https://www.corteidh.or.cr/que_es_la_corte.cfm?lang=en.
- Icarus Chan, 'Further Legal Consequences of Obligations Erga Omnes Parties in the ICJ Climate Change Advisory Opinion: Duty of Non-Recognition and Article 62 Intervention' (EJIL: Talk!, 28 Οκτωβρίου 2025) <https://www.ejiltalk.org/further-legal-consequences-of-obligations-erga-omnes-partes-in-the-icj-climate-change-advisory-opinion-duty-of-non-recognition-and-article-62-intervention/>
- James Crawford, Thomas D. Grant, 'Local Remedies, Exhaustion of', (January 2007) Max Planck Encyclopedias of Public International Law, <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e59>
- Juan Alonso Tello Mendoza, "The Conventionality Control Doctrine of the Inter-American Court of Human Rights: a Critical Approach" (OxHRH Blog, May 2020), <https://ohrh.law.ox.ac.uk/the-conventionality-control-doctrine-of-the-inter-american-court-of-human-rights-a-critical-approach/>
- Juan Alonso Tello Mendoza, "The Conventionality Control Doctrine of the Inter-American Court of Human Rights: a Critical Approach" (OxHRH Blog, May 2020), <https://ohrh.law.ox.ac.uk/the-conventionality-control-doctrine-of-the-inter-american-court-of-human-rights-a-critical-approach/>
- Juan Auz, "The Inter-American Court of Human Rights' Advisory Opinion on the Climate Emergency: A Global South Contribution to Climate Governance", (EJIL:Talk!, 18/7/2025), προσπελάστηκε:25/7/2026

- <https://www.ejiltalk.org/the-inter-american-court-of-human-rights-advisory-opinion-on-the-climate-emergency-a-global-south-contribution-to-climate-governance/>
- Juliana Moreira Mendonça, Claudia Martin, Nature as a Rights-Holder? Procedural Rights and Gaps After the Inter-American Court's Climate Advisory Opinion, *OpinioJuris*, <https://opiniojuris.org/2026/04/01/nature-as-a-rights-holder-procedural-rights-and-gaps-after-the-inter-american-courts-climate-advisory-opinion/>
 - Katia Hamann, 'Cannavacciuolo and Others v Italy: Towards Applying a Precautionary Approach to the Right to Life' (EJIL: Talk!, 5 March 2025) <https://www.ejiltalk.org/cannavacciuolo-and-others-v-italy-towards-applying-a-precautionary-approach-to-the-right-to-life/>
 - Linos-Alexander Sicilianos and Maria-Louiza Deftou, 'Breaking New Ground: Climate Change before the Strasbourg Court' (EJIL: Talk! 12 April 2024) <https://www.ejiltalk.org/breaking-new-ground-climate-change-before-the-strasbourg-court/>
 - Luciano Pezzano, 'Obligations Erga Omnes and Climate Change: Reflections on the ICJ Advisory Opinion' EJIL: Talk! <https://www.ejiltalk.org/obligations-erga-omnes-and-climate-change-reflections-on-the-icj-advisory-opinion/>
 - Markus W. Gehring, 'Jus Cogens and the Climate Crisis: The IACtHR's Landmark Climate Emergency Advisory Opinion and Its Jus Cogens Verdict' (*verfassungsblog*, 16 July 2025) <https://doi.org/https://dx.doi.org/10.59704/f9ba51fcf4a4a0cf>
 - Priya Urs, 'Open the Floodgates: Standing for the Enforcement of Obligations Erga Omnes in the ICJ's Advisory Opinion on Climate Change' *CIL Observatory* (11 August 2025) <https://cil.nus.edu.sg/blogs/open-the-floodgates-standing-for-the-enforcement-of-obligations-erga-omnes-in-the-icjs-advisory-opinion-on-climate-change/>
 - Ramindu Perera, 'The ICJ's Recognition of an Autonomous Right to a Clean and Healthy Environment' (*Opinio Juris*, 19 Αυγούστου 2025) <https://opiniojuris.org/2025/08/19/the-icjs-recognition-of-an-autonomous-right-to-a-clean-and-healthy-environment/>
 - Rebecca McMenamin, 'The ICJ Climate Advisory Opinion and Systemic Integration' (Cambridge International Law Journal, 8 August 2025) <https://cilj.co.uk/the-icj-climate-advisory-opinion-and-systemic-integration/>
 - Sarthak Gupta, 'Erga Omnes and Climate Change as a Human Rights Emergency: The IACtHR's Reconceptualisation of State Responsibility in Its Climate Change Advisory Opinion' (*Cambridge International Law Journal*) <https://cilj.co.uk/erga-omnes-and-climate-change-as-a-human-rights-emergency-the-iacthrs-reconceptualisation-of-state-responsibility-in-its-climate-change-advisory-opinion/>
 - Suedi, Yusra, Litigating Climate Change before the Committee on the Rights of the Child in *Sacchi v Argentina et al.*: Breaking New Ground? (November 25, 2022). Forthcoming in *Nordic Journal of Human Rights*, LSE Legal Studies Working Paper No. 14/2022, 23, <https://ssrn.com/abstract=4286128>.
 - Susana Borràs-Pentinat, 'The IACtHR Climate Emergency Advisory Opinion: A Legal Analysis of the State Obligations' [2025] *Environmental Policy and Law* <https://doi.org/10.1177/18785395251403470>
 - The IACHR Sets a Historic Precedent: A Legal Roadmap to Confront the Climate Emergency through a Human Rights Lens' (*Cejil*) <https://cejil.org/en/press-releases/the-iachr-sets-a-historic-precedent-a-legal-roadmap-to-confront-the-climate-emergency-through-a-human-rights-lens/>

Μεταξύ κλιματικής δράσης και επενδυτικής προστασίας: Επανεξετάζοντας το διεθνές επενδυτικό δίκαιο στην εποχή της κλιματικής μετάβασης

της Αναστασίας Μελέτη⁴¹⁴ και της Ηλιάνας Σοντέττα⁴¹⁵

Abstract

The acceleration of the climate transition has intensified conflict between states' international obligations to address climate change and the protection afforded to foreign investors under international investment law. This analysis initially examines the key aspects of this conflict, focusing on the standard of Fair and Equitable Treatment (FET) and the doctrine of legitimate expectations, as well as on protection against indirect expropriation through the lens of the police powers doctrine.

The study, then, turns to the contribution, if any, of the 2025 Advisory Opinions of the Inter-American Court of Human Rights and the International Court of Justice to the resolution of the abovementioned conflict. Against this backdrop, the study navigates potential pathways for harmonizing international investment law with international climate change law, focusing on (a) the systemic integration of states' climate-related obligations in international investment agreements (IIAs), (b) the reform of existing investment treaties, and (c) the development of new-generation IIAs, incorporating explicit climate-related obligations.

The analysis concludes that the meaningful reconciliation between investment protection and states' climate obligations lies in the self-regulation of international investment law, requiring both the conclusion of climate-compatible IIAs and an evolutionary interpretation of existing ones.

⁴¹⁴ E-mail: an.meleti@gmail.com

⁴¹⁵ E-mail: vansiliaa@gmail.com

I. Εισαγωγή

Η κλιματική αλλαγή συνιστά αναμφίβολα μια από τις σημαντικότερες προκλήσεις της σύγχρονης εποχής, το αποτύπωμα της οποίας εντοπίζεται σε ένα ευρύ φάσμα κλάδων δικαίου. Η μετάβαση προς μία οικονομία χαμηλών εκπομπών άνθρακα οδηγεί συνεχώς τα κράτη στην υιοθέτηση εκτεταμένων ρυθμίσεων, με αποτέλεσμα να επηρεάζονται και οι άμεσες ξένες επενδύσεις. Ως απόρροια, η επενδυτική διαιτησία καλείται ολοένα και περισσότερο να επιλύσει διαφορές που βρίσκονται στο μεταίχμιο μεταξύ της προστασίας των αλλοδαπών επενδυτών και των ρυθμίσεων για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής.

Η ανωτέρω προβληματική μπορεί να αποτυπωθεί διαυγέστερα εάν κανείς αναλογιστεί ένα κράτος που νομοθετεί την απαγόρευση του άνθρακα για να τιμήσει τις διεθνείς κλιματικές του υποχρεώσεις, ωστόσο καταλήγει να βρίσκεται αντιμέτωπο με αξιώσεις αποζημίωσης δισεκατομμυρίων. Κι όμως, αυτό δεν αποτελεί ένα φανταστικό σενάριο αλλά την πραγματικότητα. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η υπόθεση *Rockhopper κατά Ιταλίας*,⁴¹⁶ όπου η διαφορά ανέκυψε όταν η Ιταλία στο πλαίσιο της περιβαλλοντικής της πολιτικής απαγόρευσε νέες δραστηριότητες εξόρυξης υδρογονανθράκων εντός συγκεκριμένης απόστασης από τις ακτές της.

Η προσφεύγουσα εταιρεία υποστήριξε ότι η μεταβολή του κανονιστικού πλαισίου ματαίωσε την αξιοποίηση της επένδυσής της και συνιστούσε παραβίαση της *Energy Charter Treaty* (ECT). Η υπόθεση αυτή ανέδειξε ότι ακόμη και μέτρα που αποσκοπούν στην προστασία του περιβάλλοντος και εντάσσονται σε θεμιτούς σκοπούς δημοσίου συμφέροντος δεν αποκλείεται να θεμελιώσουν διεθνή ευθύνη του κράτους, εφόσον το διαιτητικό δικαστήριο κρίνει ότι υπερβαίνουν τα όρια της ρυθμιστικής του εξουσίας και παραβιάζουν τις εγγυήσεις προστασίας των αλλοδαπών επενδυτών.⁴¹⁷

Στο πλαίσιο της επίλυσης διαιτητικών διαφορών μεταξύ επενδυτών και κρατών, οι αξιώσεις που σχετίζονται με το κλίμα θα μπορούσαν να απορρέουν από δύο πολύ διαφορετικά είδη κρατικών συμπεριφορών. Από τη μία, τα κράτη θα μπορούσαν να εναχθούν για έλλειψη προσπαθειών μετριασμού της κλιματικής αλλαγής, δηλαδή κρατική αδράνεια,⁴¹⁸ ενώ από την άλλη θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν αξιώσεις λόγω της εφαρμογής μέτρων, τα οποία ενδεχομένως παραβιάζουν πρότυπα προστασίας που τίθενται στις επενδυτικές συμφωνίες (και αυτό αποτελεί την πλειονότητα δηλαδή των επενδυτικών διαφορών)⁴¹⁹. Εδώ ακριβώς εδράζεται αυτή η σύγκρουση.

⁴¹⁶ *Rockhopper Italia S.p.A., Rockhopper Mediterranean Ltd and Rockhopper Exploration Plc v Italian Republic* (ICSID Case No ARB/17/14, Award, 23 August 2022).

⁴¹⁷ *Ibid* [272-275, 335].

⁴¹⁸ *Peter A Allard v The Government of Barbados* (PCA Case No 2012-06, Award, 27 June 2016).

⁴¹⁹ *Rockhopper* (n. 2); *RWE AG and RWE Eemshaven Holding II BV v Kingdom of the Netherlands*, ICSID Case No ARB/21/4; *Uniper SE, Uniper Benelux Holding BV and Uniper Benelux NV v*

Αναμένοντας την έκδοση της Γνωμοδότησης του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης (εφεξής «ΔΔΧ» ή «Δικαστήριο») σχετικά με τις κλιματικές υποχρεώσεις των κρατών,⁴²⁰ η διεθνής νομική κοινότητα είχε εύλογο συμφέρον να ελπίζει στην επίλυση αυτής της κανονιστικής σύγκρουσης από το ΔΔΧ. Είχε, μάλιστα, προηγηθεί η από 03.07.2025 Γνωμοδότηση του Διαμερικανικού Δικαστηρίου (IACtHR), η οποία αναγνώρισε την ανάγκη αναθεώρησης των υφιστάμενων επενδυτικών συμφωνιών προκειμένου να δοθεί μεγαλύτερη ευχέρεια στα κράτη να νομοθετούν υπέρ της κλιματικής προστασίας.⁴²¹

Εντούτοις, η Γνωμοδότηση του ΔΔΧ περιορίστηκε σε μία σύντομη και επιδερμική αναφορά στο καθεστώς των επενδυτικών συμφωνιών καθώς αφιέρωσε μία μόνο παράγραφο στο διεθνές επενδυτικό δίκαιο, κάνοντας λόγο για την πιθανότητα ύπαρξης κανόνων για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής.⁴²² Εκτενέστερη ανάλυση του ζητήματος εντοπίζεται στη Διακήρυξη της Δικαστή Cleveland, η οποία αναφέρθηκε (α) στη ρυθμιστική διακριτική ευχέρεια που χρειάζονται τα κράτη για να

εκπληρώσουν τις κλιματικές τους υποχρεώσεις και (β) στην ανάγκη ερμηνείας των επενδυτικών συμφωνιών υπό το πρίσμα των κλιματικών υποχρεώσεων των κρατών και ιδίως υπό το αυστηρό μέτρο δέουσας επιμέλειας.⁴²³

Λαμβάνοντας αυτά τα στοιχεία υπόψη, η παρούσα μελέτη διακρίνεται σε δύο ενότητες. Στο πρώτο μέρος, εξετάζονται δύο βασικοί κανόνες του επενδυτικού δικαίου, οι οποίοι περιορίζουν τη ρυθμιστική εξουσία του κράτους και δημιουργούν έτσι, μια σύγκρουση μεταξύ της υποχρέωσης λήψης μέτρων υπέρ της κλιματικής προστασίας και της υποχρέωσης προστασίας του επενδυτή: αφενός το πρότυπο της δίκαιης και ισότιμης μεταχείρισης μέσω του δόγματος των εύλογων προσδοκιών και αφετέρου η προστασία από περιπτώσεις απαλλοτρίωσης. Στο δεύτερο μέρος της μελέτης επιχειρείται η επίλυση της ανωτέρω σύγκρουσης, παρουσιάζοντας τους τρόπους εναρμόνισης των κλιματικών υποχρεώσεων των κρατών με την προστασία των επενδυτών.

Kingdom of the Netherlands, ICSID Case No ARB/21/22; Westmoreland Mining Holdings LLC v Government of Canada, NAFTA/UNCITRAL, Notice of Arbitration (12 June 2018); Azienda Elettrica Ticinese (AET) v Federal Republic of Germany, Energy Charter Treaty arbitration (pending); Eiser Infrastructure Limited and Energía Solar Luxembourg SARL v Kingdom of Spain, ICSID Case No ARB/13/36, Final Award (4 May 2017).

⁴²⁰ Request for an Advisory Opinion of the International Court of Justice on the Obligations of States in Respect of Climate Change (Advisory Opinion) [2025] ICJ Rep, 23 July 2025.

⁴²¹ IACtHR, Climate Emergency and Human Rights (Advisory Opinion AO-32/25, 29 May 2025) paras 162-164, 351 https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_32_en.pdf πρόσβαση στις 9 Ιουλίου 2026.

⁴²² Obligations of States in Respect of Climate Change (n. 6) [173].

⁴²³ Obligations of States in respect of Climate Change (Advisory Opinion) Declaration of Judge Cleveland, ICJ, 23 July 2025, [22].

II. Κρατικές ρυθμίσεις για τον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής ή προστασία του επενδυτή;

1. Οι εύλογες προσδοκίες του επενδυτή υπό το πρίσμα της κλιματικής μετάβασης

Το πρότυπο της δίκαιης και ισότιμης (Fair and Equitable Treatment, εφεξής FET), αποτελεί έναν από τους θεμελιώδεις τρόπους προστασίας του επενδυτή στο πλαίσιο της επενδυτικής διαιτησίας. Συγκεκριμένα, αποτελεί το πιο διαδεδομένο μέσο προστασίας των επενδυτών, που εμπεριέχεται μάλιστα στις περισσότερες διμερείς συμφωνίες, προστατεύοντας τον εκάστοτε επενδυτή από το να τυγχάνει άδικης ή διακριτικής μεταχείρισης.⁴²⁴ Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως παρέχει μια σταθερότητα στον επενδυτή, λειτουργώντας τόσο ως προστατευτικός παράγοντας έναντι αυτού, όσο και ως ένα σήμα αξιοπιστίας που εκπέμπει το εκάστοτε κράτος στην επενδυτική κοινότητα.⁴²⁵

Στον πυρήνα του FET, βρίσκεται έρρισμα το δόγμα των ευλόγων προσδοκιών (legitimate expectations), το οποίο από την υπόθεση Tecmed v. Mexico

(2003) και έπειτα, αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο του.⁴²⁶ Το δόγμα των ευλόγων προσδοκιών αποτελεί πλέον το κεντρικότερο πεδίο διαμάχης στις επενδυτικές διαφορές κλιματικού χαρακτήρα. Τα διαιτητικά δικαστήρια καλούνται να σταθμίσουν τις εύλογες προσδοκίες του επενδυτή έναντι του καθήκοντος του κράτους να ενεργεί για το δημόσιο συμφέρον, προκειμένου να επιτευχθεί η ορθή ισορροπία σε αυτό το δίπολο.⁴²⁷

Η εξέλιξη της νομολογίας δύναται να αναλυθεί σε 3 στάδια.⁴²⁸ Στο πρώτο στάδιο, ορισμένα πρώιμα διαιτητικά δικαστήρια υιοθέτησαν ευρεία ερμηνεία, συνδέοντας την υποχρέωση σταθερότητας αδιάρρηκτα με τις εύλογες προσδοκίες του επενδυτή. Στην υπόθεση Tecmed κατά Μεξικού⁴²⁹, το δικαστήριο έκρινε ότι το FET προστατεύει τη «*βασική προσδοκία*» του επενδυτή να αντιμετωπιστεί από το κράτος με συνέπεια ως προς τους πολιτικούς στόχους και τη ρυθμιστική πρακτική. Πρόκειται για διατύπωση που άσκησε καθοριστική επιρροή στη μεταγενέστερη νομολογία. Αξίζει να σημειωθεί προτού γίνει αναφορά στο δεύτερο στάδιο, ότι μεταγενέστερη νομολογία⁴³⁰ απομακρύνθηκε ιδιαίτερα από την

⁴²⁴ Florencia Sarmiento and Suzy H Nikiéma, Fair and Equitable Treatment: Why it Matters and What Can Be Done (International Institute for Sustainable Development, November 2022) 1.

⁴²⁵ Thomas Lehmann, Investment Arbitration and International Climate Change Law: Revaluing Legitimate Expectations (Kluwer Law International 2025) 43 -75.

⁴²⁶ Jarrod Hepburn, 'The Legal Justification for the Doctrine of Legitimate Expectations in International Investment Law' (2025) 36(1) European Journal of International Law.

⁴²⁷ Chen Yu, 'Disentangling Legal Stability from Legitimate Expectations: Towards Greater Deference to Regulatory Changes in Renewable Energy Transition Policies in Investment Arbitration' (2025) 24(1) World Trade Review 101.

⁴²⁸ Ibid.

⁴²⁹ Técnicas Medioambientales Tecmed S.A. v United Mexican States (ICSID Case No ARB(AF)/00/2, Award, 29 May 2003) [154].

⁴³⁰ Saluka Investments BV v. The Czech Republic, UNCITRAL, PCA Case No. 2001-04, Partial Award, 17 Μαρτίου 2006, para 304, 307; Mobil Investments Canada Inc. and Murphy Oil Corporation v. Canada,

ευρεία ερμηνεία, καθώς θέτει υπερβολικά υψηλό κατώφλι υποχρεώσεων για το κράτος.

Στο δεύτερο στάδιο, η υπόθεση Saluka κατά Τσεχικής Δημοκρατίας (2006)⁴³¹ αποτέλεσε σταθμό,⁴³² εισάγοντας μια πιο εξισορροπημένη προσέγγιση συγκριτικά με την ευρεία ερμηνεία, που καταφανώς δημιουργούσε υπερβολικές υποχρεώσεις για το κράτος. Το δικαστήριο επεσήμανε ότι οι εύλογες προσδοκίες δεν μπορούν να προσδιορίζονται αποκλειστικά από τα υποκειμενικά κίνητρα του επενδυτή, και ότι το κράτος διατηρεί το δικαίωμα να προβαίνει σε ρυθμιστικές μεταβολές που είναι «εύλογα δικαιολογημένες από λόγους δημοσίου συμφέροντος». Στο τρίτο στάδιο, ορισμένα δικαστήρια υιοθέτησαν μία εμφανώς πιο περιοριστική προσέγγιση: στην υπόθεση Mobil and Murphy κατά Καναδά, το δικαστήριο έκρινε ρητώς ότι το FET δεν επιβάλλει στο κράτος την υποχρέωση διατήρησης σταθερού επενδυτικού περιβάλλοντος, προστατεύοντας τον επενδυτή μόνον από ρυθμίσεις που είναι «αυθαίρετες ή κατάδηλα άδικες ή διακριτικές»⁴³³. Ωστόσο, η νομολογία παραμένει εμφανώς, βάσει των παραπάνω, έντονα ανομοιογενής.

Επιπλέον, ανακύπτει και το ζήτημα της προβλεψιμότητας (foreseeability) των εκάστοτε μέτρων. Ειδικότερα, στην υπόθεση Rockhopper κατά Ιταλίας, το δικαστήριο, παρά την αναγνώριση της νομιμότητας του σκοπού των αμφισβητούμενων μέτρων, επιδίκασε αποζημίωση στον επενδυτή, με την αιτιολογία ότι το ιταλικό κράτος είχε αναλάβει ρητές νομοθετικές και ρυθμιστικές δεσμεύσεις επί των οποίων ο επενδυτής είχε εύλογα στηριχθεί — δεσμεύσεις των οποίων η μεταγενέστερη ανατροπή καθιστούσε αδύνατη την εκ των προτέρων πρόβλεψη της κανονιστικής μεταβολής.⁴³⁴

Τα διαιτητικά δικαστήρια ομόφωνα θεωρούν πως οι εύλογες προσδοκίες απορρέουν από τον συνδυασμό των αναληφθεισών υποχρεώσεων του κράτους και της ερμηνείας τους από τον επενδυτή. Ωστόσο, το ζήτημα ποιες συμπεριφορές του κράτους δύνανται να γεννήσουν τέτοιες προσδοκίες αποτελεί αντικείμενο έντονης αντιπαράθεσης. Καθοριστική τομή στην ερμηνεία αυτή αποτελεί η Γνωμοδότηση του Διαμερικανικού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων OC-32/25 (Ιούλιος 2025).⁴³⁵ Η Γνωμοδότηση επιβεβαιώνει ότι οι επενδυτές δεν μπορούν πλέον εύλογα να αναμένουν νομική ακινησία σε τομείς συνδεδεμένους με την

ICSID Case No. ARB(AF)/07/4, Decision on Liability and on Principles of Quantum, 22 Μαΐου 2012, [153].

⁴³¹ Υπέρ της ρυθμιστικής σταθερότητας: Saluka (n. 16) [304, 307]; Discovery Global LLC v Slovak Republic, (ICSID Case No. ARB/21/51, Award, 17 January 2025). Κατά της ρυθμιστικής σταθερότητας: Mobil Investments Canada Inc. and Murphy Oil Corporation v Canada, ICSID Case No. ARB(AF)/07/4, Decision on Liability and Principles of Quantum, 22 May 2012, [152].

⁴³² Chen Yu (n 13).

⁴³³ Mobil Investments Canada Inc and Murphy Oil Corporation v Government of Canada (ICSID Case No ARB(AF)/07/4, Decision on Liability and on Principles of Quantum, 22 May 2012) [153].

⁴³⁴ Rockhopper Italia S.p.A., Rockhopper Mediterranean Ltd and Rockhopper Exploration Plc v Italian Republic (ICSID Case No ARB/17/14, Final Award, 23 August 2022) [5–6].

⁴³⁵ Interamerican Association for Environmental Defense (AIDA), ‘Climate Justice and Human Rights: Legal Standards and Tools from the Inter-American Court’s Advisory Opinion 32/25’ (2025).

εξόρυξη, μεταφορά και επεξεργασία ορυκτών καυσίμων. Κατόπιν αυτής, τα κράτη θα πρέπει να αναμένουν (ως εύλογη προσδοκία) προοδευτικά αυστηρότερες ρυθμίσεις, και ελλείψει ειδικών και δεσμευτικών διαβεβαιώσεων σε αντίθετη κατεύθυνση, οι επενδυτές δεν δύνανται εύλογα να αναμένουν αναλλοίωτο ρυθμιστικό πλαίσιο.

2. Η απαγόρευση απαλλοτρίωσης και το police powers doctrine υπό το πρίσμα των κλιματικών υποχρεώσεων των κρατών

Το δεύτερο κεντρικό ζήτημα που ανακύπτει στην παραπάνω νομική αντινομία είναι η διάκριση μεταξύ απαλλοτρίωσης (expropriation) και νόμιμης άσκησης της κρατικής ρυθμιστικής εξουσίας. Καθώς τα κράτη προχωρούν σε νομοθεσία κατάργησης ορυκτών καυσίμων, απαγόρευσης εξόρυξης ή ανάκλησης αδειών, επενδυτές επικαλούνται συστηματικά παραβίαση της κατά το διεθνές επενδυτικό δίκαιο προστασίας από απαλλοτρίωση. Παρατηρείται μάλιστα πως τα τελευταία χρόνια έχουν πολλαπλασιαστεί οι υποθέσεις που προέκυψαν κατόπιν εθνικών μέτρων σταδιακής κατάργησης του άνθρακα, τόσο στην Ολλανδία, στον Καναδά όσο και στην Γερμανία.⁴³⁶ Η λογική αλληλουχία της παρούσας ανάλυσης οδηγεί σε δύο εύλογα ερωτήματα: **πρώτον, σε ποια**

περίπτωση το μέτρο που λαμβάνεται από το κράτος θεωρείται απαλλοτρίωση και δεύτερον, στην περίπτωση που θεωρηθεί απαλλοτρίωση, κατά πόσο αυτή είναι νόμιμη.

Προκειμένου να απαντηθεί το πρώτο ερώτημα κρίνεται απαραίτητη η διάκριση της απαλλοτρίωσης τόσο σε άμεση όσο και σε έμμεση.⁴³⁷ Ως άμεση απαλλοτρίωση νοείται «η υποχρεωτική εκχώρηση του δικαιώματος ιδιοκτησίας ή η άμεση φυσική κατάσχεση του ακινήτου, η οποία συνήθως, ωφελεί το ίδιο το κράτος ή τρίτο μέρος που έχει εξουσιοδοτηθεί από το κράτος». ⁴³⁸ Από την άλλη ως έμμεση απαλλοτρίωση νοείται «η πλήρης ή σχεδόν πλήρης στέρηση μιας επένδυσης, χωρίς όμως να συνοδεύεται από επίσημη μεταβίβαση της κυριότητας ή άμεση κατάσχεση». ⁴³⁹

Όσον αφορά την απάντηση στο δεύτερο ερώτημα που τέθηκε, στην περίπτωση που ένα κρατικό μέτρο κριθεί ότι συνιστά απαλλοτρίωση, το διεθνές επενδυτικό δίκαιο επιτρέπει τη νομιμοποίησή της εφόσον συντρέχουν σωρευτικά τέσσερις προϋποθέσεις: το μέτρο να λαμβάνεται για το δημόσιο συμφέρον, να μην συνιστά διάκριση έναντι άλλων επενδυτών, να έχει ληφθεί βάσει νόμιμων

⁴³⁶ RWE AG and RWE Eemshaven Holding II BV v Kingdom of the Netherlands, ICSID Case No ARB/21/4; Uniper SE, Uniper Benelux Holding BV and Uniper Benelux NV v Kingdom of the Netherlands, ICSID Case No ARB/21/22; Westmoreland Mining Holdings LLC v Government of Canada, NAFTA/UNCITRAL, Notice of Arbitration (12 June 2018).

⁴³⁷ Johanne M Cox, Expropriation in Investment Treaty Arbitration (Oxford University Press 2019, online edn, Oxford Law Pro) 43.

⁴³⁸ United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), Expropriation, UNCTAD Series on Issues in International Investment Agreements II (United Nations 2012) 6.

⁴³⁹ *ibid* 7.

διαδικασιών (due process) και να συνοδεύεται από άμεση και εύλογη αποζημίωση.⁴⁴⁰

Στο κλιματικό πλαίσιο, η προϋπόθεση της αποζημίωσης αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα: ακόμη και όταν η κατάργηση ορυκτών καυσίμων κρίνεται νόμιμη ως μέτρο δημοσίου συμφέροντος, η υποχρέωση αποζημίωσης παραμένει. Αυτό ως γεγονός που επιβαρύνει σημαντικά τη δημοσιονομική ικανότητα των κρατών να νομοθετούν αποφασιστικές κλιματικές πολιτικές. Η αρχή αυτή διατυπώθηκε με σαφήνεια στην υπόθεση Santa Elena κατά Κόστα Ρίκας, όπου το δικαστήριο επεσήμανε ότι «τα περιβαλλοντικά μέτρα που συνιστούν απαλλοτρίωση, ανεξαρτήτως του πόσο ωφέλιμα είναι, δεν απαλλάσσουν το κράτος από την υποχρέωση αποζημίωσης».

Το βασικό επιχείρημα που προβάλλουν τα κράτη προκειμένου να υποστηρίξουν ότι ένα ρυθμιστικό μέτρο δεν συνιστά έμμεση απαλλοτρίωση είναι το δόγμα των αστυνομικών εξουσιών (police powers doctrine). Σύμφωνα με αυτό, ένα ρυθμιστικό μέτρο που εμπίπτει στις κυριαρχικές εξουσίες του κράτους και είναι καλόπιστο, μη διακριτικό και αναλογικό προς τον επιδιωκόμενο δημόσιο σκοπό δεν συνιστά έμμεση απαλλοτρίωση και, συνεπώς, δεν θεμελιώνει υποχρέωση αποζημίωσης — ακόμη και

στην περίπτωση που ο επενδυτής υφίσταται ουσιώδη οικονομική βλάβη, κλασική διατύπωση του οποίου συναντά κανείς στην υπόθεση Philip Morris κατά Ουρουγκάης (2016)⁴⁴¹. Αξίζει να σημειωθεί πως το police powers doctrine αναγνωρίζεται ευρέως από το διεθνές δίκαιο ως εθιμικό δίκαιο και πλέον οι νέες γενιάς επενδυτικές συνθήκες το περιλαμβάνουν ως ξεχωριστή ρήτρα (clause), όπως αναλύεται σε μεταγενέστερη ενότητα της ανάλυσης.⁴⁴²

Ωστόσο, η εφαρμογή του δόγματος στις κλιματικές διαφορές αναδεικνύει ανεπίλυτες εντάσεις. Είναι πολύ βασικό το γεγονός πως, δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς το τεστ εφαρμογής: ορισμένα δικαστήρια υιοθετούν το «sole effect» τεστ, εξετάζοντας αποκλειστικά τη βαρύτητα της επίπτωσης στον επενδυτή, άλλα εφαρμόζουν την ανάλυση αναλογικότητας, ενώ άλλα συνδυάζουν και τα δύο. Η ανομοιογένεια αυτή εντοπίζεται ιδιαιτέρως στην υποθέσεις κατάργησης άνθρακα στην Ολλανδία. Συγκεκριμένα, στην υπόθεση RWE κατά Ολλανδίας, ο επενδυτής επικαλέστηκε την απόφαση Continental Casualty κατά Αργεντινής, υποστηρίζοντας ότι τα κρατικά μέτρα που δεν αποζημιώνονται είναι μόνο οι ρυθμίσεις που «δεν εμποδίζουν τη βασική τυπική χρήση ενός στοιχείου

⁴⁴⁰ Ursula Kriebaum, Christoph Schreuer and Rudolf Dolzer, *Principles of International Investment Law* (3rd edn, Oxford University Press 2022) 100.

⁴⁴¹ Philip Morris Brands Sàrl, Philip Morris Products S.A. and Abal Hermanos S.A. v Oriental Republic of Uruguay (ICSID Case No ARB/10/7, Award, 8 July 2016) paras 291–301, 305, Βλ. επίσης και Catharine Titi, ‘Police Powers Doctrine and International Investment Law’ in Filippo Fontanelli, Andrea Gattini and Attila Tanzi (eds), *General Principles of Law and*

International Investment Arbitration (Brill Nijhoff 2018) 323, 330–331.

⁴⁴² Εσωτερική παραπομπή σε ενότητα “new generation IIAs”; Prabhash Ranjan and Pushkar Anand, ‘Determination of Indirect Expropriation and Doctrine of Police Power in International Investment Law: A Critical Appraisal’ in Leïla Choukroune (ed), *Judging the State in International Trade and Investment Law: Sovereignty Modern, the Law and the Economics* (Springer 2016) 127, 130.

ενεργητικού»⁴⁴³, ενώ το κράτος επικαλέστηκε την απόφαση Invesmart κατά Τσεχικής Δημοκρατίας, ζητώντας «σημαντικό περιθώριο διακριτικής ευχέρειας» υπέρ του ρυθμιστή.⁴⁴⁴ Δεύτερο κρίσιμο ζήτημα είναι η προβλεψιμότητα (foreseeability) του μέτρου. Ειδικότερα, στην υπόθεση Rockhopper κατά Ιταλίας, το δικαστήριο, παρά την αναγνώριση της νομιμότητας του σκοπού των αμφισβητούμενων μέτρων, επιδίκασε αποζημίωση στον επενδυτή, με την αιτιολογία ότι το ιταλικό κράτος είχε αναλάβει ρητές νομοθετικές και ρυθμιστικές δεσμεύσεις επί των οποίων ο επενδυτής είχε εύλογα στηριχθεί — δεσμεύσεις των οποίων η μεταγενέστερη ανατροπή καθιστούσε αδύνατη την εκ των προτέρων πρόβλεψη της κανονιστικής μεταβολής.⁴⁴⁵

Ως αποτέλεσμα όλων των παραπάνω, εμφανίζεται το φαινόμενο της ρυθμιστικής αποτροπής (regulatory chill)⁴⁴⁶, βάσει του οποίου αρκεί και μια απλή απειλή αποζημίωσης να ωθήσει τα κράτη στο να μην προχωρήσουν στη λήψη μέτρων αναδιαμόρφωσης της κλιματικής τους πολιτικής, ώστε να αποφύγουν όσο το δυνατόν την έκθεσή τους σε αξιώσεις.⁴⁴⁷ Μάλιστα, έχει αποκτήσει δύο

εκφάνσεις αυτό το φαινόμενο: internalization chill και threat chill.⁴⁴⁸ Αναφορικά με την πρώτη του έκφανση, οι κυβερνήσεις αποφεύγουν οποιαδήποτε ρύθμιση μπορεί να οδηγήσει σε επενδυτική διαφορά, ενώ με την δεύτερη, αυτή αφορά σε περιπτώσεις αποτροπής λήψης συγκεκριμένων μέτρων, εφόσον ο επενδυτής έχει ήδη απειλήσει το κράτος ότι με τη λήψη τους θα προσφύγει σε διαιτησία.⁴⁴⁹ Η ανάλυση αυτή καταδεικνύει ότι το police powers doctrine, παρά την αναγνώρισή του ως εθνικού δικαίου, δεν παρέχει επαρκή ασφάλεια δικαίου για τα κράτη που νομοθετούν αποφασιστικές κλιματικές πολιτικές.

III. Η ρυθμιστική εξουσία των κρατών στον απόηχο των κλιματικών γνωμοδοτήσεων

Η προηγούμενη ενότητα αναδεικνύει τη διστακτικότητα των διαιτητικών δικαστηρίων να αναγνωρίσουν ευρύτερη διακριτική ευχέρεια στα κράτη κατά την άσκηση της ρυθμιστικής τους εξουσίας, όπως μαρτυρά και η έλλειψη ομοφωνίας κατά τον προσδιορισμό των κριτηρίων του police powers doctrine και του περιεχομένου των ευλόγων

⁴⁴³ Continental Casualty Company v. The Argentine Republic, ICSID Case No. ARB/03/9, Award, 5 Σεπτεμβρίου 2008, para 258, όπως παρατίθεται στο: RWE AG and RWE Eemshaven Holding II BV v. Netherlands, ICSID Case No. ARB/21/4, Claimant's Memorial, 18 Δεκεμβρίου 2021, para 14-16· βλ. Zhu, ό.π., σ. 183.

⁴⁴⁴ Invesmart B.V. v. Czech Republic, UNCITRAL, Award, 26 Ιουνίου 2009, para 497-499, όπως παρατίθεται στο: RWE AG and RWE Eemshaven Holding II BV v. Netherlands, (ICSID Case No. ARB/21/4) Respondent's Counter-Memorial, 5 Σεπτεμβρίου 2022 [7].

⁴⁴⁵ Rockhopper Italia S.p.A., Rockhopper Mediterranean Ltd and Rockhopper Exploration Plc v

Italian Republic (ICSID Case No ARB/17/14, Final Award, 23 August 2022) [5–6].

⁴⁴⁶ J. Bonnitche, Substantive Protection under Investment Treaties: A Legal and Economic Analysis (Cambridge University Press, 2014) 114.

⁴⁴⁷ Lone Pine Resources Inc v Government of Canada (ICSID Case No UNCT/15/2, Final Award, 21 November 2022) [627, 631].

⁴⁴⁸ Kyla Tienhaara, 'Regulatory Chill in a Warming World: The Threat to Climate Policy Posed by Investor-State Dispute Settlement' (2018) 7(2) Transnational Environmental Law 229, 233.

⁴⁴⁹ Ibid 234.

προσδοκιών των επενδυτή. Εξάλλου, η ratio του ίδιου του επενδυτικού δικαίου συνίσταται στην προστασία των επενδυτών από την κρατική εξουσία, όπως αντανakλάται και στις “πρώτης γενιάς” επενδυτικές συμφωνίες (first generation IAs),⁴⁵⁰ οι οποίες σπανίως περιέχουν ρητή αναφορά στο δικαίωμα του κράτους να νομοθετεί για την κλιματική αλλαγή.⁴⁵¹

Βέβαια, αυτή η φιλοεπενδυτική προσέγγιση δεν συνάδει με την προσπάθεια του διεθνούς δικαίου να προσδιορίσει και να αυστηροποιήσει τις κλιματικές υποχρεώσεις των κρατών. Όπως αναγνώρισε και το Διαμερικανικό Δικαστήριο⁴⁵² (και η Δικαστής Cleveland του ΔΔΧ⁴⁵³), τα κράτη χρειάζονται ευρύτερη διακριτική ευχέρεια στο διεθνές επενδυτικό δίκαιο προκειμένου να σχεδιάσουν φιλόδοξες κλιματικές πολιτικές για τη μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου (NDCs) και να λάβουν εθνικά μέτρα υλοποίησής τους. Ειδιάλλως, θα καταλήγουν να ενάγονται για παραβίαση των επενδυτικών συμφωνιών τους, όπως έγινε στις

υποθέσεις RWE⁴⁵⁴ & Uniper⁴⁵⁵ κατά Ολλανδίας. Εν προκειμένω, η Ολλανδία κατηγορήθηκε για παραβίαση των συμφωνιών της με τους εν λόγω επενδυτές συνεπεία ενός μέτρου υλοποίησης των NDCs της, ήτοι της απόφασης σταδιακής κατάργησης της ηλεκτροπαραγωγής άνθρακα.⁴⁵⁶

Πώς, όμως, μπορεί να διευρυνθεί η κρατική ρυθμιστική εξουσία όταν οι επενδυτικές συμφωνίες δεν προβλέπουν ειδικό κανονιστικό πλαίσιο για την εκπλήρωση των κλιματικών υποχρεώσεων των κρατών; Η λύση του IACtHR εντοπίζεται στην αναθεώρηση των υφιστάμενων επενδυτικών συμφωνιών⁴⁵⁷ ενώ η λύση της Δικαστή Cleveland επικεντρώνεται στην ερμηνεία των συνθηκών υπό το πρίσμα του νέου κλιματικού δικαίου.⁴⁵⁸ Η παρούσα ανάλυση αναγνωρίζει ότι οι προτάσεις αυτές δεν προέρχονται από το ίδιο το ΔΔΧ, και άρα στερούνται της νομικής εμβέλειας που φέρει η Γνωμοδότησή του. Εντούτοις, η θεωρητική τους σημασία παραμένει.

⁴⁵⁰ Ως παλαιάς γενιάς ορίζονται οι διεθνείς επενδυτικές συμφωνίες που τέθηκαν σε ισχύ την περίοδο 1980-2010. Για περισσότερη εμβάθυνση: UNCTAD, Phase 2 of IIA Reform: Modernizing the Existing Stock of Old-Generation Treaties, IIA Issues Note, No. 2 (June 2017), https://unctad.org/system/files/official-document/diaepcb2017d3_en.pdf.

⁴⁵¹ Manish Aggarwal and Ridhi Kabra, ‘Regulating for Climate Change Without Breaching Investment Treaties’ in Annette Magnusson and Anja Ipp (eds), Investment Arbitration and Climate Change (Kluwer Law International 2023), 165 - 178.

⁴⁵² Climate Emergency and Human Rights (n. 7) [162-164, 351].

⁴⁵³ Declaration of Judge Cleveland (n. 9) [22].

⁴⁵⁴ RWE AG and RWE Eemshaven Holding II BV v Kingdom of the Netherlands, ICSID CaseNoARB/21/4

Respondent’s Counter-Memorial (2022) [178 – 181, 447 – 451].

⁴⁵⁵ Uniper SE, Uniper Benelux Holding BV and Uniper Benelux NV v Kingdom of the Netherlands (ICSID Case No. ARB/ 21/ 22).

⁴⁵⁶ Stan Putter, ‘The Netherlands Coal Phase-Out and the Resulting (RWE and Uniper) ICSID Arbitrations’ (Kluwer Arbitration Blog, 2021) <https://legalblogs.wolterskluwer.com/arbitration-blog/the-netherlands-coal-phase-out-and-the-resulting-rwe-and-uniper-icsid-arbitrations/>, προσπελάστηκε στις 17 Ιουλίου 2026.

⁴⁵⁷ Climate Emergency and Human Rights (n. 7) [162-164, 351].

⁴⁵⁸ Declaration of Judge Cleveland Obligations of States in respect of Climate Change (Advisory Opinion) [2025] ICJ Rep (23 July 2025).

Η πρόταση ερμηνείας των επενδυτικών συμφωνιών συνάδει με τη γενικότερη ερμηνευτική στάση του ΔΔΧ. Το Δικαστήριο αποφεύγει μεν να εξετάσει την ύπαρξη κλιματικών υποχρεώσεων στο διεθνές επενδυτικό δίκαιο,⁴⁵⁹ εγχείρημα το οποίο θα ήταν ούτως ή άλλως δυσχερές λόγω της πληθώρας επενδυτικών συμφωνιών και της ευρείας νομολογίας των διαιτητικών δικαστηρίων. Ωστόσο, υιοθετεί ευρέως τη μέθοδο της συστημικής ένταξης,⁴⁶⁰ δημιουργώντας ένα ενιαίο δικαιοσύστημα όπου οι κλιματικές υποχρεώσεις αλληλεπιδρούν με άλλους κλάδους του διεθνούς δικαίου (ITLOS, IACtHR). Επομένως, η συστημική ένταξη των κλιματικών υποχρεώσεων των κρατών στο επενδυτικό δίκαιο συμπορεύεται με το γενικότερο πνεύμα της Γνωμοδότησης παρόλο που δεν αναγράφεται ρητά σε αυτή.

Επιπλέον, η αναθεώρηση των επενδυτικών συμφωνιών και ιδίως η σύναψη νέων, γνωστών ως “new generation IIAs”, βρίσκει ήδη ευρεία απήχηση στην πρακτική των κρατών. Από το 2010 κι έπειτα, παρατηρείται η σύναψη νέων επενδυτικών συμφωνιών, οι οποίες αποδίδουν μεγαλύτερη βαρύτητα στο ρυθμιστικό δικαίωμα των κρατών καθώς και στη βιώσιμη ανάπτυξη και προστασία

του περιβάλλοντος.⁴⁶¹ Μάλιστα, κατόπιν σειράς αντιδράσεων και διαπραγματεύσεων, στις 3.12.2024, υιοθετήθηκε η Πράξη Μεταρρύθμισης της ECT, εναρμονιζόμενη με τις διεθνείς επιταγές κλιματικής προστασίας.⁴⁶²

Η επόμενη ενότητα οικοδομείται σε αυτές ακριβώς τις προτάσεις εναρμόνισης του επενδυτικού δικαίου με τις κλιματικές υποχρεώσεις των κρατών, εξετάζοντας νομικά ερείσματα για την εφαρμογή τους.

IV. Διεθνές κλιματικό δίκαιο και επενδυτικές συμφωνίες: οι διάυλοι επικοινωνίας μεταξύ τους

Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα της UNCTAD (2022), τα τελευταία χρόνια παρατηρείται ένας μεγάλος αριθμός υποθέσεων επενδυτικής διαιτησίας συνεπεία περιβαλλοντικών μέτρων των κρατών.⁴⁶³ Το ενδιαφέρον, εδώ, εμφανίζεται στη νομική βάση των διαφορών αυτών. Ενώ τα κρατικά μέτρα υιοθετούνται κατ’ αρχήν προς συμμόρφωση με τις διεθνείς κλιματικές υποχρεώσεις των κρατών, τα δικαστήρια αποφεύγουν να αναλύσουν τους σχετικούς κανόνες του κλιματικού δικαίου.⁴⁶⁴ Περιορίζονται, απλώς, σε αναφορές των

⁴⁵⁹ Obligations of States in respect of Climate Change [173].

⁴⁶⁰ VCLT ά. 31 παρ. 3 στοιχ. γ’.

⁴⁶¹ UNCTAD, Phase 2 of IIA Reform: Modernizing the Existing Stock of Old-Generation Treaties, IIA Issues Note, No. 2 (2017), https://unctad.org/system/files/official-document/diaepcb2017d3_en.pdf.

⁴⁶² Johannes Tropper, 'The ECT's Long Road to Modernisation: A Story of Delays and Miscalculations' *Völkerrechtsblog* (19 December 2024)

<https://voelkerrechtsblog.org/the-ects-long-road-to-modernisation/> προσπελάστηκε στις 16 Ιουλίου 2026.

⁴⁶³ United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), International Investment in Climate Change Mitigation and Adaptation — Trends and Policy Developments, Doc UNCTAD/DIAE/INF/2022/2 (2022) 13.

⁴⁶⁴ Camille Martini, 'From Fact to Applicable Law: What Role for the International Climate Change Regime in Investor-State Arbitration?' (2024) 61 *Canadian Yearbook of International Law/Annuaire canadien de droit international* 12-13.

κλιματικών συνθηκών κατά την περιγραφή των πραγματικών περιστατικών της υπόθεσης. Η ιδιαιτερότητα αυτή οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στην απουσία κανόνων κλιματικού δικαίου από τις επενδυτικές συμφωνίες.

Εντοπίζοντας την έλλειψη αυτή, η παρούσα ενότητα εστιάζει στους τρόπους ένταξης του διεθνούς κλιματικού δικαίου στις επενδυτικές συμφωνίες μέσω (1) ερμηνείας των υφιστάμενων συμφωνιών, (2) αναθεώρησής τους και (3) δημιουργίας νέων συμφωνιών.

1. Η ερμηνεία των επενδυτικών συμφωνιών υπό το πρίσμα των διεθνών κλιματικών υποχρεώσεων

Στη βάση αυτής της ανάλυσης, κρίσιμη κρίνεται η διάκριση των επενδυτικών υποθέσεων (i) σε αυτές όπου οι διεθνείς κλιματικές υποχρεώσεις εκπληρώνονται μέσω εθνικών μέτρων και το εθνικό δίκαιο καθορίζεται ως εφαρμοστέο δίκαιο μεταξύ των μερών και (ii) σε εκείνες όπου οι διεθνείς κλιματικές υποχρεώσεις αξιοποιούνται ως εργαλείο ερμηνείας της επενδυτικής συμφωνίας, ιδίως μέσω της μεθόδου της “συστημικής ένταξης”.

i. εφαρμοστέο εθνικό δίκαιο ως αντανάκλαση διεθνών

κλιματικών υποχρεώσεων των κρατών

Σε αρκετές επενδυτικές συμφωνίες ορίζεται ως εφαρμοστέο, μεταξύ άλλων, το εθνικό δίκαιο των κρατών.⁴⁶⁵ Η αναγνώριση αυτή δεν αρκεί *eo ipso* προκειμένου κάθε εθνικό μέτρο υλοποίησης των NDCs να καθίσταται εφαρμοστέο δίκαιο μεταξύ των μερών της επενδυτικής συμφωνίας και, έτσι, να αποκλείεται η διεθνής ευθύνη των κρατών υποδοχής.⁴⁶⁶ Ωστόσο, αυτό που παρατηρείται είναι τα διαιτητικά δικαστήρια να αναγνωρίζουν ευρύτερη διακριτική ευχέρεια στα κράτη, κατά την υιοθέτηση μέτρων κλιματικής προστασίας, όταν αυτά προέρχονται από κανόνες διεθνούς δικαίου.⁴⁶⁷

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η υπόθεση *Eco Oro* κατά Κολομβίας, στην οποία η Κολομβία κατηγορήθηκε για έμμεση απαλλοτρίωση λόγω περιβαλλοντικών μέτρων που επέβαλε βάσει της αρχής της προφύλαξης (*precautionary principle*), η οποία ήταν μέρος ενός εθνικού της νόμου.⁴⁶⁸ Το Δικαστήριο βασίστηκε στην αρχή αυτή και, λαμβάνοντας υπόψη τη διεθνή της προέλευση,⁴⁶⁹ ερμήνευσε με ευρύτητα το *police powers doctrine*. Απέρριψε, έτσι, τον ισχυρισμό περί απαλλοτρίωσης και έκρινε τα περιβαλλοντικά μέτρα ως νόμιμη άσκηση της ρυθμιστικής εξουσίας του κράτους.⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ ICSID Convention ά. 42(1) & Free Trade Agreement between Canada and the Republic of Colombia ά. 832. & Free Trade Agreement Between Central America, the Dominican Republic and the United States of America (CAFTA) (2004) ά. 10.22.

⁴⁶⁶ Camille Martini (n. 50) 22.

⁴⁶⁷ *ibid* 24.

⁴⁶⁸ Free Trade Agreement between Canada and the Republic of Colombia ά. 832.

⁴⁶⁹ Rio Declaration on Environment and Development (1992), UN Doc A/CONF. 151/26 (Vol. I), Principle 15, https://icsid.worldbank.org/sites/default/files/parties_publications/C8394/Respondent%27s%20documents/RL%20-%20Legal%20Authorities/RL-0150-ENG%201992-06-13.pdf.

⁴⁷⁰ *Eco Oro Minerals Corp v Republic of Colombia*, ICSID Case No ARB/16/41, Decision on Jurisdiction, Liability and Directions on Quantum (2021) [654, 683].

Αντίστοιχα, στην υπόθεση Chemtura κατά Καναδά, το δικαστήριο έκρινε ότι το εθνικό μέτρο περιορισμού της χρήσης λινδανίου, ενός επιβλαβούς για το περιβάλλον εντομοκτόνου, πληρούσε τους όρους του police powers doctrine.⁴⁷¹ Η κρίση αυτή θεμελιώθηκε, πρώτον, σε διεθνή πορίσματα περί ακαταλληλότητας του λινδανίου και, δεύτερον, στις διεθνείς υποχρεώσεις του Καναδά βάσει της Σύμβασης του 1979 για τη Διασυνοριακή Ρύπανση της Ατμόσφαιρας.⁴⁷²

Επομένως, στον απόηχο της Γνωμοδότησης του ΔΔΧ, η αναγνώριση του κλιματικού συστήματος ως παγκοσμίως κοινού αγαθού από το οποίο απορρέουν υποχρεώσεις *erga omnes*⁴⁷³ καθώς και οι διεθνείς κλιματικές συνθήκες δύνανται να επηρεάσουν τα κριτήρια εξέτασης του police powers doctrine. Συγκεκριμένα, μέσω της ρήτρας του εφαρμοστέου εθνικού δικαίου, τα δικαστήρια μπορούν να διευρύνουν τη διακριτική ευχέρεια των κρατών κατά το μέτρο που αυτή ασκείται προς συμμόρφωση με τις διεθνείς κλιματικές τους υποχρεώσεις.

ii. η «συστημική ένταξη» του διεθνούς κλιματικού δικαίου στις επενδυτικές συμφωνίες

Σύμφωνα με το άρθρο 31(3)(γ) της Σύμβασης της Βιέννης,⁴⁷⁴ κατά την ερμηνεία ενός συμβατικού κειμένου, «πρέπει να λαμβάνεται υπόψη το σύνολο των κανόνων διεθνούς δικαίου που εφαρμόζεται στις σχέσεις μεταξύ των μερών». Πρόκειται για μία τεχνική επίλυσης κανονιστικών συγκρούσεων του δημοσίου διεθνούς δικαίου,⁴⁷⁵ η οποία αναφέρεται τόσο σε κανόνες συμβατικού ή εθιμικού δικαίου όσο και σε γενικές αρχές.⁴⁷⁶

Η τεχνική αυτή απαντάται στη νομολογία των επενδυτικών διαιτητικών δικαστηρίων, ιδίως κατά τον προσδιορισμό των κριτηρίων του FET και του police powers doctrine που προαναφέρθηκαν.⁴⁷⁷ Ωστόσο, διατυπώνονται αρκετές επιφυλάξεις ως προς τη συμβατότητά της με το επενδυτικό δίκαιο. Πρώτον, η έλλειψη διεθνούς νομικής προσωπικότητας των επενδυτών δεν επιτρέπει την επιβολή διεθνών υποχρεώσεων σε αυτούς ούτε την

⁴⁷¹ Chemtura Corporation v Government of Canada, UNCITRAL, Award (2 August 2010) [133-138].

⁴⁷² Protocol to the 1979 Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution on Persistent Organic Pollutants, 24 June 1998, 2230 UNTS 79 (entered into force 23 October 2003).

⁴⁷³ Obligations of States in respect of Climate Change [440].

⁴⁷⁴ Άρθρο 31§3(c) της Σύμβασης της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών (1969).

⁴⁷⁵ ILC, 'Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law: Draft conclusions of the work of the Study Group finalized by Martti

Koskenniemi' (2 May 2006) UN Doc A/CN.4/L.682/Add.1 [43].

⁴⁷⁶ Ibid 14.

⁴⁷⁷ Saluka Investments BV v Czech Republic, UNCITRAL, Partial Award (2006) [254]; Ioan Micula, Viorel Micula, SC European Food SA, SC Star mill SRL and SC Multipack SRL v Romania [I], ICSID Case No ARB/05/20, Final Award [526]; Philip Morris Brands Sàrl, Philip Morris Products SA and Abal Hermanos SA v Oriental Republic of Uruguay, ICSID Case No ARB/10/7, Award (2016) [290]; David R Aven, Samuel D Aven, Carolyn J Park, Eric A Park, Jeffrey S Shiolen, Giacomo A Buscemi, David A Janney and Roger Raguso v Republic of Costa Rica, ICSID Case No UNCT/15/3, Final Award (2018) [410–19].

ερμηνεία της συμπεριφοράς τους βάσει αυτών.⁴⁷⁸ Δεύτερον, ο ειδικός οικονομικός σκοπός και ο χαρακτήρας των επενδυτικών συμφωνιών περιορίζει την εφαρμογή κανόνων διεθνούς δικαίου ώστε να μην καταστρατηγείται η συμβατική βούληση των μερών.⁴⁷⁹ Για τον λόγο αυτό, η “συστημική ένταξη” δεν καθιστά τους διεθνείς κλιματικούς κανόνες εφαρμοστέο δίκαιο. Απλώς συμβάλλει στην ερμηνεία του εύρους και του περιεχομένου της ρυθμιστικής εξουσίας του κράτους υποδοχής.

Η “συστημική ένταξη” δεν απαιτεί κατ’ αρχήν σχετική πρόβλεψη στην επενδυτική συμφωνία λόγω της ευρείας ισχύος της ως διεθνούς ερμηνευτικού κανόνα. Εντούτοις, παρατηρείται μεγαλύτερη ευκολία εφαρμογής της όταν η συμφωνία αναφέρεται στο ρυθμιστικό δικαίωμα του κράτους για σημαντικούς δημόσιους σκοπούς.⁴⁸⁰ Τέτοιες αναφορές εντοπίζονται συνήθως στο προοίμιο της συμφωνίας, στα άρθρα που ορίζουν το αντικείμενο και τον σκοπό της, καθώς και σε ειδικότερες διατάξεις που προσδιορίζουν το ρυθμιστικό δικαίωμα του κράτους.⁴⁸¹

Αντιπροσωπευτική εκδήλωση της συστημικής ένταξης διεθνών κλιματικών κανόνων απαντάται στην υπόθεση Aven κατά Κόστα Ρίκα. Στην υπόθεση αυτή, τα μέρη είχαν προβλέψει στη συμφωνία τους ότι η Κόστα Ρίκα θα μπορούσε να λαμβάνει πρόσφορα μέτρα προκειμένου να διασφαλίσει ότι η δραστηριότητα της Aven είναι συμβατή με την ανάγκη περιβαλλοντικής προστασίας.⁴⁸² Το Δικαστήριο βασίστηκε, μεταξύ άλλων, στον κανόνα συστημικής ένταξης προκειμένου να ερμηνεύσει το άρθρο αυτό υπό το πρίσμα διεθνών κλιματικών υποχρεώσεων της Κόστα Ρίκα.⁴⁸³ Απεφάνθη, έτσι, υπέρ της νομιμότητας των υπό εξέταση περιβαλλοντικών μέτρων.

Παρατηρούνται, επομένως, δύο τρόποι με τους οποίους τα διαιτητικά δικαστήρια εξετάζουν το επιχείρημα των κρατών περί συμμόρφωσης στις διεθνείς κλιματικές τους υποχρεώσεις: είτε μέσω διατάξεων που ορίζουν ως εφαρμοστέο το εθνικό δίκαιο των κρατών είτε μέσω της ερμηνευτικής μεθόδου της συστημικής ένταξης. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις, το αποτέλεσμα είναι το ίδιο: τα δικαστήρια αναγνωρίζουν ευρύτερη διακριτική

⁴⁷⁸ Rumiana Yotova, “Systemic Integration: An Instrument for Reasserting the State’s Control in Investment Arbitration?” in Andreas Kulick, ed, *Reassertion of Control over the Investment Treaty Regime* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016) 182 [193–94]. <https://www.cambridge.org/core/books/abs/reassertion-of-control-over-the-investment-treaty-regime/systemic-integration-an-instrument-for-reasserting-the-states-control-in-investment-arbitration/B2410ED42DF0FBBCD9AC994313204692>

⁴⁷⁹ *ibid.*

⁴⁸⁰ *ibid.*; ‘UNCTAD World Investment Report 2015’, 112 http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2015_en.pdf, προσπελάστηκε στις 17 Ιουλίου 2026.

⁴⁸¹ Rumiana Yotova 195-196.

⁴⁸² Dominican Republic-Central America-United States Free Trade Agreement, 5 August 2004, (2004) 43 ILM 514 (entered into force 1 January 2009) [DR-CAFTA] ά. 10.11.

⁴⁸³ Aven v Republic of Costa Rica, ICSID Case No UNCT/15/3, Final Award (2018) [410–19].

ευχέρεια στα κράτη για τη λήψη περιβαλλοντικών μέτρων.

2. Αναθεώρηση υφιστάμενων επενδυτικών συμφωνιών

Όπως προαναφέρθηκε, οι παραδοσιακές επενδυτικές συμφωνίες (first-generation IIAs) ήταν πλήρως προσανατολισμένες στην προστασία των επενδυτών, συχνά εις βάρος της υποχρέωσης του κράτους να προστατεύει το κλιματικό σύστημα και τα ανθρώπινα δικαιώματα.⁴⁸⁴ Απόρροια αυτού ήταν η εμπλοκή των κρατών υποδοχής σε πολυδάπανες υποθέσεις διαιτησίας, με απρόβλεπτη συχνά έκβαση, λόγω της άσκησης της ρυθμιστικής τους εξουσίας.⁴⁸⁵ Προκειμένου να αντιμετωπισθεί αυτό το αδιέξοδο, διαμορφώθηκαν δύο ρεύματα, η αναθεώρηση των υφιστάμενων συμφωνιών και η σύναψη νέων (new-generation IIAs).

Η δυνατότητα - και ανάγκη - αναθεώρησης των first-generation IIAs έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τη

UNCTAD, η οποία ήδη από το 2015 είχε υπογραμμίσει τη σημασία εναρμόνισης του διεθνούς επενδυτικού δικαίου με τους στόχους βιώσιμης ανάπτυξης.⁴⁸⁶ Έκτοτε έχει δημοσιευθεί μία σειρά εκθέσεων και προτάσεων πολιτικής, οι οποίες, βέβαια, συνιστούν soft law, προκειμένου να επιταχυνθεί η μεταρρύθμιση του υφιστάμενου συμβατικού καθεστώτος.⁴⁸⁷ Ορισμένες από τις εν λόγω προτάσεις περιλαμβάνουν (α) τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας της επένδυσης, ώστε να συμβάλλει στη βιώσιμη ανάπτυξη του κράτους υποδοχής, (β) την αντικατάσταση του αόριστου FET με εξειδικευμένες υποχρεώσεις των κρατών και (γ) τη διασαφήνιση των κριτηρίων της έμμεσης απαλλοτρίωσης καθώς και την πρόβλεψη εξαιρέσεων υπέρ της ρυθμιστικής εξουσίας των κρατών για ορισμένους δημόσιους σκοπούς.⁴⁸⁸

Παρά την κριτική που δέχθηκε για την ελλιπή προσπάθεια πραγματικού εκσυγχρονισμού της,⁴⁸⁹

⁴⁸⁴ UNCTAD, Phase 2 of IIA Reform: Modernizing the Existing Stock of Old-Generation Treaties (UNCTAD 2017) UN Doc DIAEPCB/2017/3, 4 https://unctad.org/system/files/official-document/diaepcb2017d3_en.pdf.

⁴⁸⁵ United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), Taking Stock of IIA Reform: Recent Developments (UNCTAD, 2020) UNCTAD/DIAE/PCB/INF/2020/8, 2 https://unctad.org/system/files/official-document/diaepcbinf2020d8_en.pdf προσπελάστηκε στις 17 Ιουλίου 2026.

⁴⁸⁶ United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), Investment Policy Framework for Sustainable Development (2015).

⁴⁸⁷ Ενδεικτικά: United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), UNCTAD's Reform Package for the International Investment Regime (UNCTAD 2018); United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), Taking Stock of

IIA Reform: Recent Developments (UNCTAD 2020) UNCTAD/DIAE/PCB/INF/2020/8 https://unctad.org/system/files/official-document/diaepcbinf2020d8_en.pdf ; United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), World Investment Report 2026: International Investment in a Turbulent Era (United Nations 2026), https://unctad.org/system/files/official-document/wir2026_en.pdf προσπελάστηκε στις 17 Ιουλίου 2026.

⁴⁸⁸ United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), Taking Stock of IIA Reform: Recent Developments (UNCTAD 2020) UNCTAD/DIAE/PCB/INF/2020/8.

⁴⁸⁹ Johannes Tropper, The ECT's Long Road to Modernisation: A Story of Delays and Miscalculations, Völkerrechtsblog, 19.12.2024, doi: [10.17176/20241219-225418-0](https://doi.org/10.17176/20241219-225418-0); Papadimos, Nektarios, The Modernisation of the Energy Charter Treaty Called a Missed Opportunity

ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα μεταρρύθμισης απαντάται στην ψήφιση των προτάσεων τροποποίησης της ECT, στις 31.12.2024.⁴⁹⁰ Οι τροποποιήσεις αυτές περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, έναν διαυγέστερο προσδιορισμό των υποχρεώσεων των κρατών βάσει του FET, αναφορά στα κριτήρια του police powers doctrine καθώς και αναγνώριση του ρυθμιστικού δικαιώματος του κράτους για την αντιμετώπιση και την προσαρμογή στις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής.⁴⁹¹ Μάλιστα, στο άρθρο 19 της ECT, τα κράτη αναφέρονται ρητά στις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης και της προφύλαξης καθώς και στην αρχή “ο ρυπαίνων πληρώνει”, ενώ εκφράζεται ρητή προτροπή να συνεξετάζονται οι διεθνείς κλιματικές υποχρεώσεις τους.⁴⁹² Αξιοσημείωτη είναι, βέβαια, η απόφαση των κρατών να μην καθορίσουν ως εφαρμοστέο το εθνικό τους δίκαιο αλλά να το λαμβάνουν υπόψη μόνο στο πλαίσιο εξέτασης των πραγματικών περιστατικών.⁴⁹³

3. Σύναψη νέων διεθνών επενδυτικών συμφωνιών (new-generation IIAs)

Εξετάζοντας το περιεχόμενο των νέων επενδυτικών συμφωνιών, παρατηρείται ότι, ακόμη και σε αυτές, η ενσωμάτωση των διεθνών κλιματικών κανόνων παραμένει συχνά περιορισμένη. Ενώ αναγνωρίζεται γενικά το δικαίωμα του κράτους να νομοθετεί υπέρ της κλιματικής προστασίας, ελάχιστες - και συνήθως πιο πρόσφατες - συμφωνίες αναφέρονται ρητά σε διεθνείς κλιματικές υποχρεώσεις και στο περιεχόμενό τους.⁴⁹⁴ Η παρούσα ενότητα εστιάζει στην παρουσίαση των πιο πρόσφατων new-generation IIAs.

Όσον αφορά στην κατοχύρωση της ρυθμιστικής εξουσίας του κράτους υποδοχής, ενδιαφέρον παρουσιάζει η Συνολική Οικονομική και Εμπορική Συμφωνία μεταξύ Καναδά και Ευρωπαϊκής Ένωσης (EU - Canada CETA).⁴⁹⁵ Η συμφωνία αυτή προστατεύει το ρυθμιστικό δικαίωμα του κράτους για την εκπλήρωση δημόσιων σκοπών, όπως η περιβαλλοντική προστασία. Μάλιστα, διευκρινίζει

(2023). Διαθέσιμο στο SSRN: <https://ssrn.com/abstract=5227779>.

⁴⁹⁰ Energy Charter Conference, Public Communication Explaining the Main Changes Contained in the Agreement in Principle on the Modernisation of the Energy Charter Treaty, CCDEC202210 (2022) <https://www.energycharter.org/fileadmin/DocumentsMedia/CCDECS/2022/CCDEC202210.pdf> προσπελάστηκε στις 17 Ιουλίου 2026.

⁴⁹¹ *ibid.*

⁴⁹² Rumiana Yotova 196; Energy Charter Treaty, art 19, ‘Environmental Aspects’, Energy Charter Secretariat <https://www.energychartertreaty.org/provisions/part-iv->

<miscellaneous-provisions/article-19-environmental-aspects/> προσπελάστηκε στις 17 Ιουλίου 2026.

⁴⁹³ Energy Charter Conference (n 76): “The modernised ECT clarifies that the domestic law of a Contracting Party shall not be part of the applicable law and may only be considered as a matter of fact.”

⁴⁹⁴ Rumiana Yotova 196.

⁴⁹⁵ Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA) between Canada and the European Union and its Member States, Consolidated Text, Chapter Eight (Investment) (2016) <https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaty-files/3593/download> accessed 17 July 2026 Άρθρα 8.4 (2δ), 8.9 (1).

ότι αυτού του είδους τα κρατικά μέτρα δεν συνιστούν παραβίαση της συμφωνίας ακόμη κι αν επηρεάζουν αρνητικά τους επενδυτές ή διαψεύδουν τις προσδοκίες τους.⁴⁹⁶ Επανάληψη αυτής της διάταξης εντοπίζεται στη Netherlands Model BIT, (2019),⁴⁹⁷ η οποία περιέχει, επιπλέον, αρκετές αναφορές στη βιώσιμη ανάπτυξη.⁴⁹⁸

Μία δεύτερη καινοτομία συνίσταται στη συμπερίληψη διατάξεων για την προώθηση επενδύσεων που προάγουν τη βιώσιμη ανάπτυξη και αντίστοιχα για τη μη αποδοχή επενδύσεων που συνεπάγονται αποδυνάμωση των κλιματικών μέτρων του κράτους.⁴⁹⁹ Βέβαια, το σημαντικότερο εξελικτικό βήμα εντοπίζεται στις συμφωνίες, οι οποίες αναφέρονται άμεσα στο κανονιστικό πλαίσιο για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής. Ενδεικτικά αναφέρονται το EU–Vietnam FTA (2015)⁵⁰⁰ και το Πρωτόκολλο Επενδύσεων του

2023 στη Συμφωνία για την Αφρικανική Ηπειρωτική Ζώνη Ελεύθερων Συναλλαγών (AfCFTA),⁵⁰¹ το οποίο ωστόσο δεν έχει τεθεί σε ισχύ.

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει στο Πρωτόκολλο Επενδύσεων της AfCFTA, το οποίο προβλέπει ειδικά κίνητρα για την ενθάρρυνση βιώσιμων επενδύσεων (άρθρο 8), εξαιρεί από τη συνθήκη τα μέτρα που λαμβάνει το κράτος για να διαφυλάξει τη συμμόρφωση των επενδυτών με την περιβαλλοντική πολιτική του (άρθρο 24),⁵⁰² ενώ αναφέρεται ρητά στην κλιματική αλλαγή, αναγνωρίζοντας την αρχή των κοινών αλλά διαφοροποιημένων ευθυνών. Επιπλέον, αναγνωρίζει την υποχρέωση των κρατών να προωθούν επενδύσεις που θα περιορίζουν τις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου και θα διευκολύνουν την προσαρμογή στις αρνητικές

⁴⁹⁶ Agreement between the Government of the Republic of Belarus and the Government of Hungary for the Promotion and Reciprocal Protection of Investments (2019), <https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaty-files/5915/download> προσπελάστηκε στις 17 Ιουλίου 2026.

⁴⁹⁷ Kingdom of the Netherlands, Model Agreement on Reciprocal Promotion and Protection of Investments (2019) άρθρο 2.2 <https://jsumundi.com/en/document/treaty/en-agreement-on-reciprocal-promotion-and-protection-of-investments-between-and-the-kingdom-of-the-netherlands-netherlands-model-bit-2019-friday-22nd-march-2019> προσπελάστηκε στις 17 Ιουλίου 2026.

⁴⁹⁸ ibid τμήματα 2 και 3 και προοίμιο.

⁴⁹⁹ Agreement between the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Republic of Moldova for the Promotion and Protection of Investments (2020), ά. 334, <https://edit.wti.org/wti-filesystem/20210219/db08b882-893d-459f-97a1-a9d6d341e558/Moldova%20->

%20UK%20SPTCA%20(2020).pdf ; Dominican Republic–Central America–United States Free Trade Agreement (CAFTA-DR) (2006), ά. 17.2.2 <https://jsumundi.com/fr/document/pdf/treaty/en-central-america-dominican-republic-united-states-free-trade-agreement-dr-cafta-cafta-dr-usa-2004-thursday-5th-august-2004> .

⁵⁰⁰ Rumiana Yotova 196.

⁵⁰¹ Protocol to the Agreement Establishing the African Continental Free Trade Area on Investment (2023) <https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaty-files/8717/download> προσπελάστηκε στις 17 Ιουλίου 2026.

⁵⁰² Αντίστοιχη πρόβλεψη: Agreement between Australia and Uruguay on the Promotion and Protection of Investments (2022) ά. 15, <https://jsumundi.com/fr/document/pdf/treaty/en-agreement-between-australia-and-the-oriental-republic-of-uruguay-on-the-promotion-and-protection-of-investments-2019-australia-uruguay-bit-2019-friday-5th-april-2019> .

συνέπειες της κλιματικής αλλαγής (άρθρο 26). Εισάγει, τέλος, υποχρεώσεις των επενδυτών να σέβονται το δικαίωμα σε καθαρό και υγιές περιβάλλον και την αρχή προφύλαξης καθώς και να διεξάγουν περιβαλλοντικούς ελέγχους της επένδυσής τους (άρθρο 34).⁵⁰³

Η ανάλυση των ανωτέρω επενδυτικών συμφωνιών αναδεικνύει μία εκκολαπτόμενη τάση αλληλεπίδρασης του διεθνούς επενδυτικού με το κλιματικό δίκαιο καθώς και την αναγνώριση της ανάγκης απρόσκοπτου σχεδιασμού κλιματικών πολιτικών από τα κράτη.⁵⁰⁴ Εντούτοις, επειδή πολλές εκ των συμφωνιών αυτών δεν έχουν τεθεί ακόμα σε ισχύ ούτε υπάρχει επαρκής νομολογία επί τη βάσει τους, διατηρείται μια επιφυλακτικότητα ως προς την ερμηνεία και εφαρμογή τους σε μελλοντικές διαφορές επενδυτικής διαιτησίας. Σε κάθε περίπτωση, οι προτάσεις της UNCTAD σχετικά με την αναθεώρηση των συμφωνιών, σε συνδυασμό με τα πρότυπα επενδυτικών συμφωνιών δύνανται να οικοδομήσουν ένα νέο συμβατικό καθεστώς, εναρμονισμένο με τις διεθνείς κλιματικές επιταγές.

V. Καταληκτικές σκέψεις

Εν είδει επιλόγου, επισημαίνεται ότι η δομή του παραδοσιακού επενδυτικού δικαίου χαρακτηρίζεται

από την περιστολή του ρυθμιστικού δικαιώματος του κράτους προκειμένου να διασφαλιστεί η σταθερότητα και η ανάπτυξη της επένδυσης. Σε ρήξη με αυτή τη σταθερότητα έρχεται η ρευστότητα του φαινομένου της κλιματικής αλλαγής. Στον απόηχο των γνωμοδοτήσεων σχετικά με τις διεθνείς κλιματικές υποχρεώσεις, τα κράτη δεσμεύονται να ασκήσουν το ρυθμιστικό τους δικαίωμα ώστε να σχεδιάσουν και να υλοποιήσουν φιλόδοξες κλιματικές πολιτικές. Επομένως, η προστασία των επενδυτών δεν περιστέλλει πλέον μόνο την κανονιστική ευχέρεια των κρατών αλλά παρακωλύει και την εκπλήρωση των διεθνών τους υποχρεώσεων.

Η Γνωμοδότηση του ΔΔΧ παραλείπει - πιθανώς εκούσια - να αναφερθεί σε αυτή την κανονιστική σύγκρουση, παρά την αμέσως προηγηθείσα μνεία του IACtHR στην ανάγκη αναθεώρησης των επενδυτικών συμφωνιών. Το εκούσιο της παράλειψης επιβεβαιώνεται εμμέσως από τη Διακήρυξη της Δικαστή Cleveland, η οποία τάσσεται υπέρ της ερμηνείας των επενδυτικών συμφωνιών υπό το πρίσμα του διεθνούς κλιματικού δικαίου. Αμφότερες οι θέσεις των δικαιοδοτικών οργάνων απηχούν και επιβεβαιώνουν τα δειλά βήματα μετεξέλιξης του διεθνούς επενδυτικού

⁵⁰³ Agreement between the Government of the Republic of Rwanda and the Government of the Central African Republic on the Promotion and Protection of Investments (2019), ά. 16, 17 <https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaty-files/6428/download> ; Agreement between the Government of the Democratic Republic of the Congo and the Government of the Republic of Rwanda on the Promotion and Protection of Investments (2021) ά. 15-16

<https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/treaty-files/7704/download> ; Agreement between the Government of the Kingdom of Morocco and the Government of the Federal Republic of Nigeria on the Reciprocal Promotion and Protection of Investments (2016), ά. 14(1), 18(1), <https://jusmundi.com/fr/document/pdf/treaty/en-morocco-nigeria-bit-2016-morocco-nigeria-bit-2016-saturday-3rd-december-2016> .

⁵⁰⁴ Rumiana Yotova 196.

δικαίου: τη μειοψηφούσα τάση της νομολογίας να αναγνωρίζει διακριτική ευχέρεια για την εκπλήρωση των διεθνών κλιματικών υποχρεώσεων των κρατών και τη σύναψη νέων επενδυτικών συμφωνιών, προσανατολισμένων στις διεθνείς κλιματικές επιταγές.

Συνάγεται, συνεπώς, ότι η εναρμόνιση της επενδυτικής προστασίας με την κλιματική δράση έγκειται στην αυτορρύθμιση του διεθνούς

επενδυτικού δικαίου μέσω της μεταστροφής, πρώτον, της συναλλακτικής βούλησης των μερών και, δεύτερον, της ερμηνείας των διαιτητικών δικαστηρίων. Η Γνωμοδότηση του ΔΔΧ θα μπορούσε να αποτελέσει τον καταλύτη αυτής της μεταστροφής λόγω του προσδιορισμού συγκεκριμένων και επιτακτικών κλιματικών υποχρεώσεων των κρατών.

VI. Πηγές

Αποφάσεις

- Aven v Republic of Costa Rica, ICSID Case No UNCT/15/3, Final Award (18 September 2018).
- Azienda Elettrica Ticinese (AET) v Federal Republic of Germany, Energy Charter Treaty arbitration (pending).
- Blusun SA, Jean-Pierre Lecorcier and Michael Stein v Italian Republic, ICSID Case No ARB/14/3, Award (27 December 2016).
- Charanne BV and Construction Investments v Kingdom of Spain, SCC Case No V 062/2012, Final Award (21 January 2016).
- Chemtura Corporation v Government of Canada, UNCITRAL, Award (2 August 2010).
- Continental Casualty Company v Argentine Republic, ICSID Case No ARB/03/9, Award (5 September 2008).
- Discovery Global LLC v Slovak Republic, (ICSID Case No. ARB/21/51, Award, 17 January 2025).
- Eco Oro Minerals Corp v Republic of Colombia, ICSID Case No ARB/16/41, Decision on Jurisdiction, Liability and Directions on Quantum (9 September 2021).
- Eiser Infrastructure Limited and Energía Solar Luxembourg SARL v Kingdom of Spain, ICSID Case No ARB/13/36, Final Award (4 May 2017).
- Invesmart BV v Czech Republic, UNCITRAL, Award.
- Ioan Micula, Viorel Micula, SC European Food SA, SC Star mill SRL and SC Multipack SRL v Romania [I], ICSID Case No ARB/05/20, Final Award.
- Lone Pine Resources Inc v Government of Canada, ICSID Case No UNCT/15/2, Final Award (21 November 2022).
- Mobil Investments Canada Inc and Murphy Oil Corporation v Canada, ICSID Case No ARB(AF)/07/4, Decision on Liability and on Principles of Quantum (22 May 2012).
- Peter A. Allard v The Government of Barbados (PCA Case No 2012-06, Award, 27 June 2016).
- Philip Morris Brands Sàrl, Philip Morris Products SA and Abal Hermanos SA v Oriental Republic of Uruguay, ICSID Case No ARB/10/7, Award (8 July 2016).
- Rockhopper Italia S.p.A., Rockhopper Mediterranean Ltd and Rockhopper Exploration Plc v Italian Republic, ICSID Case No ARB/17/14, Final Award (23 August 2022).

- RWE AG and RWE Eemshaven Holding II BV v Kingdom of the Netherlands, ICSID Case No ARB/21/4, Respondent's Counter-Memorial (5 September 2022).
- Saluka Investments BV v Czech Republic, UNCITRAL, PCA Case No 2001-04, Partial Award (17 March 2006).
- Técnicas Medioambientales Tecmed SA v United Mexican States, ICSID Case No ARB(AF)/00/2, Award (29 May 2003).
- Uniper SE, Uniper Benelux Holding BV and Uniper Benelux NV v Kingdom of the Netherlands, ICSID Case No ARB/21/22.
- Westmoreland Mining Holdings LLC v Government of Canada, NAFTA/UNCITRAL, Notice of Arbitration (12 June 2018).

Γνωμοδοτήσεις

- Climate Emergency and Human Rights, Advisory Opinion AO-32/25, Inter-American Court of Human Rights (29 May 2025).
- Request for an Advisory Opinion of the International Court of Justice on the Obligations of States in Respect of Climate Change, Advisory Opinion, International Court of Justice (23 July 2025).
- Obligations of States in respect of Climate Change (Advisory Opinion) Declaration of Judge Cleveland, ICJ (23 July 2025).
- **Νομοθεσία**
- Convention on the Settlement of Investment Disputes between States and Nationals of Other States (ICSID Convention) (1965).
- Energy Charter Treaty (1994).
- Paris Agreement (adopted 12 December 2015, entered into force 4 November 2016).
- Rio Declaration on Environment and Development (1992).
- Protocol to the 1979 Convention on Long-Range Transboundary Air Pollution on Persistent Organic Pollutants (adopted 24 June 1998, entered into force 23 October 2003) 2230 UNTS 79.
- Vienna Convention on the Law of Treaties (1969).
- **Διμερείς Συμφωνίες**
- Agreement between Rwanda and the Government of the Central African Republic (2019).
- Agreement between the Government of the Kingdom of Morocco and the Government of the Federal Republic of Nigeria on the Reciprocal Promotion and Protection of Investments (2016).
- Agreement between the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Republic of Moldova for the Promotion and Protection of Investments (2020).
- Bilateral Investment Treaty between Belarus and Hungary (2019).
- Democratic Republic of the Congo–Rwanda Bilateral Investment Treaty (2021).
- Dominican Republic–Central America–United States Free Trade Agreement (CAFTA-DR) (2006).
- Free Trade Agreement between Canada and the Republic of Colombia.
- Free Trade Agreement Between Central America, the Dominican Republic and the United States of America (CAFTA) (2004).
- Kingdom of the Netherlands, Model Agreement on Reciprocal Promotion and Protection of Investments (2019).

- North American Free Trade Agreement (NAFTA).
- Protocol to the Agreement Establishing the African Continental Free Trade Area on Investment (2023).

Βιβλιογραφία

- Aggarwal M and Kabra R, 'Regulating for Climate Change Without Breaching Investment Treaties' in Annette Magnusson and Anja Ipp (eds), *Investment Arbitration and Climate Change* (Kluwer Law International 2023).
- Bonnitcho J, *Substantive Protection under Investment Treaties: A Legal and Economic Analysis* (Cambridge University Press 2014).
- Cox JM, *Expropriation in Investment Treaty Arbitration* (Oxford University Press 2019, online edn, Oxford Law Pro).
- Hepburn J, 'The Legal Justification for the Doctrine of Legitimate Expectations in International Investment Law' (2025) 36(1) *European Journal of International Law*.
- Kriebaum U, Schreuer C and Dolzer R, *Principles of International Investment Law* (3rd edn, Oxford University Press 2022).
- Lehmann T, *Investment Arbitration and International Climate Change Law: Revaluing Legitimate Expectations* (Kluwer Law International 2025).
- Martini C, 'From Fact to Applicable Law: What Role for the International Climate Change Regime in Investor-State Arbitration?' (2024) 61 *Canadian Yearbook of International Law*.
- Putter S., 'The Netherlands Coal Phase-Out and the Resulting (RWE and Uniper) ICSID Arbitrations' (Kluwer Arbitration Blog, 2021).
- Ranjan P and Anand P, 'Determination of Indirect Expropriation and Doctrine of Police Power in International Investment Law: A Critical Appraisal' in Leïla Choukroune (ed), *Judging the State in International Trade and Investment Law: Sovereignty Modern, the Law and the Economics* (Springer 2016).
- Sarmiento F and Nikiéma SH, *Fair and Equitable Treatment: Why it Matters and What Can Be Done* (International Institute for Sustainable Development 2022).
- Titi C, 'Police Powers Doctrine and International Investment Law' in Filippo Fontanelli, Andrea Gattini and Attila Tanzi (eds), *General Principles of Law and International Investment Arbitration* (Brill Nijhoff 2018).
- Tienhaara K, 'Regulatory Chill in a Warming World: The Threat to Climate Policy Posed by Investor-State Dispute Settlement' (2018) 7(2) *Transnational Environmental Law*.
- Tropper J, 'The ECT's Long Road to Modernisation: A Story of Delays and Miscalculations' (Völkerrechtsblog, 19 December 2024).
- Yu C, 'Disentangling Legal Stability from Legitimate Expectations: Towards Greater Deference to Regulatory Changes in Renewable Energy Transition Policies in Investment Arbitration' (2025) 24(1) *World Trade Review* 101.
- Yotova R, 'Systemic Integration: An Instrument for Reasserting the State's Control in Investment Arbitration?' in Andreas Kulick (ed), *Reassertion of Control over the Investment Treaty Regime* (Cambridge University Press 2016).

Εκθέσεις Διεθνών Οργάνων

- Energy Charter Conference, Public Communication Explaining the Main Changes Contained in the Agreement in Principle on the Modernisation of the Energy Charter Treaty, CCDEC202210 (2022).
- International Institute for Sustainable Development, Lukas Schaugg, What Does the International Court of Justice Advisory Opinion on Climate Change Mean for International Investment Law? (IISD Briefing Note, March 2026).
- United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), Expropriation: UNCTAD Series on Issues in International Investment Agreements II (United Nations 2012).
- United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), International Investment in Climate Change Mitigation and Adaptation — Trends and Policy Developments, UN Doc UNCTAD/DIAE/INF/2022/2 (2022).
- United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), Investment Policy Framework for Sustainable Development (2015).
- United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), Phase 2 of IIA Reform: Modernizing the Existing Stock of Old-Generation Treaties, IIA Issues Note, No. 2 (June 2017).
- Interamerican Association for Environmental Defense (AIDA), Climate Justice and Human Rights: Legal Standards and Tools from the Inter-American Court's Advisory Opinion 32/25 (2025).
- International Law Commission, Fragmentation of International Law: Difficulties Arising from the Diversification and Expansion of International Law: Draft Conclusions of the Work of the Study Group Finalized by Martti Koskenniemi, UN Doc A/CN.4/L.682/Add.1 (2006).

Η Άνοδος της Στάθμης της Θάλασσας (Sea level rise)*της Ειρήνης Μανιάτη⁵⁰⁵***Abstract**

Sea-level rise poses an unprecedented challenge to the international legal order, particularly for low-lying and small island states whose territorial integrity, statehood, and maritime entitlements are directly affected by the progressive loss of land.

This article examines the legal consequences of sea-level rise from two closely connected perspectives: the continuity of statehood and the stability of maritime zones. It first considers whether the loss of the territorial element of statehood may affect the continued existence of states whose territory becomes partially or entirely uninhabitable or submerged. It then examines the legal status of maritime baselines and the extent to which their movement in response to changing coastlines may affect the outer limits of the territorial sea and the exclusive economic zone. Particular attention is given to the competing approaches of ambulatory and fixed baselines and to the principle of legal stability. The analysis focuses on the recent positions of the International Law Commission, the International Law Association and the International Court of Justice, which increasingly support the continuity of statehood and the preservation of established maritime entitlements despite physical changes to coastal territory.

The article argues, however, that these legal safeguards, although essential, cannot fully address the practical consequences of territorial loss. The preservation of statehood and maritime rights does not eliminate the material consequences of displacement and the loss of a territorial base. On the contrary, affected states may increasingly depend on international negotiations concerning relocation, territorial arrangements and the exercise of their sovereign rights, potentially from a structurally weaker bargaining position. The central challenge, therefore, is not merely to preserve the formal continuity of affected states, but to ensure that such continuity remains capable of producing meaningful legal and political consequences in practice.

⁵⁰⁵ E-mail: emaniate4@gmail.com.

I. Εισαγωγή

Η άνοδος της στάθμης της θάλασσας αποτελεί μία από τις σοβαρότερες επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής και δημιουργεί πλέον σημαντικές προκλήσεις για το διεθνές δίκαιο. Σύμφωνα με την IPCC, υπό το σενάριο πολύ υψηλών εκπομπών SSP5-8.5, η πιθανή άνοδος της μέσης παγκόσμιας στάθμης της θάλασσας εκτιμάται σε 0,63-1,01 μ. έως το 2100 και σε 1,7-6,8 μ. έως το 2300, ενώ low-likelihood/high-impact εξελίξεις που συνδέονται με την αστάθεια των παγοκαλυμμάτων δεν μπορούν να αποκλειστούν.⁵⁰⁶⁵⁰⁷ Οι συνέπειες μιας τέτοιας εξέλιξης θα είναι ιδιαίτερα σοβαρές για τα χαμηλού υψομέτρου και τα μικρά νησιωτικά κράτη, τα οποία αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο μερικής ή ακόμη και πλήρους απώλειας της εδαφικής τους βάσης. Το ζήτημα, ωστόσο, δεν αφορά μόνο την απώλεια εδάφους *per se*, καθώς η σταδιακή υποχώρηση της κατοικήσιμης γης, σε συνδυασμό με τις πλημμύρες, τη διάβρωση των ακτών και την υφαλμύρωση του εδάφους και των υδάτινων πόρων, μπορεί να καταστήσει ορισμένες περιοχές μη κατοικήσιμες πολύ πριν αυτές βυθιστούν πλήρως. Μάλιστα, έχει εκτιμηθεί ότι, ανάλογα με την εξέλιξη της ανόδου της στάθμης της θάλασσας, έως και 187 εκατομμύρια άνθρωποι, δηλαδή περίπου το 2,4% του παγκόσμιου πληθυσμού, θα μπορούσαν να

αναγκαστούν να μετακινηθούν.⁵⁰⁸ Για κράτη επομένως όπως το Κιριμπάτι, το Τουβαλού, οι Νήσοι Μάρσαλ και οι Μαλδίβες, η εξέλιξη αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Η απώλεια της κατοικήσιμης επικράτειας δεν συνεπάγεται απλώς την εκτόπιση του πληθυσμού, αλλά θέτει ευθέως το ερώτημα κατά πόσον ένα κράτος μπορεί να εξακολουθήσει να υφίσταται όταν η εδαφική του βάση υποστεί ουσιώδη ή πλήρη απώλεια. Παράλληλα όμως εμφανίζεται και το σε άμεση συνάφεια με το προηγούμενο ζήτημα, το θέμα, κατά πόσον οι μεταβολές της φυσικής ακτογραμμής πρέπει να οδηγούν σε αντίστοιχη μεταβολή των θαλάσσιων ορίων, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη ότι τα εν λόγω νησιά στηρίζονται σε συντριπτικό βαθμό στην εκμετάλλευση των θαλάσσιων πόρων τους.

II. Το ζήτημα της Κρατικής Υπόστασης

Προχωρώντας στην ανάλυση του πρώτου ζητήματος, κρίσιμο είναι να δοθούν τα στοιχεία που συντελούν στη διαπίστωση της κρατικής υπόστασης. Σύμφωνα, λοιπόν, με το άρθρο 1 της Σύμβασης του Μοντεβιδέο περί Δικαιωμάτων και Υποχρεώσεων των Κρατών (1933), η οποία δεν ετέθη ποτέ σε ισχύ, αλλά θεωρείται το *locus classicus* αναφορικά με τα συστατικά στοιχεία του κράτους, ένα κράτος υφίσταται ως υποκείμενο του διεθνούς δικαίου όταν συγκεντρώνει τέσσερα

⁵⁰⁶ IPCC, Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change (Core Writing Team, H Lee and J Romero eds, IPCC 2023) fig 3.4(a), <https://doi.org/10.59327/IPCC/AR6-9789291691647>.

⁵⁰⁷ Francesca Rosignoli, 'States without territories? Rethinking statehood in the climate crisis' (2026) *Territory, Politics, Governance* 1 <https://doi.org/10.1080/21622671.2026.2663989>.

⁵⁰⁸ *Ibid.*

θεμελιώδη στοιχεία: μόνιμο πληθυσμό, καθορισμένη επικράτεια, αποτελεσματική κυβέρνηση και ικανότητα σύναψης διεθνών σχέσεων με άλλα κράτη.⁵⁰⁹ Η κλιματική αλλαγή, όπως επισημάνθηκε και στην εισαγωγή, ενδέχεται να οδηγήσει, μέσω της ανόδου της στάθμης της θάλασσας, στη βύθιση της επικράτειας ορισμένων χαμηλού υψομέτρου νησιωτικών κρατών. Η εξέλιξη αυτή δεν συνεπάγεται μόνο την απώλεια του στοιχείου της καθορισμένης επικράτειας, αλλά προκαλεί και αλυσιδωτές επιπτώσεις στη διατήρηση του μόνιμου πληθυσμού και στην αποτελεσματική άσκηση της κρατικής εξουσίας. Κατ' επέκταση, τρία από τα τέσσερα κριτήρια της κρατικής υπόστασης ενδέχεται να επηρεαστούν σοβαρά.

Παρόλο που η εν λόγω Σύμβαση ορίζει τις προϋποθέσεις σύστασης του κράτους δεν προβλέπει ποτέ ένα κράτος παύει να υφίσταται και δεν απαντά στο ερώτημα, εάν η απώλεια της φυσικής επικράτειας λόγω κλιματικής αλλαγής οδηγεί αυτομάτως σε απώλεια της κρατικής υπόστασης. Από την άλλη, η διεθνής πρακτική καταδεικνύει ότι η λήξη της κρατικής υπόστασης έχει, κατά κανόνα, συνδεθεί με πολιτικές και συνταγματικές εξελίξεις και όχι με τη φυσική εξαφάνιση του εδάφους.⁵¹⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα κρατικής διάσπασης αποτελεί η διάλυση της Ένωσης Σοβιετικών

Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ) το 1991, από την οποία προέκυψαν 15 νέα ανεξάρτητα κράτη. Αντιθέτως, η προοπτική απώλειας της κρατικής υπόστασης λόγω της βύθισης της επικράτειας εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής αποτελεί ένα πρωτοφανές ζήτημα για το διεθνές δίκαιο, το οποίο δεν έχει μέχρι σήμερα αντιμετωπισθεί.

Ωστόσο, λόγω του αυξημένου κινδύνου απώλειας εδάφους ένα από τα σενάρια που εξετάζονται είναι ο πράγματι τερματισμός της κρατικής υπόστασης. Μια τέτοια κατάληξη θα δημιουργούσε έντονες ανησυχίες ως προς την τύχη των διεθνών συμβατικών υποχρεώσεων που τα καταργηθέντα κράτη έχουν αναλάβει, τη συμμετοχή τους σε διεθνείς οργανισμούς, καθώς και το νέο καθεστώς ιθαγένειας των πολιτών τους.⁵¹¹ Στο πλαίσιο αυτό, ο πρώην Πρωθυπουργός της Αυστραλίας Kevin Rudd είχε προτείνει τη χορήγηση αυστραλιανής ιθαγένειας στους κατοίκους του Ναουρού, του Κιριμπάτι και του Τουβαλού, με αντάλλαγμα τη μεταβίβαση του ελέγχου των θαλάσσιων πόρων και των αποκλειστικών οικονομικών ζωνών τους (εφεξής “ΑΟΖ”). Η εν λόγω πρόταση επικρίθηκε εντόνως, καθώς θεωρήθηκε ότι αντανάκλα αποικιακές αντιλήψεις.⁵¹²

⁵⁰⁹ Convention on the Rights and Duties of States, άρθ. 1, Dec. 26, 1933, 49 Stat. 3097, 165 L.N.T.S. 19, άρθ. 1.

⁵¹⁰ Michael B Gerrard, ‘Statehood and Sea-Level Rise: Scenarios and Options’ (2023) 17 *Charleston Law Review* 579, 588 https://scholarship.law.columbia.edu/faculty_scholarship/4178.

⁵¹¹ Ineta Ziemele, ‘States, Extinction of’ in *Max Planck Encyclopedia of Public International Law* (OUP 2007) παρα 15 <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1111>.

⁵¹² Freya Bliss, ‘Exploring the Criteria for Statehood in International Law in Respect to Climate Change Induced Migration’ *Chain Reaction* No 137 (December 2019)

Μία δεύτερη λύση, αποτελεί η σύναψη σχέσης ελεύθερης ένωσης με άλλο κράτος. Η κρατική υπόσταση δεν εκδηλώνεται πλέον υπό την παραδοσιακή της μορφή, αλλά προσεγγίζει περισσότερο ένα καθεστώς διευρυμένης αυτοδιοίκησης, το οποίο βασίζεται στην αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών. Υπό το σχήμα αυτό, τα απειλούμενα νησιωτικά κράτη θα μπορούσαν να μεταβιβάσουν στο κράτος υποδοχής ορισμένες κυριαρχικές αρμοδιότητες, όπως η άσκηση της εξωτερικής πολιτικής ή της άμυνας, διατηρώντας παράλληλα την πολιτιστική τους ταυτότητα, τους θεσμούς αυτοδιοίκησης και τη συλλογική τους υπόσταση. Η λύση αυτή θα μπορούσε να επιτρέψει τη διατήρηση στοιχείων της κρατικής και εθνικής συνέχειας των απειλούμενων κρατών, παρά την απώλεια της φυσικής τους επικράτειας. Εντούτοις, η εφαρμογή της προϋποθέτει σύνθετες διεθνείς διαπραγματεύσεις σχετικά με την κατανομή των κυριαρχικών αρμοδιοτήτων, καθώς και τη βούληση των μετακινούμενων πληθυσμών ως ενιαίας και ομοιογενούς κοινότητας, να εγκατασταθούν συλλογικά και να διαβιώσουν στην ίδια περιοχή εντός του κράτους υποδοχής.⁵¹³

Μια τρίτη πρόταση είναι η δημιουργία έθνους *ex situ*. Στο πλαίσιο αυτό, η κυβέρνηση του *ex situ* κράτους θα μπορούσε να εγκατασταθεί σε μια σταθερή τοποθεσία και να εξακολουθήσει να ασκεί τις κρατικές της λειτουργίες εξ αποστάσεως. Η εν λόγω κυβέρνηση θα διατηρούσε τον θεσμικό της χαρακτήρα και θα είχε τη δυνατότητα να

διαχειρίζεται τους φυσικούς της πόρους διοχετεύοντας τα έσοδα αυτά προς όφελος του εκτοπισμένου πληθυσμού όπως, να χρηματοδοτούν τη μετεγκατάσταση και την εξασφάλιση των μέσων διαβίωσης του πληθυσμού στο κράτος υποδοχής. Θα λειτουργούσε παράλληλα ως μέσο διαφύλαξης της πολιτιστικής τους κληρονομιάς και των δεσμών μεταξύ των μελών του πληθυσμού, καθώς και την προστασία της ασφάλειάς τους, λαμβάνοντας υπόψη ότι ο πληθυσμός ενός τέτοιου κράτους θα ήταν πιθανότατα γεωγραφικά διασκορπισμένος.⁵¹⁴

Τέλος μια λύση αποτελεί η δημιουργία τεχνητών νησιών. Η ιδέα αυτή έχει εξεταστεί τα τελευταία χρόνια από τα κράτη του Ειρηνικού ως πιθανή απάντηση στην απώλεια του εδάφους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το σχέδιο Green Float της ιαπωνικής κατασκευαστικής εταιρείας Shimizu Corporation, το οποίο περιγράφεται από την ίδια την εταιρεία ως πρόταση πλωτής περιβαλλοντικής πόλης, στο πλαίσιο της οποίας σχεδιάζονται πλωτά νησιωτικά συγκροτήματα, ώστε να μπορούν να φιλοξενήσουν περίπου 40.000 κατοίκους και 10.000 εργαζομένους. Κάθε επιμέρους νησί θα είχε διάμετρο περίπου 3 χιλιομέτρων και θα περιλάμβανε έναν κεντρικό πύργο ύψους περίπου 1.000 μέτρων, στον οποίο θα αναπτύσσονταν κατοικίες για περίπου 30.000 άτομα, καθώς και χώροι γραφείων, υπηρεσιών και εμπορικών δραστηριοτήτων. Παράλληλα, ο κεντρικός πυρήνας θα αξιοποιούνταν για την καλλιέργεια φρούτων και

https://www.foe.org.au/criteria_for_statehood_international_law_climate_change_induced_migration.

⁵¹³ *Ibid.*

⁵¹⁴ Maxine Burkett, 'The Nation Ex-Situ: On Climate Change, Deterritorialized Nationhood and the Post-Climate Era' (2011) 2 *Climate Law* 345, 363 <https://doi.org/10.3233/CL-2011-040>.

λαχανικών, με στόχο την ενίσχυση της διατροφικής αυτάρκειας του οικισμού.⁵¹⁵ Ακόμα όμως και να ακολουθηθεί αυτή η λύση υπάρχουν διαφωνίες στο κατά πόσον μια τέτοια κατασκευή μπορεί να θεωρηθεί «επικράτεια» κατά την έννοια των κανόνων περί κρατικής υπόστασης.⁵¹⁶ Παράλληλα, κατά το άρθρο 60 παρα. 8 της Σ.Θ. τα τεχνητά νησιά δεν διαθέτουν το καθεστώς των φυσικών νησιών και ως εκ τούτου δεν διαθέτουν δικές τους θαλάσσιες ζώνες ούτε δύναται να διαθέτουν και ΑΟΖ ή υφαλοκρηπίδα.⁵¹⁷ Συνεπώς, αν και παρέχεται η τεχνολογική δυνατότητα δημιουργίας ενός νέου κατοικήσιμου χώρου δεν φαίνεται να επιλύεται το θεμελιώδες ζήτημα της εδαφικής βάσης του κράτους.

III. Η απάντηση στο ερώτημα

Την απάντηση ωστόσο στο ερώτημα ομόφωνα έδωσαν τόσο η Επιτροπή Διεθνούς Δικαίου (εφεξής “Επιτροπή”), η Ένωση Διεθνούς Δικαίου (εφεξής “Ένωση”) όσο και το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης (εφεξής “ΔΔΧ”). Πριν εξεταστούν τα σχετικά πορίσματα, αξίζει να γίνει μια σύντομη αναφορά στην προσπάθεια των κρατών του Ειρηνικού να διασφαλίσουν τη συνέχεια της

κρατικής τους υπόστασης απέναντι στην απειλή της ανόδου της στάθμης της θάλασσας, υποστηρίζοντας σθεναρά ότι η ενδεχόμενη απώλεια της εδαφικής τους βάσης δεν θα πρέπει, από μόνη της, να οδηγήσει και στην απώλεια της κρατικής τους υπόστασης. Η θέση αυτή διατυπώθηκε στη Διακήρυξη του Φόρουμ των Νήσων του Ειρηνικού το 2023, καθώς και στη Διακήρυξη των Αρχηγών Κρατών και Κυβερνήσεων της Συμμαχίας των Μικρών Νησιωτικών Κρατών το 2024, λαμβάνοντας διεθνή αναγνώριση και υποστήριξη.⁵¹⁸

Προχωρώντας, η Επιτροπή αρχικώς τονίζει την ευελιξία που διατίθενται στην πρακτική των κρατών ως προς την ερμηνεία και την εφαρμογή του διεθνούς δικαίου σε ζητήματα κρατικής υπόστασης. Έπειτα, αναγνωρίζει ότι τα κριτήρια που θέτει η Σύμβαση του Μοντεβιδέο σχετικά με την κρατική υπόσταση εξετάζουν το εν λόγω ζήτημα υπό το πρίσμα της κλιματικής αλλαγής και της ανόδου της στάθμης της θάλασσας.⁵¹⁹ Ωστόσο, καταλυτικές είναι οι επόμενες δύο παράγραφοι, καθώς καταλήγει υπέρ της διατήρησης της κρατικής υπόστασης των κρατών που έχουν απωλέσει την εδαφική τους έκταση στο πλαίσιο της ανόδου της στάθμης της θάλασσας, συνδέοντας τη με το

⁵¹⁵ Jenny Bryant-Tokalau, ‘Indigenous Responses to Environmental Challenges: Artificial Islands and the Challenges of Relocation’ in Paul D’Arcy and Daya Dakasi Da-Wei Kuan (eds), *Islands of Hope: Indigenous Resource Management in a Changing Pacific* (ANU Press 2023) 185 <https://www.jstor.org/stable/jj.4688145.22>; Shimizu Corporation, ‘The Environmental Island, GREEN FLOAT’ <https://www.shimzu.co.jp/en/topics/dream/content03/>. <https://www.jstor.org/stable/jj.4688145.22>

⁵¹⁶ *Ibid.*

⁵¹⁷ United Nations Convention on the Law of the Sea (adopted 10 December 1982, entered into force 16 November 1994) 1833 UNTS 396 (UNCLOS), άρθ. 60(8).

⁵¹⁸ International Law Commission, ‘Final report of the Study Group on sea-level rise in relation to international law’ in *Report of the International Law Commission on the work of its seventy-sixth session (28 April–30 May 2025)*, UN Doc A/80/10, annex I (2025) 111, 117.

⁵¹⁹ *Ibid.*

δικαίωμα των κρατών να διατηρούν την ύπαρξή τους και την εδαφική τους ακεραιότητα, καθώς και με το δικαίωμα των λαών στην αυτοδιάθεση, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των αυτοχθόνων. Παράλληλα, τονίζει και συμπληρώνει με ευρύτερες αρχές του διεθνούς δικαίου, όπως η ασφάλεια δικαίου, η σταθερότητα και προβλεψιμότητα των διεθνών σχέσεων, η κυρίαρχη ισότητα των κρατών, η μόνιμη κυριαρχία επί των φυσικών πόρων, η διατήρηση της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας, η ισότητα και η διεθνής συνεργασία.⁵²⁰

Στο πλαίσιο που έχει διαμορφώσει η Επιτροπή, η Ένωση συντάσσεται με την προσέγγιση της διατήρησης της κρατικής υπόστασης των κρατών και επισημαίνει πως παρότι τα κράτη διαφοροποιούνται ως προς τα μέσα και τους μηχανισμούς που προτείνουν για τη διασφάλιση της κρατικής υπόστασης, παρατηρείται ευρεία σύγκλιση ως προς τον επιδιωκόμενο σκοπό της διατήρησης της κρατικής υπόστασης των κρατών. Προς αντιμετώπιση της πρωτοφανούς αυτής πρόκλησης, λοιπόν αναγνωρίζεται ότι θεμελιώδεις αρχές του διεθνούς δικαίου, όπως η ασφάλεια δικαίου, η σταθερότητα των διεθνών σχέσεων, η ισότητα και η διεθνής συνεργασία, αποτελούν το κατάλληλο κανονιστικό πλαίσιο για τη διαχείριση των συνεπειών που επιφέρει η άνοδος της στάθμης της θαλάσσης. Παράλληλα, οι αρχές της ισότητας, της δικαιοσύνης και της επιείκειας

εξακολουθούν να κατέχουν κεντρική θέση επηρεάζοντας την ερμηνεία και εφαρμογή των κανόνων του διεθνούς δικαίου απέναντι στις προκλήσεις που δημιουργεί η κλιματική αλλαγή. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται, τέλος, στη διεθνή συνεργασία.⁵²¹

Τέλος το ΔΔΧ στη Γνωμοδότηση του 2025 τάχθηκε υπέρ της διατήρησης της κρατικής υπόστασης ενός ήδη υφιστάμενου κράτους. Ειδικότερα, έκρινε ότι, από τη στιγμή που ένα κράτος έχει συσταθεί, η μεταγενέστερη απώλεια του εδάφους του και η εκτόπιση του πληθυσμού του δεν συνεπάγεται την απώλεια της κρατικής του υπόστασης. Ως εκ τούτου, σε περίπτωση κατά την οποία ένα ιδρυθέν κράτος απολέσει ορισμένα από τα συστατικά του στοιχεία δεν θα πρέπει απαραίτητως να συνεπάγεται απώλεια της κρατικής του υπόστασης.⁵²² Ωστόσο, η εν λόγω παράγραφος επιδέχεται δύο διακριτές ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Κατά την πρώτη λοιπόν, το ΔΔΧ περιορίζεται στην επαναδιατύπωση μιας ήδη παγιωμένης θέσης του διεθνούς δικαίου, σύμφωνα με την οποία η κρατική υπόσταση συνιστά νομική ιδιότητα που δεν διαταράσσεται ευχερώς από την απώλεια ορισμένων εκ των συστατικών της στοιχείων, χωρίς ωστόσο να αποτελεί η διαπίστωση ιδιαίτερη καινοτομία, δεδομένου ότι το διεθνές δίκαιο αναγνωρίζει ήδη περιπτώσεις κατά τις οποίες κράτη παύουν να πληρούν, έστω προσωρινά, ορισμένα από τα κλασικά κριτήρια της

⁵²⁰ *Ibid.*

⁵²¹ International Law Association, 'Final Report' (81st ILA Conference, Athens, 2024) 48 <https://www.ila-hq.org/en/documents/athens-2024-final-report->

[committee-on-international-law-and-sea-level-rise-26-06-2024-1.](#)

⁵²² *Obligations of States in Respect of Climate Change* (Advisory Opinion) (General List No 187, 23 July 2025) παραρ. 363.

κρατικής υπόστασης, χωρίς αυτό να συνεπάγεται την απώλεια της κρατικής τους ιδιότητας, με χαρακτηριστική την περίπτωση των λεγόμενων «αποτυχημένων κρατών».⁵²³

Υπό τη δεύτερη, ωστόσο, ερμηνευτική προσέγγιση, η κρατική συνέχεια αποκτά ιδιαίτερη σημασία, καθώς το ζήτημα εξετάζεται ρητώς υπό το πρίσμα των συνεπειών της κλιματικής αλλαγής. Στην περίπτωση αυτή, η σχετική διαπίστωση του ΔΔΧ δεν θα αποτελούσε απλώς επανάληψη μιας γενικής αρχής περί της διατήρησης της κρατικής υπόστασης, αλλά θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αναγνώριση της δυνατότητας διατήρησης της κρατικής ιδιότητας ακόμη και υπό συνθήκες κατά τις οποίες τα παραδοσιακά συστατικά στοιχεία της κρατικής υπόστασης υφίστανται σοβαρή ή ακόμη και ολοκληρωτική απώλεια, περιορίζοντας ουσιαστικά τις προϋποθέσεις του άρθρου 1 της Σύμβασης του Μοντεβιδέο, καθώς το άρθρο αυτό θα αποκτούσε περιορισμένη σημασία.⁵²⁴ Ως εκ τούτου, η δεύτερη ερμηνεία θα υποδήλωνε μια ουσιαστική διεύρυνση της αρχής της κρατικής συνέχειας, προσαρμοσμένης στις ιδιαιτερότητες και στις ακραίες συνέπειες της κλιματικής αλλαγής.

IV. Δικαιώματα σε Θαλάσσιες Ζώνες (Maritime Entitlements)

Για την εξέταση των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής στη χωρική έκταση και στη νομική υπόσταση των θαλάσσιων ζωνών, είναι αναγκαίο να προηγηθεί η συστηματική οριοθέτηση

του σχετικού κανονιστικού πλαισίου, όπως αυτό διαμορφώνεται ιδίως από τη Σύμβαση Δικαίου της Θάλασσας (ΣΔΘ). Στο πλαίσιο αυτό, η αιγιαλίτιδα ζώνη τελεί υπό την κυριαρχία του παράκτιου κράτους, ενώ στην ΑΟΖ και στην υφαλοκρηπίδα το παράκτιο κράτος ασκεί κυριαρχικά δικαιώματα και δικαιοδοσία σύμφωνα με τη Σ.Δ.Θ. Πέραν των ζωνών εθνικής δικαιοδοσίας, εκτείνεται η ανοικτή θάλασσα.

Η αιγιαλίτιδα ζώνη δύναται να εκτείνεται έως το ανώτατο όριο των 12 ναυτικών μιλίων από τις γραμμές βάσης και τελεί υπό την κυριαρχία του παράκτιου κράτους. Η κυριαρχία αυτή εκτείνεται όχι μόνο στα ύδατα της ζώνης, αλλά και στον υπερκείμενο εναέριο χώρο, καθώς και στον βυθό και το υπέδαφος, με την επιφύλαξη, μεταξύ άλλων, του δικαιώματος αβλαβούς διέλευσης των πλοίων όλων των κρατών. Πέραν της αιγιαλίτιδας ζώνης, η ΑΟΖ δύναται να εκτείνεται έως τα 200 ναυτικά μίλια από τις γραμμές βάσης και συνιστά ζώνη στην οποία το παράκτιο κράτος ασκεί ειδικού χαρακτήρα κυριαρχικά δικαιώματα και δικαιοδοσία, ιδίως ως προς την εξερεύνηση, εκμετάλλευση, διατήρηση και διαχείριση των φυσικών πόρων. Η υφαλοκρηπίδα, αντιστοίχως, συνδέεται με τα δικαιώματα του παράκτιου κράτους επί του βυθού και του υπεδάφους των υποθαλάσσιων περιοχών που εκτείνονται πέραν της αιγιαλίτιδας ζώνης, σύμφωνα με τα ειδικότερα κριτήρια και τους περιορισμούς της Σ.Δ.Θ. Αντιθέτως, η ανοικτή θάλασσα εκτείνεται πέραν των ζωνών που

⁵²³ Sylva, Zana; Kent, Avidan: *Statehood in the Climate Crisis: The ICJ's Climate Advisory Opinion and the Presumption of State Continuity*, *VerfBlog*, 2025/8/19,

<https://verfassungsblog.de/statehood-in-the-climate-crisis/>, DOI: [10.59704/ca99ffd63031501e](https://doi.org/10.59704/ca99ffd63031501e).

⁵²⁴ *Ibid.*

υπάγονται στην εθνική δικαιοδοσία και διέπεται από την αρχή της ελεύθερης ναυσιπλοΐας των κρατών.

Καθοριστικής σημασίας για τον προσδιορισμό της χωρικής έκτασης των ανωτέρω θαλάσσιων ζωνών είναι οι γραμμές βάσης, δεδομένου ότι από αυτές μετράται, κατά κανόνα, το εύρος τους. Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 5 της Σ.Θ., η κανονική γραμμή βάσης αποτελεί τη γραμμή της χαμηλής ρηχίας κατά μήκος της ακτής, όπως αυτή σημειώνεται στους επίσημους ναυτικούς χάρτες μεγάλης κλίμακας που αναγνωρίζονται από το παράκτιο κράτος.⁵²⁵ Παρά ταύτα, η Σύμβαση προβλέπει ορισμένες εξαιρέσεις από την εφαρμογή της κανονικής γραμμής βάσης, επιτρέποντας, υπό συγκεκριμένες γεωγραφικές και μορφολογικές προϋποθέσεις, τη χάραξη ευθειών γραμμών βάσης.⁵²⁶ Η συγκεκριμένη νομική σύνδεση μεταξύ της φυσικής ακτογραμμής και των γραμμών βάσης αποκτά ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο της κλιματικής αλλαγής, καθώς η άνοδος της στάθμης της θάλασσας και οι συνακόλουθες γεωμορφολογικές μεταβολές δύνανται να επηρεάσουν τη φυσική βάση επί της οποίας στηρίζεται ο προσδιορισμός της έκτασης των θαλάσσιων ζωνών. Κατά συνέπεια, το ζήτημα της μεταβολής των γραμμών βάσης δεν αποτελεί απλώς τεχνικό ή γεωγραφικό ζήτημα, αλλά εγείρει ευρύτερα ερωτήματα ως προς τη σταθερότητα των

υφιστάμενων θαλάσσιων δικαιωμάτων και την εφαρμογή της Σ.Δ.Θ. Συναφώς, ένα δεύτερο, άμεσα συνδεδεμένο ζήτημα αφορά το νομικό καθεστώς των νησιών που απειλούνται από την άνοδο της στάθμης της θάλασσας. Η σταδιακή απώλεια εδαφικής έκτασης, η υποβάθμιση των φυσικών χαρακτηριστικών τους και, ιδίως, η ενδεχόμενη απώλεια της ανθρώπινης κατοικησιμότητας εγείρουν το ερώτημα κατά πόσον ένα νησί δύναται να διατηρήσει το πλήρες νομικό καθεστώς που του αναγνωρίζει το άρθρο 121 της Σ.Δ.Θ. όταν η παράγραφος 3 του ίδιου του άρθρου ορίζει ότι οι «βράχοι οι οποίοι δεν μπορούν να συντηρήσουν ανθρώπινη κατοίκηση ή δική τους οικονομική ζωή» δεν διαθέτουν αποκλειστική οικονομική ζώνη ούτε υφαλοκρηπίδα.⁵²⁷ Ως εκ τούτου, στην περίπτωση κατά την οποία ένα νησί, λόγω των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής, καταστεί μη κατοικήσιμο ή αδυνατεί πλέον να διατηρήσει αυτοτελή οικονομική ζωή, ανακύπτει το κρίσιμο ζήτημα εάν θα πρέπει να διατηρήσει τις θαλάσσιες ζώνες του.

Η πλειονότητα των παράκτιων κρατών έχει υποστηρίξει τη διατήρηση των ήδη χαραγμένων γραμμών βάσεως. Η εν λόγω άποψη εδράζεται στην αρχή της νομικής σταθερότητας. Η νομολογία του ΔΔΧ και του Μόνιμου Διεθνούς Διαιτητικού Δικαστηρίου αναγνωρίζει τη σημασία της σταθερότητας των θαλάσσιων ορίων, καθώς η

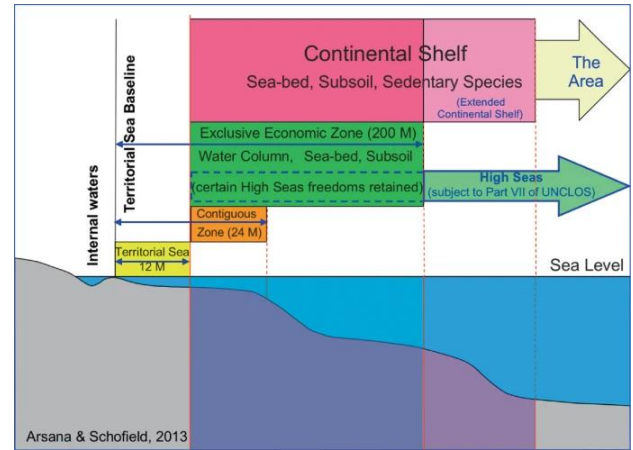
⁵²⁵ United Nations Convention on the Law of the Sea (adopted 10 December 1982, entered into force 16 November 1994) 1833 UNTS 396 (UNCLOS).

⁵²⁶ Nilüfer Oral, 'Sea-Level Rise and Maritime Boundaries: From Uncertainty to Clarity?' (2025)

74(Supp) *International and Comparative Law Quarterly* 163, 166 <https://doi.org/10.1017/S0020589325101152>.

⁵²⁷ United Nations Convention on the Law of the Sea (adopted 10 December 1982, entered into force 16 November 1994) 1833 UNTS 396 (UNCLOS), άρθ. 121 παρ. 3.

συνεχής μετατόπισή τους θα μπορούσε να οδηγήσει σε περιορισμό των κυριαρχικών δικαιωμάτων των παράκτιων κρατών, με συνέπεια την απώλεια ορισμένων εκ των φυσικών πόρων τους. Η προσέγγιση αυτή φαίνεται να βρίσκει σημαντική ανταπόκριση και στην πρακτική των κρατών, καθώς μεγάλος αριθμός αυτών έχει επιλέξει να μην επικαιροποιήσει τις ήδη καταγεγραμμένες γραμμές βάσης.⁵²⁸ Αντιστοίχως έχει υποστηριχθεί η εφαρμογή των λεγόμενων «μετακινούμενων γραμμών βάσης», σύμφωνα με την οποία οι γραμμές βάσης ακολουθούν τις φυσικές μεταβολές της ακτογραμμής και, κατ' επέκταση, συμπαρασύρουν τα εξωτερικά όρια των θαλάσσιων ζωνών. Η προσέγγιση αυτή, μολονότι μπορεί να θεωρηθεί ότι απορρέει από τον φυσικό χαρακτήρα της γραμμής της χαμηλής ρηχίας ως κανονικής γραμμής βάσης, δημιουργεί ιδιαίτερη αβεβαιότητα σε συνθήκες ανόδου της στάθμης της θάλασσας.⁵²⁹ Εξ αυτού ακριβώς του λόγου, η τάση προς τη διατήρηση των υφιστάμενων γραμμών βάσης φαίνεται να υπερισχύει, καθώς εξυπηρετεί κατά τρόπο αποτελεσματικότερο την ασφάλεια του δικαίου.

Σχήμα 1. Θαλάσσιες ζώνες κατά τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για το Δίκαιο της Θάλασσας. Πηγή: Arsana & Schofield, 2013.

V. Η απάντηση στο ζήτημα

Αναφορικά με την επίδραση της ανόδου της στάθμης της θάλασσας στις γραμμές βάσης και, κατ' επέκταση, στην έκταση των θαλάσσιων ζωνών, ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζουν οι πρόσφατες τοποθετήσεις τόσο της Επιτροπής όσο και της Ένωσης. Ειδικότερα, η Ένωση υποστήριξε ότι στις περιπτώσεις όπου οι γραμμές βάσης και τα εξωτερικά όρια των θαλάσσιων ζωνών έχουν κατατεθεί δεόντως στον Γενικό Γραμματέα των Ηνωμένων Εθνών χωρίς να έχουν εγερθεί αντιρρήσεις από άλλα κράτη, αυτά θα πρέπει να διατηρούν την ισχύ τους ανεξαρτήτως των σταδιακών γεωμορφολογικών μεταβολών που προκαλεί η άνοδος της στάθμης της θάλασσας.⁵³⁰ Η

⁵²⁸ Denisa-Ioana-Maria Gudină, 'Rising Tides, Shifting Boundaries: The Legal Implications of Sea-Level Rise and the Freezing of Maritime Baselines' (2024) 31 *Romanian Journal of International Law* 71 <https://rrdi.ro/2025/04/17/rising-tides-shifting-boundaries-the-legal-implications-of-sea-level-rise-and-the-freezing-of-maritime-baselines/>.

⁵²⁹ Manikankana Dutta, 'Legal Implications of Sea Level Rise on Maritime Boundaries: Examining UNCLOS

Framework and Coastal State Challenges' (SSRN, 24 July 2025) 8 https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5337700.

⁵³⁰ International Law Association, 'Final Report' (ILA Conference, Athens, 2024) 47 <https://www.ila-hq.org/en/documents/athens-2024-final-report-committee-on-international-law-and-sea-level-rise-26-06-2024-1>.

προσέγγιση αυτή εδράζεται στην ανάγκη διασφάλισης της ασφάλειας δικαίου, της σταθερότητας των θαλάσσιων οριοθετήσεων και της προβλεψιμότητας στις διεθνείς σχέσεις.

Περαιτέρω, η Επιτροπή, τόνισε ότι ούτε το διεθνές δίκαιο ούτε η Σ.Δ.Θ. επιβάλλουν στα κράτη την υποχρέωση αναθεώρησης ή επικαιροποίησης των γραμμών βάσης και των εξωτερικών ορίων των θαλάσσιων ζωνών τους εξαιτίας των μεταβολών που προκαλεί η άνοδος της στάθμης της θάλασσας. Μάλιστα συνδέει emphatically τη διατήρηση των γραμμών βάσεως με τη σταθερότητα⁵³¹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρόσφατη νομολογιακή προσέγγιση του ΔΔΧ στο ζήτημα των γραμμών βάσης υπό το πρίσμα της ανόδου της στάθμης της θάλασσας. Ειδικότερα, στην παράγραφο 362 της σχετικής απόφασής του, το Δικαστήριο επισήμανε ότι η Σ.Δ.Θ. δεν περιλαμβάνει διάταξη που να επιβάλλει στα συμβαλλόμενα κράτη την υποχρέωση επικαιροποίησης των ναυτικών χαρτών ή των καταλόγων γεωγραφικών συντεταγμένων τους σε περίπτωση φυσικών μεταβολών της ακτογραμμής.⁵³² Ελλείψει τέτοιας ρητής πρόβλεψης, το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν υφίσταται σχετική υποχρέωση βάσει της Σύμβασης. Η θέση αυτή εμφανίζει σαφή σύμπτωση με το προαναφερθέν συμπέρασμα της Επιτροπής, μια κατάληξη ωστόσο που δεν προκαλεί ιδιαίτερη έκπληξη, δεδομένου ότι ήδη

στην παράγραφο 361 της ίδιας απόφασης το Δικαστήριο δηλώνει ρητώς ότι λαμβάνει υπόψη του («is aware of»)⁵³³ τα πορίσματα και τις εργασίες της Επιτροπής επί του συγκεκριμένου ζητήματος. Ως εκ τούτου, η απόφαση εντάσσεται στη διαμορφούμενη τάση της διεθνούς θεωρίας και πρακτικής υπέρ της διατήρησης της σταθερότητας των γραμμών βάσης και των θαλάσσιων ζωνών, παρά τις γεωμορφολογικές μεταβολές που επιφέρει η κλιματική αλλαγή.

VI. Επίλογος

Η διεθνής κοινότητα κλήθηκε και καλείται να αντιμετωπίσει τις συνέπειες που πρόκειται να επιφέρει η άνοδος της στάθμης της θάλασσας. Μια πρώτη και ομόφωνη απάντηση υπήρξαν τα συμπεράσματα της Επιτροπής και της Ένωσης και η Γνωμοδότηση του ΔΔΧ για την κλιματική αλλαγή. Ως προς την κρατική υπόσταση υποστηρίζεται η αρχή της συνέχειας του κράτους, ακόμη και στην περίπτωση σοβαρής ή πλήρους απώλειας της φυσικής του επικράτειας. Αντίστοιχα, ως προς τις θαλάσσιες ζώνες, ενισχύεται η άποψη ότι οι ήδη καθορισμένες και καταχωρισμένες γραμμές βάσης δεν υποχρεούνται να ακολουθούν τις μεταβολές της ακτογραμμής που προκαλεί η άνοδος της στάθμης της θάλασσας. Οι ανωτέρω νομικές διασφαλίσεις, ωστόσο, δεν εξαλείφουν τις ουσιαστικές συνέπειες που θα αντιμετωπίσουν τα ευάλωτα νησιωτικά κράτη. Η διατήρηση της

⁵³¹ International Law Commission, 'Final report of the Study Group on sea-level rise in relation to international law' in *Report of the International Law Commission on the work of its seventy-sixth session (28 April–30 May 2025)*, UN Doc A/80/10, annex I (2025) 111, 116.

⁵³² *Obligations of States in Respect of Climate Change (Advisory Opinion)* (General List No 187, 23 July 2025) παρα. 362.

⁵³³ *Ibid.* παρα. 361.

κρατικής υπόστασης και των θαλάσσιων δικαιωμάτων τους δεν συνεπάγεται και διατήρηση της πραγματικής εδαφικής τους βάσης. Αντιθέτως, η σταδιακή απώλεια εδάφους και η ενδεχόμενη αδυναμία κατοίκησης θα μεταβάλουν ουσιαστικά τους πραγματικούς όρους υπό τους οποίους τα κράτη αυτά θα ασκούν τα δικαιώματά τους. Ιδίως σε περίπτωση ανάγκης μετεγκατάστασης του πληθυσμού ή εξασφάλισης νέου τόπου εγκατάστασης, τα κράτη αυτά θα βρεθούν αντιμέτωπα με σύνθετες διαπραγματεύσεις, στις οποίες η απώλεια της φυσικής τους επικράτειας ενδέχεται να περιορίσει σημαντικά τη διαπραγματευτική τους ισχύ. Η νομική αναγνώριση της συνέχειάς τους, επομένως, δεν αρκεί από μόνη της για να εξασφαλίσει την ουσιαστική προστασία

των συμφερόντων τους. Κατά συνέπεια, η πραγματική πρόκληση για το διεθνές δίκαιο δεν εξαντλείται στη διατήρηση μιας νομικής συνέχειας, αλλά αφορά τη διασφάλιση των προϋποθέσεων υπό τις οποίες τα κράτη αυτά θα μπορούν να εξακολουθήσουν να ασκούν αποτελεσματικά την κυριαρχία και τα δικαιώματά τους. Η διατήρηση των γραμμών βάσης και των θαλάσσιων ζωνών αποτελεί σημαντική εγγύηση προς αυτή την κατεύθυνση· δεν αντιμετωπίζει, όμως, το βαθύτερο πρόβλημα που δημιουργεί η απώλεια της εδαφικής βάσης. Υπό την έννοια αυτή, η αρχή της νομικής σταθερότητας αποτελεί αναγκαία, αλλά όχι επαρκή, απάντηση στις μακροπρόθεσμες συνέπειες της ανόδου της στάθμης της θάλασσας.

ΠΗΓΕΣ

Άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά

- Burkett M, ‘The Nation Ex-Situ: On Climate Change, Deterritorialized Nationhood and the Post-Climate Era’ (2011) 2 *Climate Law* 345 <https://doi.org/10.3233/CL-2011-040>.
- Gerrard MB, ‘Statehood and Sea-Level Rise: Scenarios and Options’ (2023) 17 *Charleston Law Review* 579 https://scholarship.law.columbia.edu/faculty_scholarship/4178.
- Gudină D-I-M, ‘Rising Tides, Shifting Boundaries: The Legal Implications of Sea-Level Rise and the Freezing of Maritime Baselines’ (2024) 31 *Romanian Journal of International Law* 68–82 <https://rrdi.ro/2025/04/17/rising-tides-shifting-boundaries-the-legal-implications-of-sea-level-rise-and-the-freezing-of-maritime-baselines/>.
- Oral N, ‘Sea-Level Rise and Maritime Boundaries: From Uncertainty to Clarity?’ (2025) 74(Supp) *International and Comparative Law Quarterly* 163 <https://doi.org/10.1017/S0020589325101152>.
- Rosignoli F, ‘States without Territories? Rethinking Statehood in the Climate Crisis’ (2026) *Territory, Politics, Governance* <https://doi.org/10.1080/21622671.2026.2663989>

Βιβλία και κεφάλαια σε συλλογικούς τόμους

- Bryant-Tokalau J, ‘Indigenous Responses to Environmental Challenges: Artificial Islands and the Challenges of Relocation’ in Paul D’Arcy and Daya Dakasi Da-Wei Kuan (eds), *Islands of Hope: Indigenous Resource Management in a Changing Pacific* (ANU Press 2023) <https://www.jstor.org/stable/jj.4688145.22>.

Διεθνή Κείμενα

- *Convention on the Rights and Duties of States* (adopted 26 December 1933, entered into force 26 December 1934) 165 LNTS 19.
- International Law Association, ‘Final Report’ (81st ILA Conference, Athens 2024) <https://www.ila-hq.org/en/documents/athens-2024-final-report-committee-on-international-law-and-sea-level-rise-26-06-2024-1>.
- International Law Commission, ‘Final Report of the Study Group on Sea-Level Rise in Relation to International Law’ in *Report of the International Law Commission on the Work of its Seventy-Sixth Session (28 April–30 May 2025)*, UN Doc A/80/10, annex I (2025).
- IPCC, *Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (Core Writing Team, H Lee and J Romero eds, IPCC 2023) <https://doi.org/10.59327/IPCC/AR6-9789291691647>.
- United Nations Convention on the Law of the Sea (adopted 10 December 1982, entered into force 16 November 1994) 1833 UNTS 396.

Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης (International Court of Justice)

- Obligations of States in respect of Climate Change (Advisory Opinion) [2025] ICJ Rep (23 July 2025).

Ηλεκτρονικές και λοιπές διαδικτυακές πηγές

- Bliss F, ‘Exploring the Criteria for Statehood in International Law in Respect to Climate Change Induced Migration’ *Chain Reaction* No 137 (December 2019) https://www.foe.org.au/criteria_for_statehood_international_law_climate_change_induced_migration.
- Dutta M, ‘Legal Implications of Sea Level Rise on Maritime Boundaries: Examining UNCLOS Framework and Coastal State Challenges’ (SSRN, 2025) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5337700.
- Shimizu Corporation, ‘The Environmental Island, GREEN FLOAT’ <https://www.shimz.co.jp/en/topics/dream/content03/>.
- Sylva Z and Kent A, ‘Statehood in the Climate Crisis: The ICJ’s Climate Advisory Opinion and the Presumption of State Continuity’ (Verfassungsblog, 19 August 2025) <https://verfassungsblog.de/statehood-in-the-climate-crisis/>, DOI: 10.59704/ca99ffd63031501e.
- Ziemele I, ‘States, Extinction of’ in *Max Planck Encyclopedia of Public International Law* (OUP 2007) <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1111>

Μεταξύ Πράσινης Φιλοδοξίας, Πραγματισμού και Συναίνεσης: Νομικές και Συστημικές Προκλήσεις του IMO Net Zero Framework. Μια Αναλυτική Επισκόπηση

του Νικολάου Μπούρλου⁵³⁴

Abstract

International Maritime Organization's Net Zero Framework (NZF), approved in April 2025 and since deferred, is the most ambitious attempt to regulate greenhouse gas emissions from international shipping. This article asks whether its design can overcome the institutional constraints that have long impeded the decarbonization of the shipping sector. It argues that, despite firm foundations in UNCLOS and MARPOL Annex VI, reinforced by the 2024 ITLOS and 2025 ICJ advisory opinions, the Framework's effectiveness is compromised by structural features of the IMO regime: the composition of national delegations, the primacy of flag-state jurisdiction, and the limited role of port states.

The article analyses the NZF's central instruments, namely the GHG fuel intensity standard, the market-based compliance mechanism and the Net Zero Fund, and contrasts them with the EU's FuelEU Maritime Regulation and Emissions Trading System. It contends that the overlap exposes shipowners to duplicative compliance and risks regulatory fragmentation. It further considers the consequences for fleets, shipyards, seafarers and vulnerable states, which remain contingent upon uncertain supply of alternative fuels and insufficient port infrastructure.

The article concludes that unresolved questions of enforcement and fund governance, together with opposition from various States and other stakeholders, as well as successive postponements, make continued delay the most plausible outcome at a time where decisiveness and urgency are needed the most.

⁵³⁴ E-mail: nickbourlos@gmail.com

1. Εισαγωγή

Τον Απρίλιο του 2025, ο Διεθνής Ναυτικός Οργανισμός (ΔΝΟ) ενέκρινε το IMO Net Zero Framework. Αποτελεί την πιο περίπλοκη και φιλόδοξη συστημική προσπάθεια που έχει προταθεί έως τώρα με στόχο την απανθρακοποίηση της διεθνούς ναυτιλίας, η οποία μέχρι πρότινος είχε καταφέρει να αποφύγει την συμπερίληψη της στο πεδίο εφαρμογής άλλων σημαδιακών κλιματικών διεθνών συμφωνιών (Κιότο, Παρίσι). Πρόκειται για μια σεισμική μεταβολή που εφόσον εφαρμοστεί θα επιφέρει ολιστικές αλλαγές στην πολυεπίπεδη διάρθρωση όλων των εμπορικών ναυτικών τομέων: εργασιακών (επανεκπαίδευση των ναυτικών επαγγελμάτων), σε επίπεδο υποδομών (αναδιαμόρφωση των λιμένων), σε επίπεδο εμπορικό (ανάδυση νέων πράσινων εμπορικών οδών) και ενεργειακό (εναλλακτικά καύσιμα). Αποτελεί ένα ρυθμιστικό στοίχημα παγκόσμιας εμβέλειας, επιτακτικό για την εναρμόνιση της διεθνούς ναυτιλίας με τους κλιματικούς στόχους της συμφωνίας των Παρισίων, το οποίο κατά μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας έχει ήδη αργοπορήσει. Τα αριθμητικά στοιχεία προσφέρουν μια καλύτερη εικόνα. Η διεθνής ναυτιλία είναι υπεύθυνη για περίπου το 3% των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου (CO₂e) ή αλλιώς 1,076 δισ. τόνους (μέτρηση του 2018), με προβλεπόμενη αύξηση μεταξύ του 90-130% έως το 2050, αν δεν υπάρξει αποτελεσματική αντιμετώπιση. Αναλογικά, αν η διεθνής ναυτιλία αποτελούσε κρατική οντότητα, θα κατατασσόταν ως η 6^η πιο ρυπογόνα στον πλανήτη.

Ωστόσο, καίριο ρόλο διαδραματίζει και η ίδια η φύση της διεθνούς ναυτιλίας. Η σχέση χαμηλού κόστους και υψηλής αποδοτικότητας της θαλάσσιας

μεταφοράς σε σχέση με τους υπόλοιπους τρόπους, δικαίως της έχει απονείμει τον τίτλο «ραχοκοκαλιά της παγκόσμιας οικονομίας». Περαιτέρω, η πολυπλοκότητα του νομικού καθεστώτος και η πολυεπίπεδη διαστρωμάτωση των διαφόρων παγκόσμιων παικτών με ετερόκλητα συμφέροντα διαπλάθουν ένα ακανθώδες τοπίο, απρόσφορο για ταχείες νομοθετικές πρωτοβουλίες, πόσο μάλλον υιοθέτηση και εφαρμογή. Είναι προφανές λοιπόν ότι η απανθρακοποίηση της διεθνούς ναυτιλίας οφείλει να αποτελέσει μια ορθή διαπραγμάτευση, με πραγματιστική προσέγγιση και ειδική μεταχείριση. Το IMO Net Zero Framework είναι ένα πρώτο βήμα μιας επίμονης προσπάθειας δεκαετιών που κινείται στην σωστή κατεύθυνση. Δεν είναι ωστόσο άνευ κριτικής. Οι κίνδυνοι υπερβολικής ρύθμισης, μετακύλισης υπέρογκου κόστους στην καταναλωτική αλυσίδα καθώς και του κατακερματισμού ελλοχεύουν.

Στο παρόν θα γίνει μια αναλυτική προσέγγιση του πολύκροτου IMO NZF. Αφετηρία θα αποτελέσει η ιστορική αναδρομή των στόχων της απανθρακοποίησης, το συστημικό φόντο και οι πρόσφατες κλιματικές αποφάσεις εξαιρετικής σημασίας (ITLOS, ICJ). Στη συνέχεια θα εξερευνηθούν τα νομικά θεμέλια και η αρχιτεκτονική του NZF αλλά και τα ερωτήματα που προκύπτουν σχετικά με τον στόχο της δίκαιης και ισότιμης μετάβασης (Just and Equitable Transition) και την σχέση του NZF με τους Ευρωπαϊκούς κανονισμούς (Fit for 55, FuelEU Maritime). Θα γίνει επίσης αντιπαραβολή με την προσέγγιση της Κίνας στην πράσινη μετάβαση. Περαιτέρω, θα εξερευνηθεί πώς οι πρόσφατες γεωπολιτικές τριβές, και η αναβολή του Οκτωβρίου επηρεάζουν την

επόμενη μέρα της απανθρακοποίησης της διεθνούς ναυτιλίας και τα προβλεπόμενα στρατηγικά σενάρια.

2. Το Συστημικό Φόντο: Η ρυθμιστική αδράνεια του IMO και η εγγενής δυσχέρεια ολιστικής νομοθέτησης

Ο IMO, ως διεθνής οργανισμός του συστήματος των Ηνωμένων Εθνών, δημιουργήθηκε πρωτίστως ως forum για την προώθηση της συνεργασίας στη διεθνή ναυτιλία με επίκεντρο την δημιουργία συναίνεσης σχετικά με τις τεχνικές προδιαγραφές και τα ρυθμιστικά πλαίσια γύρω από την ασφαλή και ελεύθερη ναυσιπλοΐα στα διεθνή ύδατα. Ως εκ τούτου η διεύρυνση της ρυθμιστικής του εμβέλειας σε περιβαλλοντικά ζητήματα και η αναγωγή του σε εποπτική αρχή γύρω από την απανθρακοποίηση της ναυτιλίας έχει συναντήσει σημαντικές προκλήσεις, τόσο σε γεωπολιτικό επίπεδο όσο και σε ρυθμιστικό.

Στη διεθνή ναυτιλιακή αγορά κυριαρχεί ένας σχετικά μικρός αριθμός κρατών. Σε επίπεδο παραγωγής πλοίων μεσουρανούν τα τρία σημαντικά ναυπηγούντα κράτη (Κίνα, Ιαπωνία, Ν. Κορέα) και ακολουθούν εκείνα που ανακυκλώνουν παλαιά πλοία (Πακιστάν, Ινδία, Μπαγκλαντές, Τουρκία). Σε επίπεδο διαστρωμάτωσης της εμπορικής ναυτιλίας, 35 κράτη έχουν υπό τον έλεγχο τους το 95 τοις εκατό τόνων νεκρού βάρους φορτίου (DWT), με την Ελλάδα, την Ιαπωνία και την Κίνα να πρωτοστατούν με το 42 τοις εκατό. Σε επίπεδο σημαίας, τα 8 πιο δημοφιλή νηολόγια αντιστοιχούν το καθένα σε περίπου 5% και συνολικά στο 66% του παγκόσμιου φορτίου.

Ωστόσο, παρά την συγκεντρωτική της δομή και τους σχετικά λίγους παίκτες που την απαρτίζουν, η διεθνής ναυτιλία δεν έχει καταφέρει να έρθει σε συμφωνία σχετικά με το καθεστώς της απανθρακοποίησης, ενώ έχει κατορθώσει κατ'επανάληψη να αποφύγει την υπαγωγή της στο ρυθμιστικό εύρος συμφωνιών ορόσημο, πρώτα εκείνης του Κιότο του 1997 και στην συνέχεια των Παρισίων το 2015. Η πρώτη στρατηγική γύρω από την απανθρακοποίηση της αναπτύχθηκε το 2018, περίπου μια γενιά πλοίων αργότερα από τότε που η Σύμβαση Πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή έθεσε ως βασικό στόχο τον περιορισμό της ανθρωπογενούς κλιματικής αλλαγής. Η πρόσφατη έγκριση του NZF προσέφερε μια στιγμή αισιοδοξίας, ωστόσο οι γεωπολιτικοί φραγμοί που ακολούθησαν και η αναβολή του Οκτωβρίου προμηνύουν πως αυτή η αισιοδοξία οφείλει να είναι συγκρατημένη.

Οι λόγοι πίσω από την υπάρχουσα κατάσταση μπορούν να συνοψιστούν σε δύο διαστάσεις. Η πρώτη εξ αυτών είναι η γεωπολιτική. Τόσο τα κράτη που κυριαρχούν στη ναυτιλιακή αγορά όσο και τα κράτη εξαγωγής ενέργειας έχουν προβάλλει σοβαρή αντίσταση στη ρύθμιση και κατ'επέκταση στην κοστοφόρο επιβάρυνση μιας εξαιρετικά επικερδούς αγοράς. Αντίστοιχα, κράτη των οποίων σημαντικά έσοδα προέρχονται από την διατήρηση ανοικτών νηολογίων αντιμετωπίζουν μια τέτοια ρυθμιστική εξέλιξη ως σημαντικό πρόσκομμα για την διατήρηση και την ανάπτυξη της εθνικής τους οικονομίας. Η χαρακτηριστική δήλωση του Υπουργού Εξωτερικών των Νήσων Μάρσαλ σχετικά με την πρόταση του Γενικού Γραμματέα του IMO για την συμπερίληψη της

Ναυτιλίας στην συμφωνία των Παρισίων το 2015 προσδίδει μια καλή εικόνα για το μέγεθος της έντασης: «*Η άποψη του αποτελεί κίνδυνο για τον πλανήτη, την μελλοντική ευημερία της διεθνούς ναυτιλίας και κατ' επέκταση τη σταθερότητα του διεθνούς εμπορίου*». Πιο πρόσφατα, οι δηλώσεις των ΗΠΑ και της Σαουδικής Αραβίας στις τελευταίες συνεδριάσεις MEPC σχετικά με το NZF υπογραμμίζουν τη βαρύνουσα γεωπολιτική χροιά της απανθρακοποίησης.

Η δεύτερη διάσταση είναι η συστημική. Προκύπτει κυρίως από την δομή της διαδικασίας των συνεδριάσεων του IMO και το καθεστώς δικαιοδοσίας της σημαίας. Στις συνεδριάσεις MEPC οι κρατικές αντιπροσωπείες στελεχώνονται από τα υπουργεία της ναυτιλίας, του εμπορίου και της οικονομίας, δίχως συμμετοχή των περιβαλλοντικών υπουργείων. Ως εκ τούτου, η διαμορφωμένη σύνθεση εστιάζει στις διαπραγματεύσεις με γνώμονα τα αντίστοιχα διατομεακά συμφέροντα, χωρίς την απαραίτητη προσήλωση στις εκάστοτε περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Το πλαίσιο αυτό έχει και δομικές συνέπειες σε περισσότερα επίπεδα συμμετοχής. Σε αντίθεση με τις περιβαλλοντικές οργανώσεις που συχνά περιθωριοποιούνται, ομάδες συμφερόντων εναρμονιζόμενες με την τεχνική και εμπορική οργάνωση του IMO κατέχουν σημαντική επιρροή γύρω από τον καθορισμό της ατζέντας και την ουσία των διαπραγματεύσεων. Σε επίπεδο δικαιοδοσίας, η νομική αρχιτεκτονική που περιβάλλει το καθεστώς του πλοίου καθιστά εξαιρετικά δυσχερή τον αποτελεσματικό έλεγχο των εκπομπών που διοχετεύει. Η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για το Δίκαιο της Θάλασσας (UN

Convention on the Law of the Sea-UNCLOS) κατοχυρώνει την ελευθερία της ναυσιπλοΐας και αποδίδει αποκλειστική δικαιοδοσία στο κράτος σημαίας, ενώ το σύστημα πιστοποίησης των πλοίων προερχόμενο από τη Σύμβαση Ασφάλειας της Ζωής στη Θάλασσα (Safety of Life at Sea-SOLAS 1974) είναι σχεδιασμένο κατά τέτοιον τρόπο ώστε να περιορίζει σημαντικά το κράτος – λιμένα. Οι δύο παράγοντες αυτοί, διαμορφώνουν ένα καθεστώς στο οποίο η συμμόρφωση με το καθεστώς απανθρακοποίησης αποτελεί μέλημα μόνο του κράτους σημαίας και επαφίεται αποκλειστικά στην θέληση του.

3. Τα Νομικά Θεμέλια του NZF : UNCLOS, MARPOL, ITLOS Advisory Opinion

Η νομική θεμελίωση πίσω από την ρύθμιση της απανθρακοποίησης της διεθνούς ναυτιλίας και της πράσινης μετάβασης έχει αποτελέσει σημείο έντονου διαλόγου στην βιβλιογραφία. Έχει διαμορφωθεί έπειτα από ζύμωση τουλάχιστον τριών δεκαετιών με συστηματική διαστρωμάτωση και συγκέντρωση νομικών εργαλείων στο διεθνές δίκαιο. Τους βασικούς πυλώνες αποτέλεσαν οι συνθήκες UNCLOS και η Σύμβαση για τη Θάλασσα Ρύπανση (MARPOL Convention) σε επίπεδο συμβάσεων, αλλά και η πρόσφατη πολύκροτη Γνωμοδότηση του Διεθνούς Δικαστηρίου της Θάλασσας (ITLOS) τον Μάιο του 2024.

Οι απαρχές εδράζονται στην Σύμβαση Πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή του 1992, που καθιέρωσε το θεμελιακό καθεστώς για τον περιορισμό των ρύπων. Στη συνέχεια η σύμβαση του Κιότο το 1997 έχτισε πάνω σε αυτή τη

βάση, οριοθετώντας ωστόσο τη ρύθμιση των εκπομπών από την διεθνή ναυτιλία ειδικώς και αποκλειστικώς στον IMO σύμφωνα με το Αρθ. 2 (2), αντί να την υπαγάγει σε καθεστώς κρατικής ευθύνης. Η συμφωνία των Παρισίων το 2015 υπήρξε ακόμη ένα ορόσημο για την κλιματική προσπάθεια. Με 195 συμβαλλόμενα μέρη, αναδιοργάνωσε και ενέτεινε τις υποχρεώσεις για την μείωση των ρύπων σε παγκόσμιο επίπεδο. Επίκεντρο αποτέλεσαν οι συνεισφορές των κρατών ανάλογα με τους ρύπους που παράγουν. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, ο IMO ωστόσο παρέμεινε εκτός της ρυθμιστικής εμβέλειας της συμφωνίας του 2015. Κατά αυτόν τον τρόπο, απέμεινε και το μόνο ρυθμιστικό όργανο διεθνώς αναγνωρισμένο και ικανό να αναλάβει το ακανθώδες έργο της οικοδόμησης του καθεστώτος απανθρακοποίησης της διεθνούς ναυτιλίας.

Η υποχρέωση αυτή, βρήκε για πρώτη φορά την ρυθμιστική της έκφραση την σύμβαση MARPOL, της οποίας το έκτο παράρτημα (MARPOL VI- υιοθετήθηκε το 1997, μπήκε σε εφαρμογή το 2005) έγινε το βασικό συμβατικό κείμενο για τον έλεγχο των εκπομπών ρύπων των πλοίων στην ατμόσφαιρα. Μετρώντας 108 συμβαλλόμενα μέρη, καλύπτει πλέον το 97% του παγκόσμιου εμπορικού φορτίου της ναυτιλίας. Το παράρτημα VI αποτέλεσε σημείο αναφοράς και οδήγησε στην δημιουργία των πρώτων ομοιόμορφων και παγκοσμίως αναγνωρισμένων indexes για τις εκπομπές ρύπων των πλοίων (SEEMP, EEDI, EEXI).

Η πιο ξεκάθαρη ωστόσο εκδήλωση των ουσιαστικών κρατικών υποχρεώσεων και της ανάγκης για δράση δεν αποτέλεσε μέρος καμίας

σύμβασης, αλλά εδράζεται στην σημαδιακή γνωμοδότηση της ITLOS τον Μάιο του 2024. Σε αυτήν, το ITLOS κατοχύρωσε πως ανθρωπογενείς εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου αποτελούν «ρύπανση του θαλάσσιου περιβάλλοντος» με βάση τον ορισμό της UNCLOS, και κατ' επέκταση τα κράτη είναι υποχρεωμένα να λάβουν προληπτικά μέτρα, να μειώσουν και να ελέγξουν τη ρύπανση αυτή (κατά αρθ. 194 παρ 5 UNCLOS). Οι υποχρεώσεις αυτές πρέπει να είναι σε πρακτική εναρμόνιση με τον στόχο για τον περιορισμό της αύξησης της θερμοκρασίας έως 1.5 °C εντός του αντίστοιχου χρονοδιαγράμματος, όπως ορίζει η συμφωνία των Παρισίων του 2015. Η Γνωμοδότηση επιβεβαίωσε περαιτέρω πως ο IMO αποτελεί τον μοναδικό ικανό διεθνή οργανισμό ικανό να αναλάβει το έργο της απανθρακοποίησης κατά Αρθ. 211 UNCLOS, καθιερώνοντας την θεσμική του αρμοδιότητα πάνω στον περιορισμό της ρύπανσης από τη διεθνή ναυτιλία ως αποτέλεσμα δεσμευτικού διεθνούς δικαίου. Η Γνωμοδότηση της ITLOS δεν ήταν ωστόσο η μόνη. Το 2025 μια ακόμη απόφαση, αυτή τη φορά από το διεθνές δικαστήριο (ICJ) επιβεβαίωσε τη θέση πως οι εκπομπές ρύπων GHG συνιστούν «ρύπανση του θαλάσσιου περιβάλλοντος» κατά την έννοια της UNCLOS. Οι δύο γνωμοδοτήσεις αυτές επέδωσαν μεγαλύτερο κύρος στις προσπάθειες για απανθρακοποίηση και την αντιμετώπιση της ως δεσμευτική υποχρέωση διεθνούς δικαίου.

Υπό τις αυξανόμενες και επαναλαμβανόμενες κλήσεις για την ανάληψη πιο δυναμικής κλιματικής δράσης, ο IMO εισήγαγε το NZF. Το πιο φιλόδοξο, πολύπλοκο και καινοτόμο

πλαίσιο για την απανθρακοποίηση της διεθνούς ναυτιλίας έως τώρα.

4. Το NZF: Αρχιτεκτονική και Στόχοι

Στο σημείο αυτό θα γίνει μια ανάλυση του NZF, του πεδίου εφαρμογής, της δομής του και των στόχων που θέτει. Το NZF θέτει έναν νέο δείκτη μέτρησης της έντασης των εκπομπών των ρύπων (GFI) για πλοία άνω των 5.000 GT. Σε αυτά τα πλοία ενεργοποιούνται δεσμευτικές υποχρεώσεις με προοδευτικά χαμηλότερες τιμές του δείκτη GFI. Στο ίδιο πλαίσιο υιοθετείται και ένας περίπλοκος μηχανισμός αγοράς (MBM) με πλεονασματικές μονάδες (Surplus Units) και μονάδες συμμόρφωσης (Remedial Units). Οι στόχοι είναι κλιμακωτής έντασης και διακρίνονται σε τελικούς και ενδιάμεσους. Κύριος σκοπός είναι η μείωση των ρύπων της ναυτιλιακής δραστηριότητας στο μηδέν ή κοντά σε αυτό έως το 2050. Προκειμένου κάτι τέτοιο να είναι δυνατό, προωθείται η χρήση εναλλακτικών καυσίμων, η χρηματοδότηση της έρευνας και η ανάπτυξη πράσινης τεχνολογίας, όπως και η επανεκπαίδευση του ανθρώπινου δυναμικού.

Σύμφωνα με το NZF, οι ενδιάμεσοι στόχοι είναι η μείωση των συνολικών ρύπων GHG κατά 20-30% έως το 2030, 70-80% έως το 2040 και ο τελικός είναι η πλήρης επίτευξη μηδενικών εκπομπών έως το 2050. Πρόκειται για αρκετά φιλόδοξους στόχους που έχουν προκαλέσει αμφισβήτηση της σχετικής αισιοδοξίας αλλά και έντονη κριτική. Εξίσου σημαντική είναι και η ανάληψη υποχρέωσης για Ισότιμη και Δίκαιη Μετάβαση κατά την εφαρμογή του NZF, με στόχο την προάσπιση και την ενίσχυση των Μικρών Αναπτυσσόμενων Νησιωτικών

Κρατών (SIDS) και των Λιγότερο Ανεπτυγμένων Κρατών (LDCs).

4.1 Δείκτης GFI

Η τεχνική βάση του NZF διαμορφώνεται με επίκεντρο το κριτήριο GFI. Ο δείκτης GFI αντιπροσωπεύει τα γραμμάρια αερίων του θερμοκηπίου που εκπέμπονται ανά megajoule (MJ) ενέργειας χρησιμοποιούμενης από την κατανάλωση καυσίμων των πλοίων. Τα πλοία αυτά - χωρητικότητας άνω των 5000 GT- οφείλουν να προβαίνουν σε μετρήσεις για τον υπολογισμό του δείκτη και να τον καταγράφουν, κάνοντας αναφορά για την ετήσια τιμή του στον IMO σε ενιαύσια βάση.

Η λειτουργία του δείκτη, διακρίνεται περαιτέρω σε δύο βαθμίδες. Η πρώτη αποτελεί την τιμή βάσης. Αυτή είναι η ελάχιστη υποχρεωτική τιμή, η οποία έχει σχεδιαστεί κατά τέτοιον τρόπο ώστε να είναι ικανώς επιτεύξιμη με σταδιακή υιοθέτηση εναλλακτικών καυσίμων εντός χρονοδιαγράμματος. Η δεύτερη είναι η άμεση τιμή συμμόρφωσης. Σε αντίθεση με την πρώτη, είναι αυστηρότερη και με ταχύτερο χρονοδιάγραμμα, επιβραβεύοντας όμως τα πλοία με ανώτερες επιδόσεις και παρέχοντας χρηματοδοτικά κίνητρα και πλεονεκτήματα χαμηλότερης κοστολόγησης.

Διορατικώς πλασμένο, το κείμενο του NZF προβλέπει αναθεώρηση των αποδεκτών τιμών GFI ανά πενταετία κατά τρόπο σύμφωνο με νέες τεχνολογικές προόδους και εξελίξεις. Έτσι ο δείκτης αυτός δεν παραμένει ακόμα μια στεγανή μέτρηση συμμόρφωσης, αλλά αποκτά δυναμικό και καίριο ρόλο στην πράσινη μετάβαση των πλοίων με

προοδευτική σύσφιξη των τιμών σύμφωνα με τις κλιματικές ανάγκες. Η επιλογή του κριτηρίου GFI δεν έχει ως σκοπό απλώς να επιβραβεύσει μόνο την μείωση των εκπομπών, αλλά και να προωθήσει την εξυπνότερη χρήση πράσινης ενέργειας.

4.2 Μηχανισμός Αγοράς

Οι προτάσεις στην βιβλιογραφία για την υιοθέτηση ενός μηχανισμού αγοράς (Market Based Measure) ικανού να προσφέρει περισσότερα κίνητρα και να ωθήσει ταχύτερα την διεθνή ναυτιλία στην υιοθέτηση μέτρων απανθρακοποίησης είχαν από καιρού απασχολήσει την βιβλιογραφία. Έχοντας παρατηρήσει τις θετικές εκβάσεις από τον επαναστατικό Μηχανισμό EU ETS της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο IMO προέβη στην εισαγωγή ενός νέου και καινοτόμου συστήματος ειδικώς και λεπτομερώς δομημένο για τις ανάγκες της ναυτιλίας.

Έτσι η συμμόρφωση στους παραπάνω δείκτες GFI όχι μόνο αποκτά ελκυστική μορφή, αλλά ενισχύεται και εκτελεστικά από οικονομικά εργαλεία σε ένα πλαίσιο πράσινης αγοράς συναλλαγών. Πλοία τα οποία αποτυγχάνουν στην βελτίωση της ενεργειακής τους απόδοσης κατά τους δείκτες GFI είναι υποχρεωμένα να αγοράσουν Μονάδες Συμμόρφωσης (Remedial Units) σε «τσουχτερό» κόστος. Αντίθετα, πλοία τα οποία ξεπερνούν τους στόχους των τιμών GFI παράγουν Πλεονασματικές Μονάδες (Surplus Units) οι οποίες μπορούν να γίνουν αντικείμενο συναλλαγής ή να «αποθηκευτούν» σαν είδος τραπεζικής κατάθεσης και να συναλλαχτούν μεταγενέστερα. Υπάρχουν όρια τόσο στις συναλλαγές των μονάδων όσο και στην δυνατότητα αποθήκευσης, προκειμένου να

αποφευχθούν φαινόμενα συγκεντρώσεως και να διασφαλιστεί η ορθή λειτουργία του μηχανισμού.

Τα εισοδήματα που προκύπτουν από την αγορά των μονάδων συμμόρφωσης και άλλων προστίμων διοχετεύονται σε ένα νεοσυσταθέν κεντρικό ταμείο. Με αυτά το επονομαζόμενο «Net Zero Fund» είναι υπεύθυνο και υποχρεωμένο να χρηματοδοτήσει την έρευνα και την πράσινη τεχνολογική ανάπτυξη, την βελτίωση των υποδομών για εναλλακτικά καύσιμα και να παράσχει χρηματική ενίσχυση στα δυσαναλόγως επιβαρυνόμενα κράτη (Μικρά Νησιωτικά Κράτη, Λιγότερο Ανεπτυγμένα Κράτη). Σύμφωνα με τις μελέτες, το ταμείο αυτό - εφόσον εφαρμοστεί και λειτουργήσει ορθά ο μηχανισμός αγοράς - προβλέπεται να συγκεντρώσει ετησίως από 10 έως 15 δισεκατομμύρια δολάρια τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του και στη συνέχεια μέχρι και 30 δισεκατομμύρια δολάρια ετησίως.

4.3 Πιστοποίηση και Τρόπος Αξιολόγησης

Κάθε πλοίο ξεχωριστά υπόκειται ετησίως σε υποχρεώσεις πιστοποίησης, όπως αντίστοιχα και κάθε χρησιμοποιούμενο καύσιμο από αυτό. Για τον σκοπό αυτό θα δημιουργηθεί υπό την ομπρέλα του IMO το GFI Registry. Η πιστοποίηση είναι ανεξάρτητη και πρέπει να συνάδει με τις κατευθυντήριες γραμμές για την Αξιολόγηση Κύκλου Ζωής των καυσίμων του 2024 (LCA Assessment) καθώς και να συνοδεύεται από την Ταμπέλα Κύκλου Ζωής Καυσίμου (Fuel Lifecycle Label).

Η εισαγωγή της Αξιολόγησης Κύκλου Ζωής στο ρυθμιστικό πλαίσιο του NZF αποτελεί καινοτόμο πρωτοβουλία του IMO. Δεν προσμετράται απλώς η κλιματική επιβάρυνση του καυσίμου το διάστημα

της χρήσης του, αλλά αποτιμάται το συνολικό αποτύπωμα κάθε καυσίμου σε όλο το διάστημα του «κύκλου ζωής» που έχει. Σε όρους ναυτιλίας, χρησιμοποιείται ένας διπλός υπολογισμός για αυτή την αξιολόγηση: από το διυλιστήριο στη δεξαμενή (Well to Tank) και από τη δεξαμενή μέχρι την κατανάλωση (Tank to Wake).

Μια τέτοια δραστική αλλαγή έχει σεισμικές επιπτώσεις στην επιλογή καυσίμων του πλοίου. Για παράδειγμα, παραδοσιακά «αποδοτικά καύσιμα» όπως το LNG έχουν χαμηλό δείκτη αξιολόγησης οδηγώντας τα πλοία που τα χρησιμοποιούν εκτός της πρώτης βαθμίδας GFI συμμόρφωσης κιόλας από το 2030. Στον αντίποδα, προωθείται η χρήση εναλλακτικών καυσίμων όπως πράσινη αμμωνία, γκρίζα μεθανόλη και ανεπτυγμένα βιοκαύσιμα και η ταχεία υιοθέτηση τους, αγνοώντας ωστόσο ζητήματα διαθεσιμότητας και υποδομών για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω. Περαιτέρω, εξίσου σημαντικές είναι και οι επιπτώσεις για τα νεότευκτα πλοία και εν γένει για τον σχεδιασμό των στόλων της επόμενης μέρας. Συγκεκριμένα, τα νεότευκτα πλοία οφείλουν να ναυπηγούνται κατέχοντα επαρκείς μηχανισμούς ευελιξίας κατανάλωσης διαφορετικών καυσίμων και επαρκείς μηχανισμούς ενεργειακής αποθήκευσης.

5. Αντιδιαστολή NZF και Περιφερειακού Πλαισίου Ευρωπαϊκής Ένωσης

Αν και πρωτοπόρο, το NZF δεν αποτελεί ούτε το πρώτο, ούτε το μόνο καινοτόμο μέτρο για την απανθρακοποίηση της διεθνούς ναυτιλίας. Σε περιφερειακό επίπεδο, η Ευρωπαϊκή Ένωση είχε ήδη νομοθετήσει για το συγκεκριμένο ζήτημα με δύο ξεχωριστές πρωτοβουλίες. Ο πιο πρόσφατος

είναι ο Κανονισμός «Fuel EU Maritime», που υιοθετήθηκε το 2023 και τέθηκε σε εφαρμογή το 2025, που αποσκοπεί στην επιμέτρηση και την καταπολέμηση των ρύπων GHG προκαλούμενων από καύσιμα σε πλοία που προσδένουν σε λιμάνια της. Αν και υπάρχουν ορισμένες σημαντικές διαφορές, σε επίπεδο θεωρητικής προσέγγισης προσιδιάζει αρκετά στον δείκτη GFI του NZF. Σε παράλληλη τροχιά έχει ήδη ξεκινήσει και η σταδιακή εισαγωγή του τομέα της ναυτιλίας στο Σύστημα Συναλλαγών Ρύπων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (EU ETS), με τους αντίστοιχους περιορισμούς και πρόστιμα.

Οι δομικές διαφορές FuelEU Maritime και NZF είναι πολυεπίπεδες, αναγκάζοντας τους πλοιοκτήτες σε καθεστώς διπλής συμμόρφωσης λόγω έλλειψης ομοιομορφίας. Χαρακτηριστικά, η βάση υπολογισμού διαφέρει, το NZF χρησιμοποιεί εκείνη του 2008, ενώ το FuelEU Maritime εκείνη του 2020. Περαιτέρω, οι υποχρεώσεις και τα πρόστιμα του FMEU είναι ήδη σε ισχύ. Υφίσταται διαφορετική μέθοδος υπολογισμού και άλλων τεχνικών μεθοδολογικών εργαλείων όπως και διαφορετικός τρόπος συναλλαγής στις οικείες αγορές, ενώ αποκλίσεις παρατηρούνται και στα αντίστοιχα χρονοδιαγράμματα. Σημαντικότερη ωστόσο από άποψη συμμόρφωσης είναι και η σαφώς ανώτερη πολιτική προστίμων που επιβάλλει το FMEU.

Οι επώδυνες συνέπειες του διττού ρυθμιστικού καθεστώτος είναι εμφανείς. Ένα πλοίο άνω των 5000 GT που λειτουργεί σε παγκόσμιο επίπεδο και ελλιμενίζει συχνά εντός του ευρωπαϊκού χώρου έρχεται αντιμέτωπο με ένα διπλό κανονιστικό πλαίσιο, το οποίο αν και θεωρητικά συγγενές,

πρακτικά επιφέρει διπλό κόστος συμμόρφωσης. Η διαπλασσύμενη περιπλοκότητα του πεδίου προκαλεί εγγενείς δυσχέρειες σε όλο το επίπεδο της εμπορικής αλυσίδας και οδηγεί σε έναν φαινομενικά αναπόφευκτο κατακερματισμό. Ο κίνδυνος είναι η δημιουργία μιας κατάστασης έντονου περιφερειακού ανταγωνισμού διαφορετικών δικαιοδοσιών, απρόσφορης και συνάμα αποτρεπτικής προς την αποτελεσματική απανθρακοποίηση του κλάδου.

6. NZF: Η κριτική

Ήταν αναμφίβολο πως η εισαγωγή του NZF στο ρυθμιστικό πεδίο δεν θα παρέμενε δίχως σχολιασμό. Οι απόψεις της βιβλιογραφίας κυμαίνονται σε όλο το φάσμα, από εκείνες που αντιμετωπίζουν την εμφάνιση του ως έναν άνευ προηγουμένου υπερρυθμιστικό παρεμβατισμό, στις πιο μετριοπαθείς, στις αισιόδοξες που καλωσορίζουν την άφιξη του ως επαναστατική, και στις πιο αφοριστικές που θεωρούν τα νέα μέτρα καθυστερημένα, ανεπαρκή και ελλειμματικά. Στο μέρος αυτό, θα γίνει μια συνοπτική ανάλυση της κριτικής που έχει ασκηθεί στην αρχιτεκτονική του NZF, σε συμβατικό αλλά και σε εξωσυμβατικό επίπεδο.

Η δημιουργία μηχανισμού τιμολόγησης των εκπομπών σε οποιαδήποτε κανονιστική προσπάθεια υπήρξε ακανθώδες ζήτημα στις διαπραγματεύσεις του IMO για δεκαετίες. Η συμπερίληψη του στο NZF υπήρξε καθοριστική. Η εισαγωγή του μηχανισμού αγοράς που αναφέρθηκε ανωτέρω σε συνδυασμό με τον μηχανισμό τιμολόγησης διαπλάθουν ένα οικονομικό οικοσύστημα ευελιξίας και ανταγωνισμού που προωθεί την

απανθρακοποίηση και είναι υπεύθυνο για την συγκέντρωση σημαντικών πόρων που θα χρησιμοποιηθούν προς αυτή την κατεύθυνση. Ο τρόπος συγκέντρωσης των πόρων και η διαχείριση τους έχει αποτελέσει από τα πιο επίμαχα σημεία έντονης διαφωνίας μεταξύ των μελών του IMO. Το κείμενο του NZF αναφέρει πως τα εισοδήματα θα χρησιμοποιηθούν «εντός των ορίων της ενεργειακής μεταμόρφωσης της ναυτιλίας». Η αόριστη γλώσσα σε συνδυασμό με τις επιταγές της ισότιμης και δίκαιης μετάβασης δεν καθισχύζουν. Παράλληλα, η απουσία λεπτομερειακού καθορισμού του τρόπου διακυβέρνησης και διοίκησης του Net Zero Fund είναι εξίσου προβληματική. Ερωτήματα έχουν εγερθεί επίσης και σχετικά με την αλληλεπίδραση των μέτρων αυτών με άλλες διεθνείς συνθήκες, όπως εκείνων του ΠΟΕ αλλά και εντός του πλαισίου του IMO με την ίδια την MARPOL, χωρίς ωστόσο να έχουν λάβει σημαντική προσοχή.

Σε εξωσυμβατικό επίπεδο δύο είναι τα καίρια ζητήματα που έχουν τραβήξει τους εντονότερους σχολιασμούς: η (μη) διαθεσιμότητα των εναλλακτικών καυσίμων και η έλλειψη πράσινων υποδομών στους λιμένες. Οι δυναμικές της αγοράς και του μεταβαλλόμενου ρυθμιστικού εντείνουν το πρόβλημα. Η φύση του είναι διττή: οι πλοιοκτήτες αρνούνται να δεσμευτούν για την παραγωγή νέων πλοίων με λειτουργική ζωή 20-25 ετών χωρίς να είναι σίγουροι για την ύπαρξη σταθερής αγοράς και εφοδιασμού εναλλακτικών καυσίμων. Αντίθετα, οι παραγωγοί των εναλλακτικών καυσίμων δεν προβαίνουν στην κλιμάκωση της παραγωγής χωρίς την αντίστοιχη ζήτηση. Το φαινόμενο αυτό επηρεάζει σαφώς και την βελτίωση των υποδομών

στους λιμένες, καθώς τόσο οι κρατικές κυβερνήσεις όσο και οι συστημικοί παίκτες του τομέα δεν παρέχονται με επαρκή κίνητρα για μια τέτοια επένδυση. Αποτέλεσμα είναι μια στάσιμη αγορά που εξαιτίας των αντίρροπων δυνάμεων στους κόλπους της είναι εξαιρετικώς διστακτική στην πράσινη μετάβαση.

Αμφισβητήσεις έχουν παρατηρηθεί σχετικά και με το σύστημα πιστοποίησης και την αξιοπιστία του. Η έλλειψη πολιτικής θέλησης, πρακτικές «reflagging» και ασύμμετρη εφαρμογή των μέτρων αποτελούν σοβαρούς κινδύνους που ενδέχεται να περιορίσουν την ομοιόμορφη επιβολή και να δημιουργήσουν ένα άνισο πεδίο ανταγωνισμού διαιωνίζοντας την ανησυχία κατακερματισμού. Προς αποφυγή αυτού του φαινομένου έχει προταθεί η ενίσχυση της δικαιοδοσίας του κράτους – λιμένα, κάτι το οποίο δεν συμπεριλήφθηκε στο κείμενο του NZF.

Τέλος στη διάσταση του ιδιωτικού δικαίου η αφομοίωση αναμένεται να αποβεί εξαιρετικά περίπλοκη. Η βιβλιογραφία έχει προτείνει την εντατικότερη αξιοποίηση των αρχών «ο Ρυπαίνων Πληρώνει» (Polluter Pays Principle) ή «ο Επωφελούμενος Πληρώνει» (Beneficiary Pays Principle) για να καλύψει ευρύτερο φάσμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί και η ρήτρα ETSA της BIMCO σχετικά με τον καταμερισμό του κόστους μεταξύ ναυλωτών, πλοιοκτητών, μεταφορέων. Το ίδιο το κείμενο του NZF χωρίς να έχει σχετική πρόβλεψη αφήνει την αγορά στην αυτορρύθμιση.

7. Οικονομικές, Βιομηχανικές και Κοινωνικές Επιπτώσεις.

Πέρα από τις συστημικές και νομικές επιπτώσεις, το NZF θα έχει δραστική επίδραση στην ενεργειακή αγορά, στους μελλοντικούς στόλους, στα ναυπηγεία, στους λιμένες, στην αγορά εργασίας του τομέα και στις εθνικές οικονομίες.

Ενεργειακά, οι πλοιοκτήτες βρίσκονται αντιμέτωποι με την επιλογή καυσίμου. Για τώρα το LNG αποτελεί τη φθηνότερη λύση, γρήγορα ωστόσο θα προσκρούσει στην πρώτη βαθμίδα του δείκτη GFI. Στον αντίποδα, εναλλακτικά καύσιμα έχουν πολλαπλάσιο κόστος αλλά δεν προσκρούουν στους δείκτες GFI και παρέχουν την ικανότητα για απόκτηση πλεονασματικών μονάδων (SUs) που μπορούν να χρησιμοποιηθούν στο μέλλον. Για τώρα, φαίνεται ωστόσο πως είναι οικονομικά επωφελέστερο για έναν πλοιοκτήτη να συνεχίσει να χρησιμοποιεί LNG και να πληρώσει το πρόστιμο των Μονάδων Συμμόρφωσης (RUs). Ωστόσο, με την σταδιακή σύσφιξη του κλοιού των τιμών αυτό είναι σχεδιασμένο να αλλάξει με την προοδευτική αύξηση του κόστους χρήσης LNG από το 2035 στο 2040 και εν τέλει στο 2050.

Σε επίπεδο βιομηχανίας, οι ανάγκες συμμόρφωσης των νεότευκτων πλοίων θα μεταμορφώσουν την ναυπηγική διαδικασία και τις μελλοντικές παραγγελίες. Παράλληλα αυξημένη θα είναι και η ζήτηση για την ενεργειακή αναβάθμιση των υφιστάμενων πλοίων καθώς και οι επενδύσεις στην έρευνα, με την Κίνα, την Ιαπωνία και την Νότιο Κορέα να συνεχίζουν να πρωτοστατούν στην αγορά. Τα ναυτικά επαγγέλματα θα αντιμετωπίσουν επίσης μια μικρή επανάσταση, με εκτιμώμενους 800.000 ναυτικούς να χρειάζονται επανακατάρτιση

και αναβάθμιση δεξιοτήτων, τόσο στην διαχείριση των νέων καυσίμων όσο και στις νέες ψηφιακές και τεχνολογικές ανάγκες. Όπως επίσης είναι αναμενόμενο, θα δημιουργηθούν νέες επωφελείς εμπορικές οδοί μέσω της ανάδειξης «πράσινων διαδρόμων». Αντίστοιχα, ορισμένοι λιμένες θα ευνοηθούν από τις αλλαγές που έρχονται όπως η Σιγκαπούρη και το Ρότερνταμ, έχοντας σταθερά τοποθετηθεί ήδη ως κέντρα ανεφοδιασμού εναλλακτικών καυσίμων. Λιμένες των Μικρών Νησιωτικών Κρατών και των Λιγότερο Ανπτυγμένων Κρατών θα είναι από εκείνα που αναμένεται να ζημιωθούν από τις αλλαγές. Ανησυχίες έχουν εκφραστεί σχετικά με την ακεραιότητα της παγκόσμιας αλυσίδας τροφοδότησης ειδικώς σε κράτη που εισάγουν το σημαντικότερο μέρος της τροφής τους, λόγω του αναμενόμενου αυξημένου κόστους φορτίου.

Τέλος, αναμένεται η σταδιακή ανάπτυξη μιας χρηματοοικονομικής αγοράς για την συναλλαγή μονάδων εκπομπών η οποία θα έχει σημαντικό αποτύπωμα.

8. Γεωπολιτικές Τριβές, Κίνδυνος

Κατακερματισμού και Πιθανά Σενάρια

Ο κίνδυνος κανονιστικού κατακερματισμού και η δημιουργία ανταγωνιζόμενων περιφερειακών δικαιοδοσιών έχει επισημανθεί. Είναι διάχυτος και καταλαμβάνει σχεδόν όλες τις εκφάνσεις της ρυθμιστικής εμβέλειας του NZF. Στο πλαίσιο αυτό, οι ΗΠΑ έχουν παίξει κεντρικό ρόλο. Η απουσία τους και η ενεργή καμπάνια κατά του NZF, σε εναρμόνιση με τις γενικότερες θέσεις της δεύτερης προεδρίας Τραμπ σχετικά με την ενέργεια και την κλιματική αλλαγή, αποτελεί το μεγαλύτερο εμπόδιο

μέχρι στιγμής, το οποίο έγινε εμφανές στην MEPC του Οκτωβρίου 2025. Σε αυτήν, αντί να προχωρήσει ο IMO σε πλήρη υιοθέτηση του NZF όπως και ήταν αναμενόμενο, η σύνοδος προχώρησε σε ψηφοφορία. Με 57 ψήφους υπέρ, 49 κατά και 21 αποχές, επιτεύχθηκε η αναβολή για ένα έτος. Η ψηφοφορία αυτή ανέδειξε νέες περιφερειακές συμμαχίες αντιμαχόμενες το NZF. Πέρα από την πίεση των ΗΠΑ, χαρακτηριστική ήταν η έντονη αντίθεση προερχόμενη από την Σαουδική Αραβία αλλά και η κομβική αποχή της Ελλάδας και της Κύπρου ενάντια στην κοινή θέση των κρατών μελών της ΕΕ που ψήφισαν υπέρ. Σημαντική είναι και η θέση της Κίνας η οποία πρωτοστατεί στην πράσινη επανάσταση, έχοντας όμως εκφράσει σοβαρές επιφυλάξεις για το NZF και κρατώντας μια στρατηγική απόσταση.

Η δημιουργία διαφορετικών κανονιστικών πλαισίων και η έλλειψη ρυθμιστικής συνοχής εγκυμονεί κινδύνους για την διεθνή ναυτιλία. Αν τα πράγματα παραμείνουν ως έχουν είναι πιθανή μια κατάσταση διαίρεσης του παγκόσμιου εμπορικού στόλου σε δύο κατηγορίες: μια όπου τα πλοία θα είναι πλήρως συμμορφωμένα με το κανονιστικό καθεστώς, με υψηλή τεχνολογία και ταυτόχρονα υψηλό κόστος, αλλά και μια άλλη όπου τα πλοία μπορεί να είναι μερικώς συμμορφωμένα, να εξυπηρετούν αγορές που δεν συμμορφώνονται και να έχουν χαμηλότερο κόστος. Σε ένα τέτοιο οικοσύστημα, τα φαινόμενα του reflagging, της ελλιπούς πιστοποίησης και ασύμμετρου ανταγωνισμού πρόκειται μόνο να οξυνθούν.

Η βιβλιογραφία έχει καταλήξει σε τέσσερα πιθανά σενάρια για την επόμενη ημέρα. Πρώτο και πιο αισιόδοξο, είναι εκείνο που προβλέπει την

εναρμόνιση του NZF και του FMEU καθώς και την έστω και καθυστερημένη ευθυγράμμιση των ΗΠΑ με το NZF. Αυτό συνοδευόμενο από την κλιμάκωση της παραγωγής εναλλακτικών καυσίμων και την ικανή τεχνολογική εξέλιξη, θα ανυψώσει την διεθνή ναυτιλία σε μια νέα πράσινη εποχή εντός των χρονοδιαγραμμάτων και στην επίτευξη των αναγκαίων στόχων για την αντιμετώπιση της κλιματικής κρίσης. Το δεύτερο σενάριο είναι εκείνο του κατακερματισμού που συνεπάγεται τα προαναφερθέντα ρίσκα. Τρίτο σενάριο είναι εκείνο της σοβαρής καθυστέρησης κατά το οποίο τα εναλλακτικά καύσιμα παραμένουν απαγορευτικώς κοστοβόρα και οι μελλοντικοί στόλοι δεν ανανεώνονται είτε καθόλου είτε ανανεώνονται με ρυθμούς που δεν συνάδουν με τις επιταγές της απανθρακοποίησης και επικρατεί κανονιστική αστάθεια. Τέταρτο σενάριο και πιο ελπιδοφόρο είναι η ξαφνική ανάπτυξη νέων τεχνολογιών ενέργειας, είτε εναλλακτικών καυσίμων είτε ακόμη και πυρηνικής, που θα αποτελέσουν κινητήρια δύναμη για την απανθρακοποίηση σε ένα πλαίσιο αγορακεντρικού ανταγωνισμού.

Οι πρόσφατες εξελίξεις στην MEPC του Απριλίου 2026, στην οποία η υιοθέτηση του NZF αναβλήθηκε για ακόμη μια φορά, συνηγορούν υπέρ του τρίτου σεναρίου.

9. Επίλογος

Το NZF καταφθάνει σχετικά αργοπορημένο στην αρένα της απανθρακοποίησης. Ωστόσο, η άφιξη του σηματοδοτεί σεισμικές μεταβολές στο πεδίο της διεθνούς ναυτιλίας. Η ιχνηλάτηση της δυσκίνητης κανονιστικής του πορείας, διαπλάθει την εικόνα ενός κλάδου εντόνως διστακτικού στην υπαγωγή

του σε κλιματικές υποχρεώσεις, απόρροια της αδυναμίας εύρεσης κοινού βήματος που οφείλεται στις ισχυρές αντίρροπες δυνάμεις που επικρατούν εντός του. Ωστόσο, η σταδιακή ενδυνάμωση του διεθνούς δικαίου της κλιματικής αλλαγής όπως διακρίνεται από τις πρόσφατες γνωμοδοτήσεις της ITLOS και του ICJ, ώθησαν περαιτέρω τον κλάδο σε ανάληψη δράσης.

Στο υπόβαθρο αυτό, η γέννηση του NZF είναι αποτέλεσμα διαχρονικών ζυμώσεων και κλιματικών αιτημάτων και αποτελεί την πιο φιλόδοξη προσπάθεια για την απανθρακοποίηση της ναυτιλίας σε παγκόσμιο επίπεδο. Η θέσπιση ενός παγκόσμιου δείκτη μέτρησης έντασης καυσίμου (GFI) με προοδευτικά στενότερα αποδεκτές τιμές εντός συγκεκριμένου χρονοδιαγράμματος, υποστηριζόμενο από τη δημιουργία μιας αγοράς συναλλαγής κλιματικών μονάδων και άλλων οικονομικών εργαλείων, καθώς και η διοχέτευση των εσόδων στη δημιουργία ενός Ταμείου με σκοπό την προώθηση της πράσινης ναυτιλίας και την υποστήριξη των λιγότερο ανεπτυγμένων κρατών, αποδίδουν το τεράστιο μέγεθος του οράματος.

Το όραμα αυτό οφείλει να ιδωθεί και σε σχέση με τα ήδη υφιστάμενα κανονιστικά πλαίσια, με σημαντικότερο και πιο ολοκληρωμένο εκείνο της ΕΕ. Η συγκριτική ανάλυση που έγινε προσφέρει μια διαφορετική οπτική σε ένα περιφερειακό σύστημα με τον ίδιο σκοπό αλλά και αναδεικνύει τους κινδύνους και τα αυξημένα κόστη που εγκυμονεί ένας επιγενόμενος ρυθμιστικός κατακερματισμός. Παράλληλα, επισημάνθηκε η μετασχηματιστική ανάπλαση που θα επιφέρει σε επίπεδο αγοράς

εργασίας, ναυπήγησης, σχεδιασμού στόλου και υποδομών το νέο καθεστώς αυτό.

Δεν θα μπορούσε βεβαίως να απουσιάζει και η δριμεία κριτική που έχει ασκηθεί στο NZF καθώς και οι επίμονες προκλήσεις που αντιμετωπίζει ακόμα, τόσο σε συμβατική όσο και σε γεωπολιτική διάσταση. Οι φιλόδοξοι στόχοι του NZF βρίσκονται αντιμέτωποι με σημαντικά κενά επιβολής, με την έλλειψη διαθεσιμότητας εναλλακτικών καυσίμων και μια στάσιμη ενεργειακή αγορά που έχει οικονομικό κίνητρο παραμονής στη χρήση LNG και σε ένα κεντρικό ταμείο το οποίο αν και προβλέπεται να έχει ικανότητα συγκέντρωσης δισεκατομμυρίων δεν έχει διευκρινιστεί η διακυβέρνηση και ο τρόπος λειτουργίας του. Περαιτέρω, η σφοδρή εναντίωση των ΗΠΑ και άλλων κρατών σηματοδοτεί την εμφάνιση βαθύτερων γεωπολιτικών ρηγμάτων γύρω από την προσπάθεια απανθρακοποίησης.

Το αν τελικά το NZF θα επιτύχει στους στόχους που θέτει, παραμένει να φανεί. Οι δύο τελευταίες MEPC συνηγορούν προς το σενάριο της περαιτέρω καθυστέρησης. Η εύρεση κοινής πορείας είναι καθοριστική για την επόμενη ημέρα. Ο τρόπος τιμολόγησης των εκπομπών, ο τρόπος διαχείρισης των εσόδων του Ταμείου, ο τρόπος επιβολής των μέτρων και ο διαμοιρασμός των επιγενόμενων πλεονεκτημάτων αλλά και κοστών, συνεχίζουν να αποτελούν κομβικούς τομείς διαπραγματεύσεων. Αυτό που μπορεί να επισημανθεί με βεβαιότητα είναι πως η διεθνής ναυτιλία βρίσκεται σε σημείο καμψής. Τα επόμενα έτη θα καθορίσουν την εικόνα του μελλοντικού ρυθμιστικού τοπίου τουλάχιστον για τα επόμενα 25 έτη ή αλλιώς για την επόμενη γενιά πλοίων. Το διακύβευμα είναι καίριο και οι συνέπειες αποφασιστικές.

Βιβλιογραφία:

- Tsimplis, M. (2025). Emission Reduction from Shipping and Net-Zero Shipping: Institutional Deficiencies and the Way Forward. In N. H. Son & N. T. L. Anh (Eds.), *The South China Sea: The Geo-political Epicenter of the Indo-Pacific?* (pp. 131–146). Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-97-8209-3_11
- Polepalli, S. (2026). Toward a Just and Equitable Transition to Decarbonization of the International Shipping Sector. In J. Kraska & K. Lagdami (Eds.), *Marine Technology, Ocean Development and the Law of the Sea* (Ch. 5, p. 129). Cambridge University Press.
- Dominioni, G. (2025). The IMO Net-Zero Framework: Legal and Non-Legal Challenges for the GHG Pricing Component. SSRN Working Paper, February 19, 2025. <https://doi.org/10.2139/ssrn.5146145>
- Athanassiou, L. (2023). Shipping Operators' Obligations and Liabilities Under the International and EU Emission Reduction Strategy. In B. Soyer (Ed.), *Damages, Recoveries and Remedies in Shipping Law*. Informa/Routledge.
- Zhu, L., & Li, X. (2025). Identifying Key Polluters: The Feasibility of Applying the Polluter Pays Principle to Marine Greenhouse Gas Emissions. *Transnational Environmental Law*, 1–27. <https://doi.org/10.1017/S2047102524000372>
- Wu, W., Zhou, K., & Lin, C. (2025). The international legal and practical development of shipping decarbonization: China's perspective. *Frontiers in Marine Science*, 12, Article 1689866. <https://doi.org/10.3389/fmars.2025.1689866>

- Pulung Widhi Hari Hananto et al 2025 IOP Conf. *Advancing International Shipping Liability on Greenhouse Gasses Emission Through Port-State Jurisdiction* IOP Conf. Ser.: Earth Environ. Sci 1537 012029DOI 10.1088/1755-1315/1537/1/012029
- Kokarakis, J. (2026). *"The IMO Net Zero Framework: Goals, Architecture, Timeline."* In L. I. Athanassiou, G. Gerapetritis, & G. D. Theocharidis (Eds.), *Maritime Risks, Revisited*. Proceedings of the 11th International Conference of Maritime Law, Piraeus, 2–4 October 2025. Athens: Nomiki Bibliothiki, 2026. ISBN 978-618-08-0923-7.

